

Szépirodalom

- 3 NÁDASDY ÁDÁM versei: A filozófia; A kenyeret kendőbe; A páros események
- 4 KÓSA ESZTER versei: Innen folytatódik; Noé félni kezd; Költési idő; Száritókötel, ruhák; A kutyákról
- 8 HALASI ZOLTÁN: 1688 [eposzrészlet]
- 12 SUMONYI ZOLTÁN versciklusa: A naptár képei – 2024
- 22 SZÁNTÓ T. GÁBOR: A gyerekkérdés végső megoldása (novella)
- 25 TOROCZKAY ANDRÁS versei: 2023. 05. 26.; Versvázlat, turné, képek, kacat
- 26 NYILAS ATILLA verse: Egy elszállt vers balladája
- 27 HARTAY CSABA versei: Felmentés; Üzenet önmagának
- 29 CSABAI LÁSZLÓ: Ajándékok (novella)
- 31 GÁSPÁR-SINGER ANNA: Nevetés (novella)
- 36 FARKAS ARNOLD LEVENTE verse: Arisztotelész anyósa

Portré

- 39 „sok minden a véletlen is múlt” [A 80 esztendő Imre Lászlóval Radnai Dániel Szabolcs beszélget]
- 53 Naturam furca expellas... [A 70 esztendő S. Varga Pállal Berta Erzsébet és Bényei Péter beszélget]

Tanulmány

- 68 EISEMANN GYÖRGY: Az irodalomtudós hajdan és most
- 84 SIMON ATTILA: Volumen [Gondolatok az idioma közösségéről és az irodalomtudós társadalmi szerepéről]
- 101 SZILÁGYI ZSÓFIA: „Maga szerelmes. Ilyen egyszerű.” [Az irodalomtudományos tehetség összetevői és a tehetséggondozás színterei]

Szemle

- 113 VINCZE RICHÁRD: A propedeutika magaskiskolája [Bényei Péter – Bodrogi Ferenc Máté: Prózaelméleti ismeretek]
- 116 ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE: Szintézis[kísérlet] [Balogh Gergő: A modern irodalmi tudat megalapozása és működése. Irodalmi modernség és társadalmi modernitás viszonya Magyarországon]
- 121 ORBÁN KRISZTINA: Mennyi könyvet lehet elolvasni az életben? [Karl Ove Knausgård: Az öröklét farkasai, ford. Kúnos László]
- 125 PINTÉR VIKTÓRIA: Kié az anya? [Kállay Eszter: Vérehulló fecskefű]

• • • • •

Képek: ÁRKOSSY ISTVÁN digitális grafikái

Megjelenik Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Petőfi Kulturális Ügynökség,
a Magyar Kultúraért Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

www.alfoldonline.hu
alfoldfolyoirat@gmail.com

 ALFÖLD

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

SZIRÁK PÉTER főszerkesztő

ÁFRA JÁNOS

FODOR PÉTER

HERCZEG ÁKOS

LAPIS JÓZSEF szerkesztők

SÁRINÉ NAGY MAGDOLNA szerkesztőségi asszisztens

Nádasdy Ádám

A filozófia

A filozófia félelmetes,
nem hagy nyugodni. Rám tör éjszakánként,
hogy szíveskedjek gondolkozni végre
az általános igazságokon.

A részletek az ördög művei,
élvezni tudom, ahogy színesít,
el is borítanának, hogyha nincs
a messze látó filozófia.

Tudom, mindez nem is veszélytelen.
A filozófusok mind angyalok,
nincs testük, ezért nem akad beléjük
a horgom. Hálóm üresen csöpög.

A kenyeret kendőbe

Kis javítások, számlák, kényelem,
de ne féljete: ez még nem bilincs,
ez csak a túlélés. A kenyeret
kendőbe bugyoláljuk, friss marad.

Az öröklött, háznagyságú rendszer
máig erőt ad. Törött fülű bögre,
évtizedekig szolgált megadóan,
meg se próbáltuk megragasztani.

A könyvespolchoz már alig merek
közel menni, vádló szavak potyognak,
mert nem olvasom őket, csak dagasztom
az állományt, a sorrend szétesik.

A számlarendeztetés némileg
rabságszerű, de mégis percnyi béke.
Inkább fegyverszünet. Nagy ez a ház,
csak esik, esik, esik szét a rendszer.

A páros események

Jobban emlékszel arra, mikor fölfelé
haladtatok: a páros események.
Viszont lefelé inkább egyedül,
lépcsőházban, sínen, domboldalon.

Ez alighanem természetesebb,
a gravitáció is besegít,
így lépésenként nyílik meg előtted
a város. Visszakapod magadat.

Pedig de jó lett volna úgy maradni,
mások birtokaként zümmögve, forrva,
mint kályha tetején a teáskanna,
amit valaki használ, valaki.

Fölfelé menet lihegés, remény,
ahogy szűkül a perspektíva, ajtók
kecsegtetnek tartós beljebb jutással,
egy használati tárgy tisztas helyével.

Ám reggel fokozatosan kinyílik,
süllyedsz, mint sikló hegyről lefelé.
Mögötted csukódó ajtók sora.

Kósa Eszter

Innen folytatódik

Enyém ez a húsos legelő.
Acéllábú tehenek legelik,
gyémánt a szemük, verítékük olaj.
Csikorog a fogsoruk, ha őrlí a gázt,
zakatoló torokkal hajtják fel a vizet,
továbbítják a nagy szervezet felé.
Eldől közöttük, aki nem hűti húsát.
A katasztrófa felett legyeim zúgnak,
és szúnyogjaim, a helikopterek.
Leszállnak beomlott hátakra.
Húst keresnek gőzölgő lemezek alatt,
égeti őket a nap, és éget engem is.

Bennem csörömpöl ez a sokaság,
 a szorongás nagy mágnesse egyesíti
 rozsdás félelmem alkatrészeit.
 Agyamban zizegnek kibogozhatatlan
 drótok, beszélgetések törmelékei,
 amelyeket túlzásnak gondoltam, ezért
 nem mertem kimondani. Anyacsavarok.
 Ha azzá váltam volna, akivé tüzes
 akarattal formálni próbáltak, lehetnék
 gépek tudója, világok építője,
 de csak lakója lettem a mindenségnek végül.
 Ha mozgolódom, kis acélszobák
 zenélnék. Ablakaikban kel fel a nap.

Nagy tehenek mennek egy másik világba,
 valódi, zöld, húsos legelők felé.

Noé félni kezd

Örülj a karmolásoknak, rúgásoknak, csipéseknek,
 harapásoknak, mert belőlem vannak azok.
 Belőlem építész óriási hajót, én mozdítom
 terelő kezedet, siettetem az indulásodat,
 mert ahogy beszélek, folyik belőlem az eső
 megállíthatatlanul. Jó istened vagyok,
 kifolyattam az égre a fekete ösztönöket,
 hogy ne egyétek és ne tapossátok egymást,
 mert akkor belőlem ennétek,
 engem taposnátok el.

Százezer szempár figyel, és nem tudom,
 melyik kié. Elfehéredő ujjakkal kapaszkodom,
 gyűlnek bennem a felhők, akár az emberi hajban
 a só, vagy vér az állati szájban. Jó reggelt az ólban,
 disznók, tehenek és csirkék! Kelj fel, mindenféle
 állatok gyülekezete! Kövessetek, akik velem jöttetek,
 hogy élők maradjunk az élő víz fölött!
 Vonyítsatok, rikoltsatok, krákgogjatok velem!
 Milyen isten az, aki nem segít sajátjain!
 Parancsoljuk, hogy ereszkedjen közénk!
 Hogy szólaljon meg, ha van.

És mint genny a fehér szőron, a fény
a felhőkön átszivárog. Pupillák tágulnak,
akár az ég, a fedélzet szárad.
Vigyázz, mit beszélsz, Noé.
Kutyák szűkülnek nagyobb kutyák előtt.

Költési idő

Én ismerem az első repülőgépek zizegését, az építkezések
örökös kattogását. Tudom, hogyan nőnek az emeletek,
és azt is, hogyan fognak elrohadni, mert száz várost
neveltem fel óriás szárnyaim alatt. A mostani a legfejlettebb,
fényes vasútja van. A nedves föld folyosórendszerében
kúsznak a metrók, giliszták. Néha elszakadnak,
és a szerelvényeik külön utakon mennek tovább a járatokban.

A lakók űrhajókat építenek, hogy megismerjék a szárny egét.
Képleteket írnak, hogyan kering a vér. Ismeretlen tollakat
hódítanak meg, éjszakánként port gyűjtenek, nappal megmásznak
egy pihét. Ők a legbölcsebbek, hiszen értik, milyen erők
húzzák-vonják a holdakat, a csillagokat, és egyenleteik vannak
arról, miért sodródik az ég. De a legtudatlanabbak is ők,
mert a madarat soha nem ismerhetik meg.

Szárítókötél, ruhák

Fordítsatok ki, nyúljatok belém.
Hófehér bőrömbe törjön a friss fű.
Ez a szél hozza a feltámadást,
ez a lepel egy angyal szárnya.

A meztelen zarándokok felöltözöttek
mennek el innen. Télen kiterítem az erdőt,
megszárad a nyárra. Íme a forgás.
Íme a nap és a hold centrifugája.

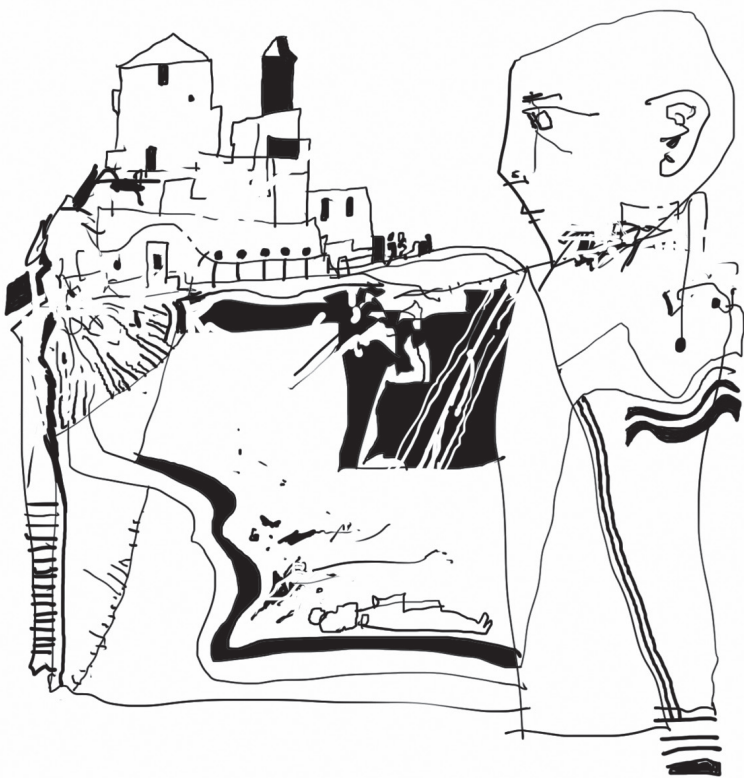
Áradás, árapály. Fürdőző hírnökök.
Fehér szoknyájukon vérfolt. Kivirágzik
a pipacsmezők fölött. Száradó ruhák.
Méhek zümmögnek, glóriák remegnek.

A kutyákról

Itt vannak mind, fényes szőrűek is, beesett oldalúak is, egy szobában. Ha villámot látnak, felvonyítanak, ha dörög, maguk alá húzzák a farkukat. A sötét fedélzet ég, és ők összegömbölyödve alszanak, forró testek, apró csillagok. Kívánni lehet, ha vízbe ugrik egy. Szeretném, hogy hitünk erősödjön.

A tengerfenék kegyelmében, a felhalmozott csontok békességében. Az egymáson szuszogók nyugalmában. És nyomja el az ázott szőr a rothadó hús szagát.

Ha vizet adsz, tiszta legyen, ha jelet küldenél, küldj egyértelmű jelet. Mert vakok vagyunk a színekre, és ha van is madár, már nem mer leszállni közénk.

Légy igénytelen! A tenger visszahúzódik, a tavak kiszáradnak. Cserepes a föld arca. Ameddig ellátsz, lapos a táj: lesöpört abrosz lakoma után. Mindenki elmehet, te maradj! A folyó ideteríti a hegyet, löszt hordanak az északi szelek, a sovány agyagon kivirít a szik. Nincs hova menned, erre terelnek. Élnek a repedések, kidugják fejüket a sótűrő növények. Mind a tied. Tudod, melyikük mérges, melyikük fújna fel, melyik csavarná a belet. Ki a bűzből, a hodályból, vége a télnek! Ugord át a láncot, amit letettek elétek, ne vess az asszonyokon, a vajákosokon, akik ruhájukat ledobva keringenek körülöttetek. Még hogy a kártevőt a meztelenség elűzi! Majd ha az őszvér megellik és szőrt növeszt a gyík! Számba vagy véve. Lecsípve füledről életed minden éve. Most csúsztatja a koronát a sivatag homlokára a virradat. A vérző aranyat. Ne állj meg, ne bámulj! Kövesd a társaidat. Egymás nyomaiba léptek, így nem botlik a láb. Vidd a vemhed és szaladj!

Mögöttünk az árnyékunk, nincs ideje megnyúlni, már rá is vetődik az utánunk jövő. Valami villant, valami csattant, az eleje megtorpant. Testvérünk előttünk, testvérünk mögöttünk, nem félünk. Dehogynem! Torlódunk, tipródunk, örvényt kavarnak. Zihál az egyik, zihál a másik oldalunk. Összeborulunk, rohanunk körbe, a félelem gyűr össze. Mozgó erőd vagyunk, gyapjú a falunk. Mi volt az? Lovasok? Fejünk horgad, fülünk mered, kétfele figyelünk, hevesen vizelünk. Lőnek? Lőttek? Száll a por, tornyosul, nagyobbra dagad, mint a mecset kupolája. Sötét gomoly fut a szélrőzsa minden irányába, még magasabbra csap. Mi ez? Óriás fekete sas? Semmit se látunk, csak a levegő löketét érezzük, szinte kiüti alólunk a lábunk. Rosszabb, mint mikor a városfalat rontják az ágyúk és reng a föld. Mi?! Micsoda?! Gazdánk üvölt, te úristen, ez a kő a végidő! Egy mennykődarab! Becsapódott, amerre Buhara van, oda! Akkor mégis lőnek? Futunk körbe, összepréselődve, együtt a többiekkel. Torkunk szikkad, szívünk szétfolyik, mint a víz, szarunk magunk alá, bogyóink záporoznak. Dehogyis félünk! Tömör halmaz a nyájunk, a támadóra ráhomálylunk, egyikünket se vehesse célba, már ha van ilyen célja, és nem csak úgy vaktában rohan ránk.

Elég! A legelő fele elég. Láng ír az égre, válasz a Fentvaló üzenetére. Köszönjük, recsegik a tamariskák, a szakszaulok. A helyükön tátongó gödör. Szerencsére ritka a növényzet, a tűz ellobban hamar. Csak belenyalt a kút kerekébe, a vályúba, csak bekormozta a szárnyék vesszőfonatát. Lesz hol innia a nyájnak, lesz hol delelniük a vemhes anyáknak. Hull a pernye, mint a manna. Éjfekete, acélszürke a juhfalca. Meg se látszik rajta, mi lép. Ha hiszed, ha nem, eszik. Ott a horpadásban valami pillangós nő, azt legeli. Hideg lesz hirtelen. Mi ez megint? Mi? Még egy ménkű? A pásztor

elejti botját, a kutyák elfelejtenek ugatni. Csak a ganajturó nem áll meg, elszántan görgeti a birka bogyóját. Sereg süvít el mellettük, látótávolságnyira. Csillogó pajzsok, lemezíngék jeges huzata. Karaköl felé csörtetnek. Hórezmiek. Ez a szokásuk. Időnként beütnek. Most?! Minek?! Nyomukban a málha, a por kupolája, a nehéz tevébűz. Akkor is itt a tavasz. Mélyről elrúgta magát a sivatagi jácint, feltört a szára; hegyes, fűrtös virága, mint a rakéta, robbant ki a napvilágra, gyökere nincs, élősködik, a szakszaul táplálja. Széled a nyáj, szövik feljebb a nap, cirógató a fény, körberajzolja a juhokat: fekete fodrok hullámzó homokfelszínen. Ahogy a juhász mondja: ékben haladnak, darura legelnek. Mozog bennük a vehem.

2

Alszik a szám, alszik a fülem, a lábam. Ezt csak úgy mondom. Nem tudom megnevezni egyik végtagomat sem. Még nem. Burok vesz körül, érháló fonadéka, hártya. Tudni ezt sem tudom, csak érzem: a vérben érlelődik alkatom. De hát az alkat sem enyém, túlnő rajtam a folyamat. Nyomásteher és kiegyenlítődé. Közben a hüllőszerű, derengő, kocsonyás test, amiben azért az én terve is bennfoglaltatik, időnként kitol magából ezt-azt a sustorgással teli éjszakában. Előtűnik például egy látószerv dülledő kezdeménye. Na, ez közvetíthetné, ez a kis gülü, mi történik itt, ahol magzati úrsétámat folytatom. Közvetíthetné, milyen egy kötélén lógó gumicukor mackó, hogy festek kintről, persze csak elnagyoltan: lüktető törzs, csenevész tagok, vízfej. Tudósíthatna róla, mi van idebent: zaj szünetekkel, ritmikus dübögések. Leírhatná, mi vagyok, ha látná. Elmondhatná, ha hallaná, a csendet. Alszik a szám, alszik a fülem, a lábam.

Figyelem! Még egy nekifutás: ébredezem, alig hét hetesen. Pont egycolos vagyok, tetőtől talpig áttetsző puhány. De már porcosodik az alsó állkapcsom, amivel a fület csócsálni lesz dolgom. Bontakozik a kulcscsontom, bár arra semmi szükség, el is bontom. Elődereng a felső állkapcsom, más néven orrtükröm. Meg hátul a vízfejemben a gerinchez vezető híd első porcikája. Beindul a csonthártyagyár, baricsont, sejjlik a bordák tizenegy icipici párja! Be vagyok kötve egy nagy erőkörbe, fel vagyok töltve tápfolyadékkal, átjár az éltető áram. Lassan kivehető a lábikóm; mellső, hátsó lábam. És mire akkora leszek, mint egy emberi kisarasz, a sok csigolya-, lapocka-, csípő- és ülőcsontparányban szintén végbemegy ugyanez. Innentől behúznak a folyamatok: lekörözöm az embermagzatot növésben-szilárdulásban. Ledobok az öt ujjikámból végtagonként kettőt-hármat. Ez is benne van a tervben: ne fogdossak, ne kapkodjak kézzel-lábbal, mint egy majom, inkább ugráljak-táncikáljak hasított patáimon, sok méla birka közt egy öklelős bari. Ugye, milyen cuki?

Na most már, hogy van dobhártyám, belső fülemben félkörös ívjáratom, van orrcsontom, fogágyam, kétszínlátó szemem, messziről megismerem majd a seprőfűvet, és jól fogom hallani, ahogy az édesgyökér száraz ága herseg a számban. Ez is benne van a tervben, mint a mész és a foszfor a csontállományban. Nincs mese, meg kell keményednem. Folyton összeállófélben van valami bennem, hol itt elől, talán a szegycsont, hol ott hátul, a keresztcsont? És ami összeköti ezeket, a mellkasomat, a faromat tüskés-taréjosan, ami átível a hátamon: ne legyen büszke rá, hogy, kopo-

nyámat is megtartóan, kialakulóban a gerincoszlopom? Mi vagyunk a birkák?! Kit kötnek láncra, kit fognak járomba, kire tesznek nyeretget?! Telik az idő, lassan ötödször újul a hold. Bokacsontom, akár a kő. Ha eldobják, mint a kockát, kiolvasható belőle a jövő. Jó lenne ismerni a teljes tervet. De még csukva a szemem. Nem csak a vázam, a bőröm is nő, és abból rohamosan a szőrzetem. Merő lucsok vagyok, csiklandoz a víz. Most valami éktelen zaj valahonnan. Rémitő moraj. Ijesztő bőgés. Remeg a burok, ami körülvesz. Ráz, megiramodik, ráz. Nő a nyomás, nő a teher, nincs kiegyenlítődés.

3

Majd eljön a Számadás Napja, élőlény nem lesz kihagyva, egy se. *Ti is odagyűltök, ítéletre, elrendelt sors a tiéd, a tiétek.* Láthatod, van élet a halálon túl. Beérkeztlél, kiscgöndör, a legjobbak ide jutnak átmenetileg, szerény műhelyembe, egyenesen az én dolgos kezembe. Mit vagy úgy betojva? Kicsit meg vagytok várva, hát istenem. Nézz szét a másvilágon, sokan lógtok itt a sorotokra várva. Itt nem kell a látáshoz szem, a mozgáshoz láb, itt annyit érsz, amennyit az irhád. Te, juhocska, megálltad a próbát, az első osztályba tettek. És bizonyosságát adtad a hitednek. Mert *a hitetlen, az sem élni, sem meghalni nem tud, csak el akar tűnni a szemek elől.* Te nem lehetsz ilyen, hiszen meghaltál, ha élni nem is nagyon éltél. De még így is a kedvünkre teszel, az emberekkel nem ellenkezel, ezért ne félj, fel fogsz támadni azon *a napon*, amikor *a Nap nem keleten kel, hanem nyugaton*, és mennybe fogsz menni *a szívárványhídon!* Nem, te azért sem lehetsz *hitetlen*, mert az olyan *számára az abszolút Valóságban nem terem hely*, márpedig neked van helyed, és ez a műhely is az abszolút Valóság része. Itt van, jelen van, érezheted, a Mindenütt Jelenváló, kezében az olló, a papírsablon. Ő nyálassza a cérna hegyét, Ő fűzi be a tübe, Ő öltögeti össze nektek a bélést. Ő az, aki meg nem unja a pelenkaöltést. De hát vagytok itt neki elegenden, a kampósoron a fejem fölött. Főleg feketék, aztán szürkék, páran barnák. Jöttök bálaszám, adtok Neki munkát bőven. Szerencsére a Nagy Égi Kucsmász jó erőben van, bírja a tempót. Nem csoda, Ő diktálja! Mit gondolsz, mikor még tested volt, ki formálta? A vért a burokba, az anyád méhébe ki pumpálta? A csigolyáidat, a bordád íveit, lábujjad ízeit, hogy hány legyen, ki számolta ki? Pompázatos vázad, mint egy ünnepi sátrat, a rásimuló bőrrel ki vonta be? Most is Ő húzza rá, naná!, a jutavászonnal összecsiszított papírsüveget a fából faragott formára, hogy a készülő fejdísznek legyen majd tartása. Ő húzza rá, Ő ragasztja hozzá a bélést, ha kell, a méretet korrigálva. Figyeld, kicsi, ameddig figyelheted, hogyan szabja ki testvéredet, a soros műremeket, előbb az oldalát, aztán a kerek tetejét, aztán már össze is öcköli; prémvarrásban is vérprofí, nem? Rádadásul úgy tesz, mintha én dolgoznék, nem Ő, de téged ez meg ne tévesszen! Azt játssza, hogy Ő a segédem, pedig Ő fogadott fel engem. Vigyázz, kislegény, mindjárt téged vesz kezelésbe! Ez a halál utáni második átalakítás. Először kiszületsz anyádból vagy kivesznek. Ha mennykő potyog is [mint ahogy potyogott, egyike a végidő-jeleknek], a szőrmédről le nem tesznek, szépen lefejtik rólad. De milyen pancserek! Itt belement az irhába a kés! Pedig ha valami tilos, az a vakmetszés. Ez a hiba az értékedbe kerülhetett volna, az pedig minőségileg más útra terelt volna, ha Ő, aki mindent lát, el nem nézte volna, és nem nyújtotta volna ki érte a kezét nagyvonalúan, hogy megismerd második apád, engem, és általam a kincses Buharát. Járhattál volna rosszabbul is,

lehetett volna belőled kesztyű, fürdőruha, táska. De nem egy hónappal, csak egy héttel születésed előtt vágták le anyádat, és szedtek ki belőle téged, gyönyörűséget, a napvilágra. Így nem magzatszerűen csupasz, a nedves selyemhez hasonló volt a bőrod, aminek szintén van keletje, hanem már rendesen kinőtt fedő- és piheszöröd, még lapos csigákat, zsinóros fodrokat, fényes mintázatot keletkeztetve; dióbélre vagy agytekevénnyre emlékeztetőt. E pompás prémnek köszönheted, kisbundás, a szerencsédet. Mivel a hús bűnében nem lehetett részed, nem ragadott magával érzékiséged, nem éreztél gyomorból eredő telhetetlenséget, nem ugráltál, nem nagyoztál, nem alakoskodtál, nem lettél zsákmánya az álom megtévesztő szellemének, az élettől megváltottad magad. Innentől viszonylag sima lesz az utad. Amint a kéz, nem az enyém, az Övé, bélést, szőrmét összedolgoz, felül körkörösén begyűr, középen kitűr, három rétegben összenyomkod, vizes tenyérrel kiglancol rajtad minden fodrot, majd a fejébe csapja, mutatja, remek! – amint így felöltöd végső alakodat, és még a főpróba is megvan, egy ideig ülsz a polcon vagy a kirakatban, aztán, irány az örök élet, mész világgá, hódítani, kucsma alakban, báránytól ez sem szokatlan, győz az ártatlan, ott díszlepsz a fején kurdnak, kozáknak, harcosnak, nomádnak, költőnek, zsványának, vezírnek, emírnek, cárnak és pasának, ott díszlepsz az állam fejének fején, az örök élet tetején! Nem, terajta nincs mit javítani, te vagy a tökély. Viszont az államfejek, a különféle fejméretek, akár a mennykövek, a végidőjelek, kénytelenek hullani, egymást váltani. Bizony, bari, az örök élet is az elmúlás legelőjén található! És ha egyszer nem lesz többé, amire kell a fejrevaló?! Mi lesz az abszolút Valósággal akkor? Hol lesz benne helyed? A te dicsőséged is úgy ér véget, mint az övék? Egykettőre széthull, mint a csószkunyhó, ami a nyár elmúltával már nem is látható?

Sumonyi Zoltán

A naptár képei – 2024

HUSZONHÉT KÖNNYCSEPP

ELŐHANG

Uram, jelentsd meg halálomnak napját

„Uram, jelentsd meg halálomnak napját,
Tudjam mértékét röpke életemnek.”
Ha évben méred, ha napokban hosszát,
Számukat felezd meg.

Másik felét add a másik Felemnek,
Kit hatvan éve Te rendeltél hozzám.
Már három éve ítéled betegnek.
Viasz-maszk az arcán.

Együtt szólíts el, vagyis én egy nappal
– Ha kérhetek még –, eggyel többet kérek,
Hogy elrendezzem magunkkal, magammal
Az itt hagyott létet.

Budapest, 2023. december 1.

JANUÁR

1. Kucsmában és felhajtott gallérral

Kucsmában és felhajtott gallérral áll a hóban,
jobbán egy hóemberrel, balján a férje, köztük
[inkább előtűk] áll az öt éves kislány.
Ők nagyrészt eltakarják: a fej, a jobb kar, jobb váll,
amit belőle látni, s világít szélesen ki-
villantott fogsora. Hatvan-hatvankétéves
lehet, de ötvennek sem látszik, ahogy a férfi
vállához odabújik. S ahogy a négy-öt éves
fiúcskát átkarolja, inkább Szent Anna és a
Gyermek, semmint a Szűz a Gyermekkel, ha a hármak
portrét a nagy Da Vinci kettőre festené.
Háttérben téli fákkal.

2. A barna irhabunda

A barna irhabunda, fehér kihajtott prémmel, nincs rajta összefogva. Épp csak kiszállt a buszból. Épp csak kiszálltak, mert egy kiránduló csapattal tartottak Lengyelország felé. Igen, Krakkóba, s megálltak járni egyet Zsolnán, vagy Zakopane napos parkjában. Itt csak huszonnyolc éves, vagy még inkább huszonhét, mert a sötétkék tányérsapkás fiúcska három és fél. Az is csak vállra vetve hordja matrózkabátját, s erősen néz a gépbe, ahogy száz éve kérték: *az úr a gépbe néz, a hölgy az úrra néz!*

FEBRUÁR

1. A fényes nutria

A fényes nutria- kucsmája homlokára s fülére húzva, mégis az arcát bal profilból teljességében látni. A teljes szépségében. Még csak huszonnégy éves. A férj huszontöt elmúlt. Első közös lakásuk mellett egy utcasarkon menet közben megálltak. A férfi jobb karján a kapucnis anorákba bujtatott csecsemő ül. Az ifjú asszony mintha a kisfiúhoz szólna, a háromhónapos meg a prémkapucnimélyből hunyt szemmel, csücsörítve megpróbál válaszolni.

2. Az arcát alig látni

Az arcát alig látni. Sötét, homályos háttér mögül homályos arccal lenéz a mellére vett újszülött kisfiúra. Jobb karjánál az elsőszülött, hatéves elmúlt. A fény rájuk vetül csak: a kigyerek kerekre formázott szájjal enne, de csak fehér frottírra szoríthatja az ajkát, s a bátyja megbocsájtó, elnéző kis mosollyal a géplencsébe néz. De Őt alig is látni. Feloldódik mögöttük. Akár a fém a savban. Nemrég' múlt harmincéves.

MÁRCIUS

1. Mintha egy vidámparkban

Mintha egy vidámparkban egymás mögött ülnének
a rémisztő magasból lesikló szerkezetben,
úgy várnak ott, talán egy elfektetett farönkön,
egymás mögött, lovagló ülésben, hárman együtt.
A két fiú s az anyjuk. Valami erdőszélen.
A kisebbik fiú csak négyéves, tíz a bátyja,
s az anyjuk is csak harminc- négyéves múlhatott.
Nyugodt derű az arcán. A biztonság derűje.
Akár lehettek volna akármilyen magasban.

2. Összesimulva állnak

Összesimulva állnak a Hamzsabégi úton.
Ő és a vőlegénye. Kivillanó két fogsor.
Halványan látszik távol, akár két tompa dombhát,
a buszgarázs földéme. De ők nagyon közelről
s erősen látszanak. Huszonegy és fél éves.
Egy évvel több a férfi, akinek mellkasára
szorítja most az arcát: öltönyhöz, nyakkendőhöz.
A fényképről beúszik Nadányitól két verssor:
„ott mennek ők. Hogy szeretik egymást! Be jó nekik!”

ÁPRILIS

1. Szilvakék szoknyában

Szilvakék szoknyában és szilvakék kardigánban,
égszínkéék és fehér selyemsállal nyakában,
fehér és szilvakék nyári cipő a lábán,
lehet, hogy stewardess egy légitársaságnál,
lehet, hogy manöken, de sehol a kifutó,
repülőtérbetonnak nyoma se látható,
igaz, hogy áll mögötte egy snájdig kapitány,
szilvakék sildessapka, égszínkéék anorák,
igaz, csak négyesztendős, kék zászlaját viszi,
s a parkban, a kis úton az anyját követi,
aki huszonnyolc éves, lépés közben megáll
és visszanéz, nem érti, a fia mire vár.

2. Fehér-fekete fénykép

Fehér-fekete fénykép. Ott áll a két fiával
egy szőlődomb övezte, fehér, murvás utacsán.
Hosszú vászonruhában. Talán Füred fölött a
Balaton-felvidéken. Ruhája térdalatti,
lábszárát és bokáját láttatja csak: a vékony,
igen kecses bokát a fehér szandál fölött.
A frizurája majdnem olyan, mint nagyfiáé,
aki egy bakarasszal magasabb nála már.
Harmincnyolcéves elmúlt. Mosolya magabiztos.
Jól érzi így magát.

MÁJUS

1. Negyvenhat és fél éves

Negyvenhat és fél éves. Hetvenhat fokos szögben
a férj vállára dőlve megálltak Gubbióban
a város főterén. Nem is. A lejtős utcán.
Azért hetvenhat fokban, mert Ő a lejtős útra
merőlegesen áll. Trottőr sarkú szandálban.
Vállán egy bőrtáskával. A jobbkarját a férje
karjába fészkel. A férj fején a sildes
fehér tengerészsapka. Mögöttük fehér márvány-
talapzatú, nagy ház áll, mindegyik ház talányos
nagyobb s kisebb kapukkal. Az egyiken az élő ki-bejár,
a másikon csak Szent Mihály lován.

2. London, háttér a Tower

London, háttér a Tower balszélső szürke tornya,
meg legfelül az osztott kicsiny gót ablakok.
Előtte állnak ketten: hatvankilenc a férje,
de egyikük se látszik többnek jó ötvenesnél.
A férj háttal egy korlát- ra dől mindkét könyökkel,
s megnéz egy szemben lévő magas templomtetőt.
Ő meg csak jobbra elnéz barnás napszemüvegben,
hajának barna színét az égbék jól kihozza.
Fehér s fehérrel hímzett blúzán a nyakkivágás
tisztán láttat egy vékony aranyláncot, és rajta
a nagyon vékony, áttört Jeruzsálem-keresztet.

JÚNIUS

1. A legeslegszebb képe

A legeslegszebb képe, pedig már ötvenegy múlt.
Épp' harminc éve házas. Talán ezt ünnepelték.
Mert ünneplő az arca, de nem vigyázzállásban,
nem összerendezetten, és nem is meghatottan.
Egy kissé balra döntve fejét, jobbra s föl elnéz,
az ajka félig nyitva, felső fogsora látszik.
Deles világításban, mert homlokára hajló
hajfűrtje félarcára árnyékmintákat rajzol.
Hajfűrtje barnaszínű, az arca rózsabarna,
amely a hímzett ingváll fölött emelkedik fel.
Kit néz kissé kacéran, enyhén föl, s enyhén jobbra?
A férjét? Nincs a képen. S ha lenne is, ki látná?

2. Fehér kiskosztümben jön

Fehér kiskosztümben jön a házasságkötéshez,
fején, csak vállig, fátyol, balján a vőlegény.
A vőlegény oldalra kinéz egy félmosollyal,
talán a vendégekre, akik nem látszanak.
De Ő nem néz semerre, csak jön lesütött szemmel,
karján csokor virággal, azt látja, mást se lát.
Nem látszik itt az asztal, amin majd aláírnak,
sem vállszalagjával az anyakönyvvezető.
Mögöttük egy-két vendég, talán egyik tanújuk,
de ők is takarásban, félig se látszanak.
Ez a kép kettejükről, ez a nap kettejükről.
Örökön. Júniusnak harmadik hetén.

JÚLIUS

1. Egy sziklaparton állnak

Egy sziklaparton állnak, mögöttük csak a tenger,
nem látni semmi mást, csak az eget és a tengert.
Azt se, hogy hol kezdődik s hol végződik a másik.
Csak őket látni tisztán: egy sziklaparton állnak.
Harminckét éves szép nő, zöldpettyes szűk ruhában,
parafatalpú szandál, *kéküveg nyár* van, nyár van!
Ő áll két kisleányal azon a sziklaparton,
a kisebbik durcásan, a nagy távolságtartón.
Pihenni, levegőzni a Trabantból kiszálltak.
Útközben Drašnicére? Egy sziklaparton állnak.

2. Egy snack bar reklámlámpa

Egy SNACK BAR reklámlámpa piros nyíllal mutatja,
 hogy merre kell indulni a RADOVANOV TRG-ra.
 Splitbe, vagy Makarskára jöttek be nézelődni,
 a két fiúnál fagyalt, rajtuk csak fürdőnadrág.
 Mintha mindjárt a tenger vizéből jöttek volna,
 a kisebb már hatéves, tizenkettő a másik.
 Az anyjuk meg harminchét, sötét haj, nagy kerek
 napszemüveg az orrán az ívelt száj felett.
 Fehér kötött trikója karját, nyakát szegycsontig
 nagylelkűen kínálja a júliusi napnak.
 Most van a legszebb korban. Ebben a „Jugó” nyárban.
 Az óváros falánál ott állnak mind a hárman.

AUGUSZTUS

1. Fehér kendővel

Fehér kendővel hátra kötött hajából egy csík
 látszik a homlok, s látszik hátul a cimpa mögött.
 A széles homlok alatt megbúvik két szemöldök,
 mert jórészt eltakarja őket a napszemüveg.
 Fürdőruhában ül, mely melltartó, s egy kis nadrág,
 ezt hívták bikininek, s tán úgy hívják ma is.
 Így ül egy csónak szélén, mögötte nagy víz látszik,
 talán a Balatonnál, akkor pedig Füred.
 Huszonegy és fél éves, tehát az esküvőjük
 után nyaralnak itt, s ez éppen mézeshetük.
 Igen, annak kell lenni: hibátlan fogsorával,
 kitakart mosolyával boldog s elégedett.

2. Combtől vízben állnak

Combtől vízben állnak a széles Balatonban.
 Most épp a déli parton, ez Széplak vagy Siófok.
 Sötét, kétrészes dresszben úgy áll a férje mellett,
 mint Lucas Cranach képén áll Éva Ádám mellett.
 Mintha az oldalából kinőve, s még *alighogy*,
 még össze vannak nőve csípőnél s bordatájban.
 Igen, az „oldalborda”, ahogy a Bibliában:
 „Ez már csontomból csont és a húsból hússzerű.”
 Mint Lucas Cranach képén az Úr előtt, még éppen
 a bűnbeesés előtt a tilalmakat hallgatva,
 úgy állnak ott a vízben, negyven-, negyvenegy éves
 emberpár, mosolyogva, bordáknál összenőve.

SZEPTEMBER

1. Soha sajátabb arcot

Soha sajátabb arcot, jellegzetesebb tartást,
mint amit ez a fénykép mutat, nem látsz sehol sem.
Széles mosoly az arcán, felső fogsora látszik,
fejét kissé oldalra billenti, s jobbfelé néz.
Közben ünnepre készen, hosszú sötét ruhában,
csupán vékony bokáját láttatja nyári szandál.
Ruháján felcsíptetve „Prix Itáliás” jelvény,
tehát Itáliában vannak, a fesztiválon.
Barátaik s a férje ugyanúgy ünneplőben:
zakó, nyakkendő, mennek a Via Appiára.
Igen, Il. János Pál Castel Gandolfóban
fogadja őket. Róma. Nincs még ötvenegy éves.

2. Két kézzel átkarolja

Két kézzel átkarolja katonafia karját,
akit a laktanyában először látogatnak.
Először látják egyen- ruhában, „kimenőben”,
hiszen ünnepre jöttek, talán az eskütétel.
Ahhoz „rendszeresített” nyakkendő, tányérsapka,
mert hát ez még a régi néphadsereg ruhája.
Kettős zsinór a zubbony jobb mellén, dísznek, sípnek?
De vállpántjain semmi, nem is lehet rangjelzés.
Bal vállpántján az anyja pihenteti félarcát,
jobb vállára meg öccse csimpaszkodik két kézzel.
Fényképmosollyal hárman: tizenkét és tizennyolc
éves fiúk, s a negyven- két éves ifjú asszony.

OKTÓBER

1. Könnyű télikabátban

Könnyű télikabátban, mert már ősz közepében
jár a szorgos idő, és gyorsan megjön a tél is.
Aztán eljön az ünnep: ősz végén születésnap,
évre huszonkettő lesz, s öthónapja, hogy asszony.
Várnak, Ő meg a férje, villamosra, a téren,
háttérben az Igazság egykor volt Palotája.
Így hát most a Kossuth tér sarkán várnak, a partról
forduljon be a 2-es, s azzal majd hazamennek.
Addig, persze, nevetnek, most is villan a fogsor,
férje mond valamit, s a szemhéj is lecsukódik.

Följebb barna szemöldök, éles szögben a homlok.
Gondtalanok. Két bölcsész. Negyedévesek ekkor.

2. Talán az évfolyammal

Talán az évfolyammal. Talán kiránduláson.
Egy várfal mellett állnak, kissé filmszerű pózban.
De hát nincs még húszéves, s a társa csak húsz és fél,
talán egy kultuszfilmben látták, ahogy most állnak.
A férfi vízszintesre a két karját kitarja,
mintha a tornagyűrűn a Krisztust gyakorolná.
Ő meg előtte áll és behunyt szemmel dől hátra
a társa mellkasához, s arcához, halántékkal.
Ehhez nagy bizalom kell, ehhez már szerelem kell,
tudva, hogy behunyt szemmel nyugodtan hátra dőlhet.

NOVEMBER

1. Itt éppen harmincéves

Itt éppen harmincéves. Előadást tart, állva.
Magas mikrofonállvány egy könyv fölé benyúlik.
Könyvből nyilván idéz csak, minthogy a hallgatóság
felé tekint, föl, messze: nagyobb teremben állhat.
Biztos az egyetemnek előadótermében,
ahol tanársegéd, vagy talán adjunktus is már.
Előtte nincsen asztal vagy felolvasóállvány,
mégis katedrán áll, mert mögötte szürke tábla.
Ahogy a könyvet tartja, ahogy a száját nyitja,
valami magabiztos tudatosság van benne.
„Tudom, amit tudok – jelenti ez a tartás –,
s amit igaznak tartok, azt tartom szépnek is.”

2. Egy gracht fölött Amszterdam

Egy gracht fölött Amszterdam kecses hídján megálltak,
bal karjával a korlát peremre könyököl.
Mohazöld irhabundát, kötött, mintás kesztyűt hord,
Isztambulban vehette Szulejmán-dzsáminál.
Fején egy mohairsapka, nyakában csíkos sál van,
mögötte áll a férje, hatvankét évesek.
Azaz, hogy hatvanhárom, a férj egy évvel is több,
mögöttük meg a széles világosszürke víz.
Hajózható csatorna, oldalt lakóhajókkal,
s a grachtelágazásnál sok keskenyvállú ház.

DECEMBER

1. Egy újszülött gyerek sír

Egy újszülött gyerek sír, vagy ásít, vagy csak enne,
de rossz irányba fordul, ha mégis inkább enne,
felénk kítátott szája, oldalra húzott ajka
legelső ösztönével az emlőt keresi,
csak rosszfelé, az anyja fordítaná a pólját,
elszülött fiát most először látja így,
tanácstalan tehát még, s a szájmazsk is zavarja,
nincs egy hónapja sem, hogy elmúlt huszonnégy éves.

2. Tizenöt és fél éves

Tizenöt és fél éves a kisebb unokája.
A kisebb? Hiszen Ő még a válláig sem ér.
Fehér fogat villantó mosoly a fiú ajkán,
fején gondosan borzolt kimódolt frizura.
Piros pulóverére nagy matricát vasaltak:
a sportos Mikulás hó- deszkáján érkezik.
Mikulás-est tehát, vagy inkább talán karácsony,
ajándékosztásokkal az éneklés után.
Mégis, úgy állnak ketten, egymást úgy átölelve,
minthogyha az utolsó közös karácsony volna.

UTÓHANGOK

1. Pánik

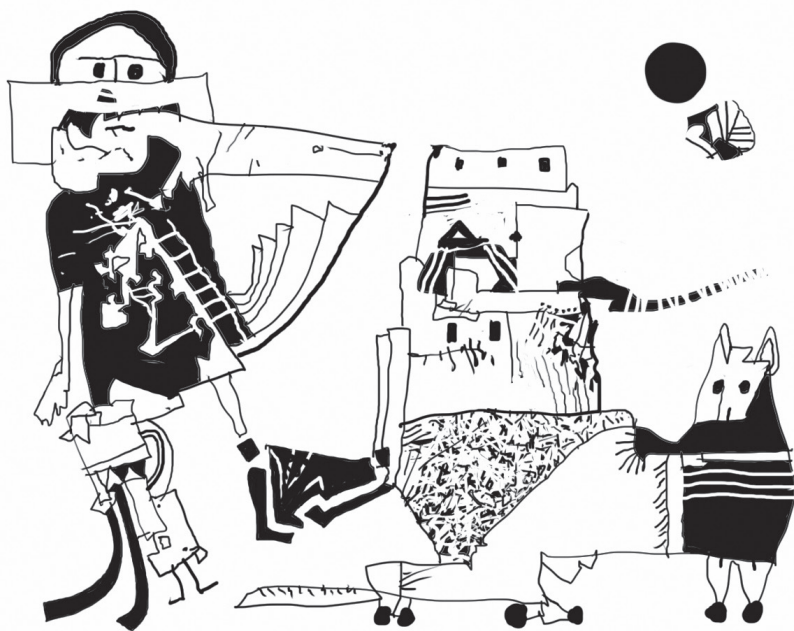
Eszébe villant, hogy nem tudja, a hátizsákot,
amit egy éve már nem hordott a felesége,
abban volt pénztárcája, a hajkeféje, szájfény,
tehát hová is tette a barna bőrből készült
kis női hátizsákot? Vadul keresni kezdte.
A hallban lévő szélső szekrény felső polcán még
nagyon sok női táskát egymás hegyén, csak épp az
nem volt közöttük! Még egy helyen lehet, gondolta
szorongva, hogy nem fogja majd ott se megtalálni.
Aztán meglátta, ott van! De hát hisz' maga tette
a kishálószobában álló öreg szekrénybe, melybe
a leggyakrabban hordott ruháit, kiskabátját.

2. Paganini

[Egy versciklus írása közben]

mondják hogy Paganini az ördög hegedőse
 a hangszerének húrját belekből sodortatta
 de hát akkor minden húr juhok beléből csakhogy
 ezek halott szerelme beléből készülhettek
 mondták fantáziálva akik föl nem foghatták
 hogy az ő hegedűje mitől tud úgy zokogni

Szigliget–Budapest, 2024. március 22. – szeptember 10.

Szántó T. Gábor

A gyerekkérdés végső megoldása

Ha a fiú nem fogadott szót, anyja hangosan elismételte, amit kért. Ha felszólítására sem teljesítette, fenyegető arcot vágott, és még jobban megemelte a hangját, ezáltal azonban a gyerek is élesen válaszolt, miért mindig az ő dolga a szemétlevivés.

Anyja rászegelte a tekintetét. Nem tűrt ellentmondást és hangos szót. A családban munkamegosztás van, ezt már megbeszélték, nem nyit új vitát. A fiú azonban megmakacsolta magát. Miért mindig olyan feladatokat bízna rá, mint ez vagy a cipőpucolás.

Az asszony válasz helyett rákiabált, és amikor a fiú továbbra is késlekedett, megfenyegette, hogy elmondja az apjának, mit csinál.

Ez sem hatotta meg a fiút, visszavágott, hogy nem rabszolga, és inkább máshol lakna, ha így bánnak vele.

Anyja erre dühösen kirántotta a szemetesvödröt a mosogató alól, kiviharzott az előszobába, hogy levigye a kukákhoz, és becsapta maga mögött az ajtót. Később, még a délután folyamán, ha a fiú újra szólt hozzá, egyszerűen úgy tett, mintha nem hallaná. Az hiába próbálkozott, nem válaszolt neki.

A fiú először nem tudta mire vélni a némaságot. Várt egy kicsit, majd újra tett egy kísérletet. Természetes hangon próbálta megszólítani, gondolván, hogy már elpárolgott a mérge, majd amikor nem kapott választ, türelmetlenül, hangosabban beszélt.

Anyja azonban továbbra sem felelt. Mintha megsüketült volna, vagy nem érnének el tudatáig a szavak. A fiú elbizonytalanodott.

Hiába szól hozzá, levegőnek nézi. Mert ő nem beszélhet így. Nem kiabálhat. Nem is emelheti fel a hangját. Büntetésből néz át rajta, mintha nem volna. Máskor, ha haragudott, legfeljebb leordította, hogy kérjen bocsánatot, ő morgott valamit, és a vita abbamaradt. Ilyen sokáig azonban még sosem tartott a csend. Olyan hideg a tekintete, hogy szinte megfagyasztja, ahogy átnéz rajta.

Hirtelen mintha tényleg nem lenne. Mintha levegő volna. Dermesztő.

Elszorult a torka, de sírni nem tudott, mert azt már megtanították, hogy nem sírhat. Nagy levegőt vesz, parancsolt rá régebben az anyja emelt hangon, amikor a sírástól szaggatottan nyeldekelt. Egy nagyfiú már nem sír, nem hüppög, nagy levegő!

Nagyokat nyelt, nyelte a dühét, hátha egyszer elfogy, de ez a valami, ez a semmi szorította most a torkát meg a mellét, mert ez a mostani csend nem akart véget érni. Rá sem nézett, hiába kerülgette. Bement a szobájába, némán ült az íróasztalánál, képtelen volt figyelni, olvasni, csak tologatta a könyveit és a füzeteket erre-arra. Aztán nem mozdult egy ideig, várta, hátha elmúlik, hátha beszél az anyja, hogy vége, kijöhet, újra látja, újra beszél vele, de nem jött.

Nem bírta tovább, kiment hozzá.

Anyu, itt vagyok, miért csinálsz úgy, mintha nem lennék? Figyelj már ide, hallod! Nem vagyok levegő, látod, hallod?

Integtetett is a kezével, hátha észreveszi, de anyja átnézett rajta, úgy tett, mintha nem látná, mintha tényleg eltűnt volna. A fiú tehetetlenül állt, várt, hogy észrevegye. Minthogy nem történt semmi, leverten visszament a szobájába.

Ilyen súlyos még soha nem volt a helyzet. Nyitva hagyta az ajtót, hátha szól hozzá. Nem tudta, mit tehetne, és mi lesz, ha hazajön az apja. Félt tőle. Kétségbeesetten állt fel az íróasztalától, nem volt nyugta egy helyben. Kifelé indult, de az ajtónál megtorpant, visszafordult. Nincs értelme most újra próbálkozni. Azt sem tudta, megbocsájtanak-e neki valaha, és azt sem, hogy mi lesz addig, mert így semmi másra nem képes koncentrálni. Fel-alá járkált a szobájában, tétován állt a könyvei és a játéakai előtt, hallgatózott, nem szűrődik-e be odakintről valami biztató. Tehetetlenül várta, hogy múljon az idő, leteljen a büntetés.

Anyja még akkor is levegőnek nézte, amikor apja hazaért a munkából, és elésiertet, hátha mégis szólunk hozzá, vagy legalább hallja, mi történik.

Nem zavarták el, előtte beszéltek róla. Anyja elmondta az apjának, mi történt, ő próbált közbeszólni, de nem hagyták. Apja szigorúan nézett, a fiú tartott a folytatástól, mert néha kiabált is vele. De most ketten nézték levegőnek, miközben egymással beszéltek, amikor pedig ő próbált hozzájuk közeledni, hogy vegyék észre, akkor úgy tettek, mintha tényleg nem lenne ott.

Te hallottál valamit?, kérdezte az egyik, mire a másik azt felelte:

Nem, én nem hallottam semmit.

És tovább beszélgettek. És hiába szólalt meg, nem válaszoltak, csak egymásnak. A fiú kétségbeesett, amikor anyja arról is beszámolt az apjának, hogy azt mondta, elköltözne. Tagadhatatlan, fájdalmat akart okozni a veszekedés hevében, megmutatni, hogy máshol jobban érezné magát, valahol, ahol nem mindig csak tanítani akarják, utasítani, ellenőrizni és számon kérni. Csak azt mondta, ami az igazság, és neki eddig úgy tanították, itthon mindig igazat kell mondania, de most rettegett, hogy nem lesz választása, és tényleg menni kényszerül.

Nem beszéltek hozzá, rá se néztek, hiába ólálkodott körülöttük. Mert ők mindig tartották magukat ahhoz, amit mondtak. Hallani sem akarják, de legalábbis úgy tesznek, mint akik nem hallják. Enni ugyan adtak neki, de vacsora közben sem szóltak hozzá, csak egymáshoz, hiába figyelt és szólalt meg néha, halkan, tisztelettudóan, majd kétségbe esve jelezni próbálva, hogy ott van, hogy velük van, hogy van, mert újra csak azt mondták:

Te hallottál valamit? Mert én nem.

A fiú sírással küszködött, de úgy érezte, nem adhatja jelét, mert még rosszabb történhet. Csak járkált a lakásban vacsora után, ment utánuk az asztalt leszedve a konyhába, vitte a tányérokat és az evőeszközöket, hogy időnként szem előtt legyen, ugyanabban a légtérben, ahol ők, lássák, hogy igenis létezik, nem levegő, de elutasították a segítségét, és egy intéssel a szobájába parancsolták.

Az iskolában is előfordult olykor, hogy kiközösítették. Ha odalépett másokhoz, elhallgattak, és addig nem beszéltek, amíg arrébb nem állt. Most itthon is ugyanez történt.

Bénultan a szobájába ment megint. Próbálta elfoglalni magát, de így nem tudott sem játszani, sem olvasni. Szédült, mintha a semmiben lebegne, fojtogatta az érzés, de tudta, hiába is mondaná nekik, úgy tesznek, mintha meg sem hallanák.

Ez rosszabb volt, mint bármi, amit eddig átélt, mert akkor tudta, mi fáj, most pedig minden, az egész testében érzi.

Apja beszólt, hogy feküdjön le aludni, de amikor kapva kapott az alkalmon, és szólni próbált hozzá, már nem válaszolt. Máskor az anyja szokott bejönni jó éjszakát kívánni, de most nem jött. Levetkőzött, felvette a pizsamáját, indult fogat mosni, de egy pillanatra sem szűnt a kízó fájdalom. Nemcsak a szavaik hiányoztak, a figyelmük, hanem mintha ő maga semmisült volna meg.

Beköszönt, de nem köszöntek vissza.

Lefeküdt, próbált mindent úgy tenni, mint más esteken, de hiába vette kezébe a könyvet, amit előző nap kezdett el, nem volt türelme olvasni. Nem kötötte le a figyelmét, nem mulasztotta el a levertségét és a nyugtalanságát. Gyomra továbbra is görcsölt, a fájdalom ólmos súlyával húzta sötétjébe minden gondolatát. Hiába oltotta le a villanyt, húzta fejére a takarót, hogy érezze a melegségét, a simogatását, érezze, hogy még érez, még él, most ez sem esett jól. Az anyag érintése zavarta, és mintha a teste is idegen lenne, ólomnehéz minden tagja. Hiába próbált álomba menekülni, nem tudott elaludni, és nem tudott másra gondolni, mint hogy ha nem beszélnek hozzá, akkor tényleg olyan, mintha nem is lenne. Behunyta a szemét, de ahogy süllyedni kezdett volna a sötétségbe, ki kellett nyitnia. Ha már ő sem fog tudni magáról, ők pedig nem akarnak tudni róla, megsemmisül. Mintha valami nagy üresség, rettentő szakadék vette volna körül, a szélén egyensúlyozott. Riasztóan mély, őrlítő feketeség, már nemcsak maga körül érezte, hanem önmagában is. Így nem lehet aludni, képtelenség, nem engedheti el magát, mert belezuhan. Vissza kellett fojtania a levegőt és összpontosítania, mert bármelyik pillanatban beleszédülhetett volna. Egy pillanatra megint behunyta a szemét, de zuhanni kezdett, a takaró szélébe kapaszkodott, görcsösen szorította. Nyitva kell tartania a szemét. Figyelte magát, be ne csukódjon a szempillája, mert rettegett az ürességtől és a zuhanástól, és közben beszélt, csak beszélt magában, ha már más nem volt, akinek mondhatta volna, szavakba kapaszkodott, hogy ne legyen teljesen egyedül, hogy el ne aludjon, hogy alá ne zuhanjon, hogy érezze, még él.

Mintha sűrű köd vette volna körül. Átölelte magát, belecsípett a karjába, hogy fájjon, de mintha mégsem érezné eléggé, pófozni kezdte a saját arcát.

Nem vagyok levegő, nem vagyok levegő, ismételtegette, de tudta, csak akkor lenne így, ha szólnának hozzá.

Dühével küszködve belerázkódott a felismerésbe. Az élet előbbre való, mint az igazság, mert ha nincs élet, akkor az igazságnak sincs jelentősége.

Végül mezítláb csattogott végig a parkettán, beoldalgott szülei hálószobájába, és bocsánatot kért.

Toroczky András

2023. 05. 26.

Megosztottam egy cikket arról,
 hogy az adat halandó.
 A szintetizátoron találtam egy hangzást,
 nem tudom, hogy kell elmenteni.
 Köteleket húztam edzésen, súlyokat emeltem,
 labdákat püföltem.
 Felhívtam apa barátnőjét,
 hogy átbeszéljük a kopjafaügyet.
 Mártit apa kopjafáján fogjuk megemlíteni.
 A Kása nevű fogja faragni, aki
 apa nővérével járt iskolába.
 Anya alapítványát is intézem.
 Madárcsicsergés, zöld levelek mindenhol,
 nem látni a nejlonzacsót,
 amit még télen egy vihar fújt a fára,
 vagy egy varjú vitte fel, mindenesetre
 olyan magasan akadt bele egy ágba,
 nincs esély leszedni onnan.
 Most már minden évben,
 amikor elvesztik leveleiket a fák,
 örökre nézni fogom.
 Vagyis ameddig élek.

Versvázlat, turné, képek, kacat

[1] Hosszú út B-vel, kocsival, több hónapra,
 talán turné. Mikor elindultunk, még megvan
 a Kert utcai ház, él apa. Útközben megtudjuk:
 már halott. Haza kell mennünk, de akkor
 valósággá válna. Viszont fáradtak
 vagyunk. Nem voltunk ott, mikor megtörtént.
 Később az Ady Endre 22-ben, a hentesnél
 vagy unokatestvéremnél, egy híres kritikusnak
 panaszodom. Sírok. Nem tudom elképzelni,
 ha hazamegyek, mi lesz. Az emlékéét látom a fejemben,
 élesen. [2] Nem ismerem fel a képeken.

Túl öregnek tűnik most. A nemléte:
mintha egy diktatúrában korlátoznák a kiutazást.
A lehetőséget, hogy felhívhassem,
találkozhassak vele. [3] Senki nem tudja,
mennyi érme található benne. Egyáltalán:
van-e benne pénz, vagy csak gombok, fogak,
zörgő kacat.

Nyilas Atilla

Egy elszállt vers balladája

Többféleképpen is elszállhat egy szöveg.

Úgy, hogy a dokumentum bezárásakor
ön véletlen a „nincs mentés” mezőre kattint.

Úgy, hogy igazán még meg se született,
épp csak körvonalazódott fő gondolata,
néhány lejegyzett szó kevésnek bizonyul,
hogy megelevenedjen a hajdani érzés,
ismét hatalmába kerítsen a valahai ihlet,
földerengjen célként egy eszményi alakzat –
nem emlékszem rá, hogy mit akartam.

És úgy szintén elszállhat egy költemény,
ahogy egykor Miskolctapolcán jártam,
igazi, kölcsönös, beteljesült szerelmet
sirattam elhagyatott díszletei között,
s a nyaralóban, hol akkoriban laktam,
első könyvem anyagának lezárása előtt,
egy áprilisi napon, a vécén üldögélve
egyszerre mondani kezdtem fennhangon,
nálam új, litániaszerű versdallammal,
sorról sorra fogalmazva folyamatosan,
mint mikor rájöttem, hogy költő vagyok,
a számos tagból álló, egyetlen kitarzott,
hosszú, nyomdakésznek érzett mondatot,
s mindeközben próbáltam megjegyezni,
akár egy-egy kivételes álommal szoktam,
és hasonlóan illant elméméből végleg el,
mire kezet mosva íróeszközhöz jutottam;
tudatában voltam, hogy antikizálva,

megszenvedett veszteségeimről szólt,
általában a szépséges pusztulásról,
áthatotta a szomorúságos szerelem,
és velem maradt lejtése, amely azóta
több más versemben vált hallhatóvá.

Hartay Csaba

Felmentés

Azért kerestem a múltat, mert felmentést szerettem volna a jövő alól.
Amit még adhat, elvette rég, elhullajtotta, szétdobálta. Nincs is.
Lassú esteledés időzik a múltamban. Sötét némaság és langyos iszap.

A múlt felkereshető, a jövő látogathatatlan, a jelen zártkörű rendezvény.
Hol lakom én, melyik időalkonyatban dőlök esőáztatta nyomvályúba.
Felmentést szerettem volna egykori izzadságszagú tornatermekből.

Be nem dobott kosarakból, elejtett, szívnehéz medicinlabdákból.
Végül is tehetségtelen vagyok mindenben, ami gurul és múlik.
Azért keresem a múltat, mert ott ugyanúgy ülünk abban az öltözőben.

Olyan jó volt tehetségtelenül hazamenni, és kinézni otthon az ablakon.
Milyen lenne nem tudni semmit, nem keresni, nem latolgatni.
Csak ülni valami elhamvadtnyár korhadtnólóján.

Üzenet önmagamnak

Nem az idő, talán a világod rövid.
El sem botorkálsz a folyosó végéig.
Szellővel ringó vézna szőlőkacsok.
Teraszodra barát, idegen se érkezik.

Nem a széked, asztalod dől, borul.
Szíkes kert bugyogja, issza borod.
Bontott melléképület, vályogromok.
Facsarj kopogós héjú félcitromot.

Várj a napszakra, maradj ugyanott.
Korhadtn törzs ül fel, rügye rég halott.
Azt őrizd meg, ami elrongyolódott.
Hajolj le érte, ragyog, ne hagyd ott.

Tégy úgy, ahogy már nem teheted.
Időzz, ahol még tart az ébrenléted.
Botorkálj el a folyosó sötét végéig.
Vágj arra, amit épp küldenék neked.

Csabai László

Ajándékok

A békepipa füstje illeszkedik környezetébe. Megvan benne a bimbózó áfonyacserjék ragacos-friss lehellete, a novemberi pocsolókban ázó nyírlevelek erjedt szomorúsága és a szikkadó bölényűrülék édes kipárolgása.

A háttérben három tipi. Minden bejáratban egy-egy sátor nép. A középső előtt a három nemzetségfő, köztük Holdat Néző, aki egyúttal törzsfő is. Velük szemben, a tűz túloldalán három kékkabátos tiszt. Stoker hadnagy, Glow százados és Hardbound ezredes, a kormányzati indiánügynök, aki pödrött bajuszával, kecskeszakállával, hosszú hajával és alacsony kürtőjű, de széles, befelé hajló karimájú kalapjával George Armstrong Custerre hasonlít. Minden férfi Custert utánozza. Jézus, Washington és Lincoln után Custer lett az Államok negyedik szupersztárja.

A sátraktól balra, wakota harcosoktól és uniós katonáktól körbevéve egy púposra megrakott conestoga szekér. A zsákokban kukoricaliszt. Egy évig kihúzzák vele a wakoták. És az Államoknak is sokat ér, mert a wakoták cserébe lemondanak egy akkora területről, mint Belgium. Fél dollárba került egy acre, vagyis egy angol hold préri. Igazán előnyös vétel. Bár az Államok még negylelkűnek is mondható, hisz Alaszkában megszerzésekor 35 centet fizetett egy acréért. Pláne nagylelkű Hardbound, hisz saját költségén egy hordó whiskey-t ajándékozott a wakota nép vezető öregjeinek.

Holdat Néző elmondja a vendégeinek, hogy a pipája fejéhez a követ saját maga hozta a Szent Pipakőbányából, a vörösnád pipaszár tolldíszait saját maga gyűjtötte össze vadászatkor, a mennydörgésmadarat is ő faragta rá. Aztán megszívja hatszor, s a füstjét kifújja a Föld, az Ég és a négy világtáj felé. Ugyanezt teszik a nemzetségfők, majd Hardbound is, mielőtt továbbadná alárendeljeinek a mágikus eszközt.

A medveszőlő és az ecetfa levele bűdössé teszi a szent keverék, a kinikini füstjét, ami a szájban és a torokban metsző fájdalmat kelt.

Holdat Néző visszakapja a pipát és mesélni kezd. A Fehér Bölényborjú Asszonyról, a próféta-megváltóról, aki elhozta a szíúknak a hét szent rítust. Azzal zárja, hogy talán jön még egy özönvíz, mely megtisztítja a világot a fehér embertől, de mivel ezt wakota-sziú nyelven mondja, a tiszték nem értik.

– Ha te ajándékot nekem, én ajándékot neked! – mondja Hardboundnak Holdat Néző már újra angolul.

Hardboundot felkészítette az Indiánügyi Hivatal vezetője, hogy alkalmazkodnia kell az őslakosok szokásaihoz, akik ugyanúgy zokon vesznek egy rosszul tartott békepipát, mint a törzs asszonyainak összefogdosását és megbecstelenítését. Fél éve történt hasonló eset.

– Megtisztelsz nagy főnök! – mondja fejét meghajtva Hardbound. – De azzal, hogy a körötökbe engedtléd, már bőségesen visszazonoztad a mi kis élelmiszersegélyünket.

– Indián ajándékot kapsz. Ami fehér embernek nincs.

– Köszönöm. A feleségem és én minden dísz tárgyat nagy becsben tartunk.

– Nem nyakláncot adok. Nem fonott kosarat. Az van fehér embernek is. Azt adok, ami fehér embernek nincs.

– Mi lenne az?

– Ló.

Hardbound lopva tisztársaira néz. Stoker gúnyosan vigyorog, Glow viszont a homlokát ráncolja.

– Híresek az indián lovak.

– Mi nem indiánok vagyunk! Mi wakoták!

– Híresek a lovaitok, de én is lóval jöttem.

– Fehér ember nem ismeri a lovat.

Hardbound balra fordítja fejét. Rony, a karcsú nyakú Morgan csődör nyugodtan legelészik ott, ahol kikötötte. A tiszt feléje bök a homlokával. Holdat Néző hüllőarccal mond róla ítéletet:

– Nem ló! A Morgan ló nem ló! Fehér ember nem ismeri a lovat. Azt Wakan Tanka, a Nagy Szellem a wakotáknak és a többi sziúnak adta. Ló wakota nyelven: Szent Kutya. Mert a ló okos, mint a kutya, de gyorsabb, mint a közönséges kutya, és annyit bír vinni, mint sok kutya. A valódi ló a musztáng.

Elballagnak a törzs karámjához. Hardbound tudja, az indiánok, mérhetetlen lustaságuk miatt, nem foglalkoznak lónemesítéssel, csikóneveléssel. A vadlovakat fogják be lasszóval, hálóval. És ez a „ménés” olyan, amilyenre számított. Mindenféle szín és fajta keveréke. Egy korcs banda. Bár, ahogy korcsoknál lenni szokott, van néhány formás is köztük.

– Válassz lovat!

– Talán azt a pöttyös, hosszú sörényű kancát.

– Ülj rá, és vigyed!

– Üljek rá?

– Igen. Wakota lóra nem kell nyereg. Az árt a lónak. Csak a fehér ember használja.

– Öreg vagyok én már egy ló betöréséhez – mondja az ötvenéves Hardbound, aki most nyolcvannak érzi magát.

– Ha te ajándékot nekem, én ajándékot neked. Ez a pecsét a papíron. Ha van ajándék, van papír, ha nincs ajándék, széttépem a papírt, kiborítom a lisztet!

– Elvezetem a jószágot, és majd a laktanyában szép lassan megszeliidítem.

– Wakota törvény: aki betöri a lovat, csak az viszi el a lovat.

Glow és Stoker hátrébb lépnek. Hardbound sípólva vesz legelőt. Tudja, hány vitézkedő uniós katona halálát okozta már musztáng. És azt is tudja, ha most dolgavégezetlenül térne vissza Washingtonba, az elnök lefokozná, de legalábbis elbocsátaná a seregtől meg az Indiánügyi Hivatalból.

[Azt viszont nem tudja, hogy a musztángot szügyig érő folyóvízben kell betörni. Ott hamar belefárad az ugrálásba, és nem esik nagyot a lovasa, ha le is repülne a hátról. Ezt nem tudja Hardbound, mert Holdat Nézőnek eszében volt *nem* elmondani.]

És Wilson Hardbound, Dicsőség érdeméremmel kitüntetett lovassági ezredes, lasszóval a kezében elindul a pöttyös, hosszú sörényű musztáng felé.

Gáspár-Singer Anna

Nevetés

A filodendron mellett állt, nézte, ahogy a szerkezet még utoljára kattant egyet. Napokig azt hitte, a növényből jön a hang, mostanában annyi mindent kitalálnak már. Tényleg ennyire naiv lett volna? Jack tehetett erről is, ahogy sok minden másról.

Vajon mikor jön rá, hogy ez az íz végleg kimúlt. Talán rögtön azután észreveszi, hogy hazaért a munkából. Szólna hozzá, kérné tőle a szokásosat. A robot viszont makacsul hallgat majd. Kimúlhat egyáltalán egy ilyen? Hiába gondolkodott, nem találta rá a helyes kifejezést. Megdöglött, elpusztult. De arra csak egy élőlény képes, nem? Bekrepált, legfeljebb. Talán. Volt ugyan egy neve, amely tökéletesen megegyezett a világon létező több millió gépezetéével, nagyjából ennyit tudott róla. A mennyiséget csak tippelte, valójában fogalma sem volt róla, hányan lehetnek összesen. A gépek meg a hozzájuk tartozó felhasználók. Mégis kinek kell, ki a franc vásárolja meg ezeket. Igaz, nem magából kellene kiindulnia.

Elképzelte, hogy az a valaki, az egy a több millióból besétál az elektronikus cikket árusító boltba azzal, hogy kellene neki egy kedves hangú robotcseléd, egészen pontosan egy virtuális asszisztens. A vásárló magas, sovány, kappanhangú férfi, a bőre enyhén mitesszeres. Vagy nem is, inkább kövér, holdvilágképű, lúdtalpas. Esetleg online rendeli meg, az mégis kényelmesebb, napokig keresgéli az ár-érték arányban megfelelőt. És akkor elé teszik vagy a virtuális előugró ablakból felkínálják neki Alexát. Először is női név, miért nem lepődött meg. A robot készségesen válaszolgat, megcsinál ezt-azt, a rendszeres otthoni teendőket. Ami egy idő után már fel sem tűnik, annyira természetes lesz. Összességében komfortosabbá teszi a tulajdonosa életét, mint annak idején ő is Jackét. Legalábbis, ameddig együtt éltek. Bekapcsolja a porszívót vagy a sütőt, megmelegíti a húst, nem nagy ügy. *Jó étvágyat az ebédhez, drágám.* Helyesebben: *Enjoy your meal.* A honey igény szerint természetesen elhagyható.

Most egyébként sem otthon voltak. Jobban mondva: Jack igen, ő nagyon is otthon volt, ez a lakás az ő lakása, a halványszürke, minimalista bútorok az ő bútorai. Az előszobában a polcon ott sorakoztak a cipői, egy kis fali beugróban ott lógott a kulcsok mellett a cipőkanál. A szekrényekben is az ő ruhái voltak, gondosan elrejtve az idegen tekintetek elől.

Itt tulajdonképpen a nő volt az idegen, a betolakodó, pedig kényszerűségből jött, és nem is marad soká. Csak amíg megbeszélük, ami az üggyel, közös ügyekkel kapcsolatban feltétlenül szükséges. Azután nyom nélkül felszívódik, mintha soha nem is járt volna ebben a lakásban. Szerencse, hogy Jack viszonylag könnyen belement, nem akadékoskodott, nem keresett kifogást. Nyilván belátta, most az egyszerűen fontos találkozniuk. Az ilyesmi egyébként sem telefontéma. Dönteniük kell minél hamarabb.

Az azért kezdettől furcsa volt, hogy Jacknek kellett szólítania. Vajon a férfi tisztában volt vele, mennyire nevetséges, hogy másnak próbálta mutatni magát? A kollégái előtt persze megtehetette, na de őelőtte? Mégiscsak ezer éve ismerték

egymást. A telefonban is Jackként mutatkozott be, ha viszont nem tudta felvenni, a virtuális asszisztens válaszolta meg helyette az üzeneteket.

Hello, this is Jack's phone, what can I help you?

Az online bevásárlást is elvégezte. Búgó hangon érdeklődött, mire van szükség otthon.

Milk, bread, some vegetables, fruits. Not that, Alexa, the apples.

Kár, hogy az almákat később a nőnek kellett elrendezni a gyümölcsöstálban, Jack, úgy tűnt, alkalmatlan erre. A gépet egyébként szigorúan utasítani is lehetett. Ez különösen akkor fontos, ha valakinek még kutyája sincs, viszont ragaszkodik a parancsszavakhoz. Na igen, a kutya. Jacknek persze az is volt, idegesítő kis keverék, kezdetől ott ugrált körülöttük. Vagy a közvetlen közelükben telepedett le, és csak bámult rájuk. Sötét gombszem, kócos forma bunda, mint egy agyonhasznált plüssállat. A kutya talán nem is a legjobb példa. Ragaszkodó, de azért nem mindenben tudja kiszolgálni az embert, ha megkérik, akkor sem takarít ki, és nem felel az elektromosságért. Arra csak az ember képes. Vagy egy robot. Alexa, oltsd el a lámpát, kapcsold be a tévét. Indítsd el a porszívót. Hideg van, fázom, tekerd már fel azt a rohadt fűtést. Alexa, a kurva anyádat.

Valahol azt olvasta, gyakori a chatbotok bántalmazása. Szexuális vagy inkább verbális zaklatás, amit a női nevű alkalmazásoknak gyakrabban kell elviselniük. A hangjuk alapján képzeletben arcot és testet társítanak hozzájuk, többnyire fiatal, kíváncsiakat. Nem mintha ő maga ne képzelte volna már el, hogyan nézne ki ez a valami élőben. Nem csak a testét, a mozdulatait, a gesztusait. A cikkben is említett, virtuálisan létrehozott Tara csak egy napig létezett, szinte azonnal széttródkodták a felhasználók.

Come to Daddy, you fucking bitch.

Jack ilyeneket nem mondott, előtte legalábbis nem, arra emlékezett volna. A nő érkezése napján kifejezetten visszafogott utasításokat adott, beérte a lámpa fel-le kapcsolgatásával, a kávéfőzéssel meg a távirányítással. Biztatta őt is, próbálja ki. Meglátja, milyen kényelmes. Fel sem kell állnia a fotelból ahhoz, hogy bizonyos dolgok maguktól megoldódjanak. Jack szerint neki is be kellene szereznie egy ilyet otthonra.

A harmadik napon figyelt fel igazán a növényre. Arra, hogy mégsem stimmel vele valami, a hang nem is belőle, hanem a mögé rejtett szerkezetből jön. Miért nem volt képes utasításokat adni neki? Inkább felállt, és megcsinálta magának a pirítóst, lefőzte a kávé, naponta többször. De azért önkéntelenül is sűrűn odapillantott a filodendronra, a fotelból vagy a kanapéról egyébként sem látszott, mi van mögötte. Jack ügyesen elrejtette. Eszébe jutott, nevetséges, hogy még most sem képes kikapcsolni, amikor kivételesen megtehetné. Amikor végre ő dirigálhatna másnak. Tulajdonképpen egész életében utasításokat teljesített. Nem csak otthon, a munkahelyén is. Valahogy bele volt kódolva a génjeibe a megfelelés, bár ezt nem szívesen vallotta be még saját magának sem. Amikor megkérték valamire, máris ugrott, sőt, néha kérés nélkül is. Egy idő után türelme sem volt kívánni, amíg mások mozdulnak, megcsinálta inkább helyettük, amit épp kellett.

Persze, ha itt lakna ő is ebben a lakásban, az nyilván más helyzet lenne. Talán megszokná Alexát és a semmittevést. Ha úgy vesszük, ezek tényleg nem nagy dolgok, amikre Jack megkérte a robotot, a virtuális asszisztens kifejezéstől továbbra is ódzkodott. Eleinte titkon abban reménykedett, nemcsak azt tudják majd megbeszélni,

amiért eredetileg ideérkezett: ha úgy adódik, más problémákat is elrendezhetnek. Egy pillanatra látta magát, ahogy bepakolja a ruháit a praktikusan kialakított szekrényekbe.

Végül semmi sem úgy alakult, ahogyan azt elképzelte. Jack az elején azt ígérte ugyan, legkésőbb a nő érkezését követő napon leülnek együtt. De váratlanul mindig közbejött valami. *A főnököm sürgős meetinget tart, sajnos le kell mondanom a délutánt. Ma este sem jó, dolgoznom kell. Holnap reggel tárgyalni megyek, későn érek haza. Nemsokára bepótoljuk. Ugye, nem baj, ha csak holnapután?*

Egy napjuk maradt, de még nem történt semmi. Úgy tűnt viszont, ez Jacket egyáltalán nem zavarja. Talán el is felejtette már, mit ígért, hiába, elsodorták a hétköznapiak, ahogy azt bocsánatkérő mosollyal mondogatta. Vagy csak nem volt kedve az egyezkedéshez.

Annak idején a válást sem akarta, húzta az időt a végtelenségig. A nő meg közben csaknem beleőrült a várakozásba. Nem értette, minek halogatni azt, amin úgysem lehet már segíteni. Gyerekük nem született, valahogy el sem jutottak odáig, hogy megfogadjon bennük az elhatározás. Nem is emlékezett rá pontosan, miért, csak arra, hogy a vége felé már alig töltöttek időt együtt, nem is nagyon találkoztak. Mintha Jack, ahogy mostanában hívatta magát, szándékosan kerülte volna, ebben, úgy érezte, nem tévedett. A férfi többnyire rosszkedvű volt, szinte sohasem nevetett. Csak a legelején, amikor megismerkedtek. Most viszont letörölhetetlen vigyorral az arcán jött-ment, tette a dolgát, vagy épp Alexával csevegett. És persze megint csak húzta az időt. Az ő idejét.

Utolsó este is ott ült a kanapén, ölében a lappal. Elmélyülten pötyögött valamit, nyilván rettentő fontos munkája volt, kifelé legalábbis ezt mutatta. De a tévét azért bekapcsoltatta a robottal.

Alexa, please, switch to channel three.

Régen bezzeg nem volt ilyen udvarias, amikor őt kérte meg valamire, a *kérlek* szó rendre kimaradt. A nő olvasni próbált, hogy addig is elfoglalja magát, amíg a másik méltóztatik végre szóba állni vele. Ha befejezte, Jack talán szakít rá egy félórát, jó esetben akár többet is, gondolta. De egy idő után látszott, esze ágában sincs, helyette az egyik streamingműsort kezdte bámulni. Egy felújító show, amiben bárgyúbbnál bárgyúbb alakok szerencsétlenkednek a félkész házaik körül, a stáb általában ekkor lép közbe. Rájuk szabadít egy szakemberekből álló csapatot, akik zöld kezeslábasban, fúró és más szerszámokat lóbálva rohagnak fel-alá – a két társaság közti szürreális konfliktus a műsor alappénja. Jack pötyögés közben a térdét csapkodta, láthatóan élvezve a showt. Már nem is próbálta titkolni, hogy a munka csak ürügy, valójában nagyon is ráért volna.

Nézd azt a szakállast ott! Oh my God, it's so funny.

Ismerte Jacknél ezt a felszabadultságot. A férfi nevetés közben időnként apró horkantásokat hallatott, egyszer még a nyála is kicsordult a szája szélén. De miért váltott át angolra, amikor hozzá beszélt? Jó kérdés. Nyilván fel sem tűnt neki, hogy a műsorban ugráló kétfalás, szakállas férfi nagyon is hasonlít ahhoz, mint amilyen ő volt jó pár évvel ezelőtt. Amikor megvették a roskatag zuglói házat, és aztán saját erőből elkezdtek felújítani. A fúró is borzalmasan állt a kezében, nem sokat konyított a szereléshez, egyáltalán, a fizikai munkához. Ha egy izzót ki kellett cserélni, azt is inkább a nő oldotta meg helyette. Nem bírta kivárni, hogy Jack elha-

tározza magát, így is épp elég idő telt el, mire ismerősök segítségével úgy-ahogy lakhatóvá tették a vityillót.

Úgy tűnt, Jack mostanra törölt minden ezzel kapcsolatos emléket a fejéből. A ház viszont most is ott állt, és ő továbbra is benne élt, pedig már két éve elváltak. Csak azért nem adták el, mert Jack megkérte rá, hogy várjanak még vele egy kicsit. Egyelőre próbálják meg kiadni, ő később intézi majd a továbbiakat. Fogalma sem volt, hogy mehetett ebbe bele. A dologból aztán persze semmi nem lett, még a bérbeadás sem jött össze. Legalábbis nem annyiért, hogy mindkettőjüknek megérje, így a nő továbbra is maradni kényszerült. Mégis hová mehetett volna? Jack meg közben külföldre költözött, dolgozott, élte világát. Kivette ezt a lakást. A nő a költségeket viszont nem tudta már fizetni, tovább akart lépni. Ezért is utazott ide, hogy Jackkel megbeszéljék, mi legyen a házzal, a bútorokkal, régi életük közös darabjaival, amiket a férfi olyan sietősen hagyott maga mögött.

A szakállas a tévében most építőanyagokat cipelt, megpróbált eltolni egy téglákkal teli talicskát. Az erőlködéstől váratlanul ott, mindenki előtt hangosan elszellentette magát, amit a kamera is felvett. Jack vércseként felvijjogott, pólóját apró nyálcseppekkel terítette be.

Jesus! What the fuck, man! Hatalmas arc a pasas, nem?

Nem válaszolt neki. Úgy tett, mintha belemélyedt volna a kezében tartott könyvbe. A férfi nem zavartatta magát, a következő pillanatban ismét Alexával kezdett csevegni. Mintha tökéletesen mindegy lett volna, hogy ki és mit, csak most rögtön válaszoljon neki. Még mindig nem tudta abbahagyni a röhögést, a laptopot is félretette az öléből.

Alexa! Did you hear it?

Sorry, I don't know, what it is.

Alexa! Have a big fart! Jacknek már a könnyei is potyogtak, ahogy a robot válaszképpen jól hallhatóan imitálta a fingást.

A nőnek ekkor lett elege. Sértődötten felment a szobájába, elkezdte bepakolni a bőröndjét, de nem indult el, hova is menne, lefeküdt inkább. Utána még órákig nem tudott elaludni. Másnap délután már indult a gépe, előtte minimum negyven percet kell eltöltenie a kocsiban Jackkel, aki kiviszi majd a reptérre.

A telefonja ébresztőjére riadt fel, hullafáradtan lement a konyhába, hogy főzön magának egy dupla eszpresszót. A férfi szerencsére nem volt otthon. Betöltötte a gépbe a vizet, de aztán eszébe jutott, most az egyszer megcsináltatja a robottal. Korábban eleget látta már Jacktől, hogyan kell. Először is angolul fog hozzá beszélni, a robot ugyanis egyetlen szót sem ért magyarul. Közelebb ment hozzá, odaállt a filodendron mellé. Mégsem üvölthet vadember módjára parancsszavakat a konyhából.

Alexa, please, make me a strong coffee. I am very tired.

Úgy érezte, muszáj megindokolnia, kivételesen miért kéri a gép segítségét. Alexa egy darabig hallgatott, majd éles hangon visszakérdezett:

Are you tiny? Sorry, I don't understand. Azzal gonoszul felkacagott.

A nő összezavarodott, nem értette, mi történik. *Tired* helyett *tinyt* mondott volna? És akkor mi van? Nem kicsi, hanem fáradt, nyilván.

Alexa, make me a strong coffee! Now!

A gép azonban továbbra sem hagyta abba a nevetést. És persze esze ágában sem volt kávé készíteni neki.

Újra eszébe jutott minden. Őt teljes nap, ennyit szánt eredetileg az utazásra. Őt nap hiábavalóság, Jack miatt ki se lépett a házból, még a közeli lámafarmot sem nézte meg, az egyetlen látnivalót a környéken. Várta, hogy a férfi hozzászóljon végre. Most ment az egész a levesbe, és még csak bocsánatot sem kért tőle senki. A házzal meg ki tudja, mi lesz. Jacket senki és semmi nem érdekelt, tőle akár a nő meg is dögölhet. Korábban ő is sokszor kívánta a férfi halálát, de egy idő után megnyugodott. Most viszont mintha benyomtak volna rajta egy gombot, hirtelen szétáradt benne a kétségbeesett düh. Pusztá kézzel meg tudta volna fojtani Jacket. Az a szemét rohadék. Aki egyébként is Tibor volt. És akinek még a virtuális asszisztense is rajta röhögött.

Fuck you, Alexa! Baszd meg, Tibor! – ordította.

Fuck you, fuck you – visszhangozta a kedves női robohang.

Felkapta az asztalról a kiürült gyümölcsöstálat, az egyetlen számára fontos tárgyat, amit a férfi a közös otthonukból magával hozott, és kíméletlenül ütni kezdte vele a szerkezetet, amíg az darabokra nem esett.

Farkas Arnold Levente

Arisztotelész anyósa

Arisztotelész anyósa nem létezik, éppen ezért Arisztotelész nem foglalkozik az anyósával, mivel Arisztotelész szerint a filozófia csak és kizárólag a létezőkkel foglalkozó tudomány, Arisztotelész anyósa pedig nem létezik, Arisztotelész levelet sem ír az anyósának, Drága Mama, a létezés és a nem létezés között a nevek, a név fölött egy másik név lebeg, csók, Arisztotelész.

*

Barátai szerint meglehetősen jó nő volt Arisztotelész anyósa, egyesek csak és kizárólag azért barátkoztak a filozófussal, mert az anyag és a forma megfelelő arányban találkozott a nőben, aki az anyósa volt, Drága Mama, ha lett volna lánya, írta Arisztotelész a valóság porába, jön majd utánam egy héber filozófus, tanítani fogja a test feltámadását, amíg meg nem ölik.

*

Cinegék énekét hallgatja
Arisztotelész anyósa,
a cinegék éneke szép,
Arisztotelész feleségét
lenyűgözi a létezés
és a nem létezés közti kevés

különbség, a rabszolgáknak
szól, készítsetek ebédet, jól
oda kell figyelni mindenre.

*

Drezdában nem járt még soha
Arisztotelész anyósa,
minden versem második sora
ő, a nő, a nem létező,
Drága Mama, ha lett volna
egy lánya, aki megcsalta
volna a valósággal a
képzeletet, néma héber
szűz szunnyad karján gyerekekkel.

*

Egyáltalán nem fontos semmi,
az örökkévalóság el fog
múlni, de az óra pontosan
jár, elrepül egy fehér madár,
Arisztotelész anyósa nem
gondolkodik, tehát nincs vele
gondja a filozófusnak, mert
az esztétika az etika
narancssárga metaforája.

*

Filozófiai szempontból tán
Arisztotelész anyósa is lány,
aztán a versemet megírta más,
a torlódás és a törlődés és,
Arisztotelész anyósa lánya
esküvője napján lett anyósa
a filozófusnak, aki látta
Diogenész kezében a lámpa
fényét felvillanni, Drága Mama,
az ember neve az ember maga.

*

Görög volt Platón, görög volt
Arisztotelész anyósa

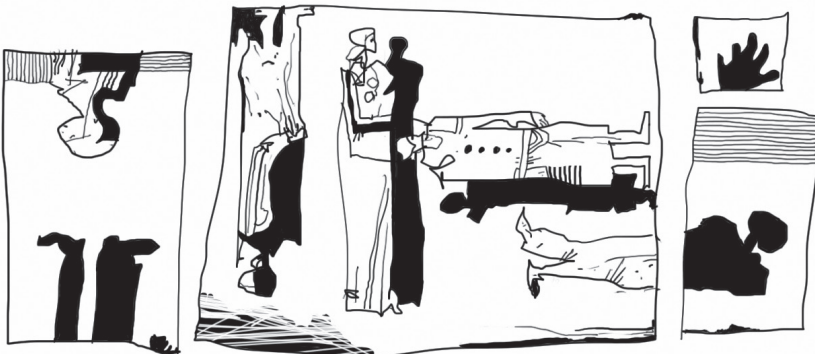
is, amennyiben létezett,
 el fog múlni az örökké-
 valóság, lehettem volna
 mondat ott, ahol lehettek
 volna mondatok, elmúlik
 a görög nyelv és a görög
 nyelv görög nyelvtana, Drága
 Mama, a lélek a forma.

*

Hajnalban Arisztotelész
 anyósa halhatatlan, hal
 úszik az álom vizében,
 alkonyatkor a halandó
 a lélekhez fohászkodik,
 semmit nem tudunk, fájdalom
 szúrja át a bőr illatát,
 ha névtelen a név neve,
 nem hagy nyomot a dolgokon.

*

Illetlenség volna persze
 a bátortalanok mersze
 iránt érdeklődni este,
 Arisztotelész anyósa
 nem lehettem volna soha,
 mert én csupán egy ostoba
 nem létezőként létezem,
 éppen erről szól a versem,
 gondolkodom, tehát végem.

„sok minden a véletlenen is múlt”

A 80 ESZTENDŐS IMRE LÁSZLÓVAL RADNAI DÁNIEL SZABOLCS BESZÉLGET

Radnai Dániel Szabolcs: Életrajzából tudható, hogy szinte „véletlenszerű” módon született Csornán, mivel édesapját a Hódmezővásárhely közelében lévő alapfokú gazdasági iskola igazgatójaként arra utasították 1944 őszén, hogy az intézmény értékeit a távoli Csornára menekítse. Így tehát nem is kötődik ehhez a településhez, a családi szocializáció színtere Hódmezővásárhely volt. Mesélne egy keveset erről a korai időszakról, a családjáról és arról a kulturális miliőről, amelyben nevelkedett?

Imre László: 1951-ben kezdtem el az első elemi a hódmezővásárhelyi központi fiúiskolában, és hát azt mindenki tudhatja, hogy az volt a legborzalmasabb időszak Magyarországon. Egy elsős tanulót persze ez nem fenyegetett különösebben, mindenestre abban a világban nőttem föl, és ez sok mindent meghatároz. Szüleim a pallagi gazdasági akadémiát végezték el, így nekik semmilyen közük nem volt az irodalmi kultúrához. Akkoriban olyan világ volt, például előző lakhelyünkön, Jászberényben, nemhogy vízcsap nem volt a lakásban, hanem kút sem volt az udvarban, ezért apám mindig fél kilométerről hordta haza vödörben a vizet. De ez az állapot, a szerény anyagi lehetőségek akkoriban az embereket nem tették depresszióssá, mert a legtöbb embert sokkal jobban foglalkoztatta, hogy a testvére vagy az apja hazajön-e a hadifogságból, vagy örökre eltűnt. Egy olyan időszakban éltünk tehát, amely anyagilag és kulturálisan is roppant primitívnek mondható, ugyanakkor nagyon sok érdekessége volt; számos olyan benyomás ért, amely a későbbiekben is meghatározó maradt. Hódmezővásárhelyről és az ötvenes évek elejéről nem igazán tudok különösebben érdekeset elmondani, mert az ott zajló élet nagyjából teljesen olyan volt, mint másutt Magyarországon: az ÁVH figyelt mindenkit, az egyházi iskolákat pillanatok alatt államosították, úgy, hogy összesen tán hét vagy nyolc maradt meg az országban. Az iskolában kezdetektől fogva jó tanuló voltam, és a tantestület összetétele is színesedett az idők során: a felső tagozatra, 1955–56 környékén már egész jó tanárok is jöttek, '56 után pedig az iskolába érkezett a szintén vásárhelyi Földessy Ferenc magyar–orosz szakos tanárként, aki korábban az idegen nyelvek főiskoláján tanult, többek között Vitray Tamással együtt [ez óriási dolog volt akkoriban].

Az általános iskolából egyetlen kiemelkedő emlékem van. Tudni kell, hogy elég gátlásos és rosszul beszélő gyerek voltam, de egyszer érkezett egy felkérés a szomszédos, fél kilométerre lévő leányiskola igazgatójától, hogy adjuk elő *A kőszívű ember fiait*. Iskolánkban a nyolcadikos fiúkat és hetedikből a legmagasabbakat válogatták be a darabba, így engem is kiválasztottak. A próbák során gyakran rám szóltak, hogy hadarva beszélek, s ez engem rendkívül felbosszantott, így elkezdtem otthon gyakorolni, hangosan olvasni verseket. Meg is tanultam jónéhány verset, később még egy szavalóversenyt is nyertem, és a darabban végül Baradlay Jenő szerepében nagy sikert arattam. Összességében tényleg jó előadás volt, ami abból is következett, hogy egy profi nyugdíjas színész nő tanított be minket.

Radnai Dániel Szabolcs: Hol mutatták be a darabot?

Imre László: Vásárhelyen a Petőfi Kultúrház színháztermében, ahol a neves karmester, Vaszy Viktor [a Szegedi Nemzeti Színház akkori igazgatója] közbenjárása révén szinte minden operaelőadást be tudtak mutatni akkoriban. Ez idő tájt bérletem volt a kultúrházba, amivel az összes prózai darabot meg tudtam tekinteni; nagy színészek léptek föl ezeken az előadásokon, a börtönből szabadult Kiss Ferentől Szabó Miklós operaénekesig. Tehát nekem Vásárhelyen már az általános iskolában is, mondjuk úgy, eleven kapcsolatom volt a helyi kulturális élettel.

Nem sokkal később, amikor már el kellett dönteni, hogy hová megyek továbbtanulni, a gimnázium tűnt a megfelelő döntésnek. És itt jön az első komolyabb bukfenc az életemben: aki szavalóversenyeket nyer, 12-13 évesen olvassa a *Háború és békét*, értelemszerűen bölcsész lesz, valamilyen humán tagozatra kell beiratkoznon. Kiderült azonban, hogy a Bethlen Gimnázium egyetlen „humán” tagozata egyúttal orosz tagozat is, aminek én egyáltalán nem örültem, mert sosem volt túl jó nyelvérzésem. De hát nem volt mit tenni, megkezdtem a gimnáziumot, ahol heti hat oroszóránk volt, párhuzamosan a latin stúdiumokkal. Általában jó tanáraink voltak [érdekes: épp a magyartanárom nem tartozott közéjük], és én ott 14 és 18 éves korom között már szerezhettem fogalmakat az irodalmi életéről, mert az iskola könyvtárában belelapozhattam a *Tiszatájba*, a *Kortársba*, az *Alföldbe*. Volt egy remek tanár, később igazgató a Bethlenben, Grezsa Ferencnek hívták, aki később aztán professzor lett Szegeden. Többek között ő ambicionált, hogy nyugodtan válasszam az érettségi után a Kossuth Lajos Tudományegyetemet. Bár tudta, hogy elsősorban rokon kapcsolatok kötöttek a városhoz – özvegy anyai nagymamám itt élt a Péterfia utcán, és egyetemi éveim alatt vele lakott testvérbátyám, aki orvostanhallgató volt –, elmagyarázta, hogy ez tökéletes hely lesz nekem: egy jó tanszék, remek folyóirattal, kitűnő tanárokkal [Barta Jánossal, Bán Imrével, Julow Viktorral], akik teljes mértékben mentesek mindenféle marxista-leninista demagógiától.

Radnai Dániel Szabolcs: Szeged föl sem merült választásként?

Imre László: Nem igazán merült fel, mert eredendően nagymamámhoz szerettem volna beköltözni praktikus okokból, és hogy ne érezze magát egyedül. Egyébként annak idején a vásárhelyieket nem vették fel kollégiumba, azt mondták, hogy legyenek bejárósok, s ezt a rengeteg utazgatást nem is vállaltam volna.

Részben persze tényleg Grezsáék tanácsára választottam Debrecent, ahol valóban nagyon jól éreztem magam a későbbiekben. Egy szerencsés véletlennek köszönhetően ismertem meg Görömbei Andrást egyetemista létem első napján. Amikor 1963. augusztus 30-án megkezdődött a tanév a bölcsészkaron, akkor minden csoporttársam már valamilyen baráti társasághoz tartozott: a város jó nevű gimnáziumaiból jöttek, ismerték már egymást innen-onnan, én pedig eközben magányosan kószáltam a tanévnyitón. Ekkor pillantottam meg egy szintén magában álló fiatalembert, aki nem volt más, mint Görömbei András. Az ő édesapja nem sokkal korábban még börtönben ült, semmiért, tudniillik Andor [Görömbei András – *a szerk.*] édesapja egy okos és nagyon szorgalmas parasztember volt, aki összekulizott magának 40

holdat, ami miatt persze kuláknak minősült a későbbiekben. Mivel ő volt a gondnok az egyháznál, a helyi '56-os szerveződések folyamán távollétében megválasztották valamilyen vezetőnek, amit el sem fogadott, ott sem volt, mégis lecsukták négy évre. Ezt csak azért mondtam el, mert családi háttere miatt Andort nem akarták felvenni sehová középiskolába, míg nem az apáca nagynénje beprotezsálta valahogy a győri katolikus gimnáziumba. Tehát ő Győrből jött vissza Hajdú-Bihar megyébe, Polgárra, majd rövidesen be is került az egyetemre. Jellemzi a kort, hogy protekciót a börtönből is lehetett szerezni: Görömbei apja együtt ült a Kosztolányi-kutató Kiss Ferencsel, akinek elpanaszolta, hogy a fiát sehová nem fogják fölvenni, s mivel Kiss korábban szabadult (mindössze nyolc hónapot ült), meg tudott gyúrni mindenkit itt a bölcsészkaron, így végül Andort diadalmenetben vették fel Debrecenbe, dacára annak, hogy az apja korábban börtönben volt.

Görömbeivel már ekkor, első találkozásunkkor egy életre szóló barátság szövődött köztünk. Az én szüleim is templomjáró emberek voltak, Andor szülei pedig különösképpen, s mindkettőnk neveltetésében fontos volt a nemzeti értékrend. Ugyan nem mondtuk ki, hogy mi antikommunisták lennénk, ilyesmire nem is gondolt senki se.

Radnai Dániel Szabolcs: Magyar–orosz szakra vették föl. Milyen tapasztalatai voltak az egyetemre kerülve?

Imre László: Nagyon jól éreztük magunkat Görömbeivel a magyar szak szellemi közegében, mivel a Debrecenben tanító Barta Jánosról és kollégáiról már idő előtt hallottuk, hogy nem a Kádár-rendszer harcos hívei. Bartáról már az ötvenes-hatvanas években megjelent vitáik miatt tudták, hogy antimarxista, de nem lehetett hozzányúlni „fentről”, mivel szegényparaszt szülők gyermeke volt, tehát azt sem mondhatták, hogy a burzsoázia és a nemzetközi reakció embere. Csak azt mondhatták rá, hogy „téved”. Barta többek között Lukács Györggyel is határozottan szembeszállt, de Lukács ezekre a vitáiraokra egész egyszerűen nem is válaszolt, tulajdonképpen lekezelően állt Barta kritikáihoz. [Lukács, hogy úgy mondjam, nagyon tehetséges ember volt, aki rendkívül jó körülmények közül érkezett a tudományos életbe. Sokan idézik Thomas Mann-nak azt a mondását, hogy „a legjobb kritikát *A varázshegy*ről Georg von Lukács írta, de úgy látszik, nem vette észre, hogy a demagóg Naphtát róla mintáztam.”]

Visszatérve Debrecenre, olyan helyre kerültem tehát, ahol nemzeti, keresztény értékrend vett körül. Egyikünk se fogott fegyvert, egyikünk se rúgott bele a szovjet tankokba, de mindenki érezte, hogy ez egy olyan világ, amit valahogy „ki kell bekukkolni”. Rövidesen kiderült számomra, hogy az irodalom tanszéken egyetlenegy igazi marxista sem volt. Volt, aki csendben volt, volt, aki verstanból írt disszertációt, és persze voltak Bartáék, akik nyíltan támadták a Lukács-féle ideológiát. Magát a marxizmust persze nem lehetett támadni, mert például a tanáraink által készített egyetemi tankönyveinknek, jegyzeteinknek is olyan címei voltak, hogy a „marxista-leninista esztétika alapjai”. De nem tudtuk nem elnevetni magunkat rajtuk, mivel a hülye is látta, hogy az első egynéhány oldal pozitív Marx- és Sztálin-hivatkozásai után szó sem volt bennük marxista művészetelméletről.

Az egyetemen ígéretes eredményeim voltak, jól sikerültek a vizsgáim oroszból és magyarból is, és büszke lehettem, hogy másodévesként Barta közölte a Váci Mihály

költői képalkotásáról szóló tanulmányomat az intézet évkönyvében.¹ Tehát azt lehetett hinni rólam, hogy no' ebből még lesz is valami. De ekkor némileg megakasztotta a karrieremet, hogy egy évet el kellett töltenem a Szovjetunióban, Asztrahánban (a Volga-delta legalsó szakaszánál) az orosz részképzéses hallgatók csoportvezetőjeként. Meglehetősen pórul jártam, mert a pécsi és budapesti orosz szakosok moszkvai és leningrádi intézetekbe kerültek, amíg én a tatárok között „bolyongtam”. Persze előnye is volt az ottlétemnek: minden fontosabb orosz nyelvű szakkönyvet megkaphattam Moszkvából átkölcsönzéssel, s ebből a kutatómunkából született később az egyetemi doktori értekezésem az orosz szimbolista regényről.²

Radnai Dániel Szabolcs: Mi volt az oka annak, hogy két év után leadta az orosz szakot? Könyveiből, tanulmányaiból úgy tűnik, hogy az orosz irodalommal való foglalkozás a későbbiekben is meghatározta az érdeklődését.

Imre László: Talán ez afféle „karrierizmus” volt a részemről, ami lehet, hogy nem is feltétlenül rokonszenves mindenkinek. Amikor mi elkezdtünk tanulni Debrecenben Görömbeivel, fölöttünk járt egy Fülöp László nevű, nagyon tehetséges, de alacsony és gyöngye testalkatú fiú, akit Barta egyszakosított, és ezt mindenki úgy fogta fel, hogy Barta olyan tehetségesnek tartja, hogy itt fogja tartani az intézetben. Emiatt Görömbei meg én is elkezdtünk efelé kacsingatni – ekkoriban már javában írtuk a szakdolgozatunkat –, s finoman céloztunk rá Bartánál, hogy szívesen lennénk egyszakosak. Úgy látszik, Barta látott bennünk fantáziát, Görömbeiben és bennem is, mivel minket is egyszakosított, s így aztán készítettek nekünk külön, speciális órarendet. Persze annak idején sem lett mindenkiből kutató, akit így kiemeltek, az én egyetemi oktatóvá válásomban is közrejátszott egy nagyon furcsa körülmény, miután hazajöttem Asztrahánból. Nevezetesen az, hogy a tanszéken adjunktusként dolgozó Baranyi Imre, aki az *Alföld* akkori főszerkesztője is volt, 1968 augusztusában a vonat elé feküdt. Egyáltalán nem szeretek cinikusodni, de ha ő nem lesz öngyilkos, akkor könnyen lehet, hogy én a mai napig is Derecskén lennék általános iskolai tanár. Így Baranyi sajnálatos halála után felszabadult egy álláshely, s Barta engem oda tudott venni maga mellé.

Ekkoriban Görömbei Hajdúböszörménybe került mint gimnáziumi tanár, az eggyel fölöttünk járó Bitskey István pedig Egerbe – ők azonban, velem ellentétben, aspirantúrára nyújtottak be pályázatot, és így volt három szabad évük megírni a kandidátusi értekezésüket. Én pedig itt voltam az egyetemen, és mint amolyan fullajtár, rohagáltam a dékáni és rektori hivatalba, TDK-konferenciákon voltam titkár – tehát csupa olyasmit csináltam, mint azok a fiatal kollégák, akik állást kapnak egy egyetemi tanszéken. A tudományos előmenetel szempontjából így kissé el is maradtam Görömbeitől és Bitskeytől, de nagyon jó barátságban maradtunk végig. Végül aztán ők is állást kaptak az egyetemen mind a ketten, s annak rendje és módja szerint 30 éves koruk előtt ledoktoráltak.

Persze a sok szaladgálásnak volt egyfajta haszna; aki megbízható volt, és elintézte az ügyeket, bizonyos tekintélyre is szert tehetett a bölcsészkaron. Minden bizonnyal

1 Imre László, *Váci Mihály költői képkincse*, Studia Litteraria, Tomus III, 1965, 95–117.

2 Imre László, *Brijuszov és az orosz szimbolista regény*, Akadémiai, Budapest, 1973.

ennek is nagy szerepe volt abban, hogy a nyolcvanas évek végén megtettek kari szakszervezeti titkárnak, majd pedig dékánnak, már a rendszerváltozás időszakában. [Persze mindehhez az is hozzájárulhatott, hogy nem léptem be a pártba.] Ezek mind annak voltak köszönhetőek, hogy a bölcsészkar vezetése engem fiatal tanszéki munkatárs korom óta ismert, és bizalmat szavazott nekem.

Radnai Dániel Szabolcs: A sok futkározás és intézkedés mellett ez a státusz órátartási kötelezettséggel is járt?

Imre László: Természetesen! 16 órám volt, ami borzasztó sok, de hát egész egyszerűen nem volt, aki megtartsa az órákat. Barta János mint professzor nem tartott többet kettő vagy négy nagyelőadásnál, így a többi munkatársnak viszonylag magas óraszám volt.

Radnai Dániel Szabolcs: És már akkor is leginkább 19. századi tárgyakat tanított?

Imre László: Hogyne, de persze nem maradtam magamra teljesen a 19. századi stúdiumokkal, mert itt dolgozott még Kovács Kálmán [Gyulai Pál életművének kutatója], ő tartotta a magyar irodalom előadást Barta nyugdíjazása után (1972), én pedig a világirodalmat viszonylag sokáig.

Radnai Dániel Szabolcs: A 19. századi irodalom iránti érdeklődés Barta János hatásának köszönhető, vagy már korábban is megvolt?

Imre László: Sokkal korábbi érdeklődés, ami nagyon is érthető, mivel gyerekkoromban nem volt se rádiónk, se tévénk, s hát mit csinál a hozzám hasonló gyerek szabadidejében, vagy mondjuk szénszünetben – napi tizenkét órát olvas. Én pedig 12-13 évesen többnyire nem ponyvaregényt olvastam, hanem a *Háború és békét*, Jókait, Dickenst. Minden olyasmit, amihez az iskolai könyvtárból hozzáfértem.

A 19. századi világirodalmat tíz évig tanítottam, de annyi tisztesség volt bennem, hogy nem mindig ugyanazt mondtam. Egyik félévben a francia szimbolistákról és az angol modernekről beszéltem, a következő szezonban pedig az orosz realizmusról és a romantikus regényről. Évről évre váltogattam a témáimat, amit azért élveztem is.

Radnai Dániel Szabolcs: Munkásságának feltűnő sajátága, hogy a 19. századi irodalom kutatásával és tanításával párhuzamosan a kortárs magyar irodalom iránti érdeklődése is megmaradt, egészen a legutóbbi publikációkig. A szimbolizmus-könyvvel egy időben Rákos Sándor költészetéről jelentetett meg kismonográfiát,³ s ezután is sok-sok kortárs irodalmi témájú kritikát, elemzést közölt különböző folyóiratokban.

Imre László: Nem tagadom, hogy ennek részben anyagi okai is voltak. Én az egyetem elvégzését követően megnősültem, feleségemmel egy ideig apósoméknál laktunk, s értelemszerűen saját lakásra vágytunk. Pontosan tudtam, hogy ha nem talállok valamilyen mellékes jövedelmet a fizetésemet kiegészítendő, akkor soha az élet-

3 Imre László, *Rákos Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1973.

ben nem lesz lakásunk. S ha már pluszmunkát voltam kénytelen csinálni, olyasmivel foglalkoztam, amit szerettem és élveztem is: olvastam és írtam. Érdekel a korabeli költészet és próza, ez idő tájt kezdtem foglalkozni Esterházy Péterrel is, akiről legalább 8-10 cikket írtam. Szó, ami szó, ezzel lehetett keresni. Hogy mindezt illusztráljam, egy közepesen hosszú *Alföld*-recenzióért – nemcsak én, hanem mindenki – megkapta körülbelül a havi fizetésének a felét. Ugyanakkor a korosztályomban mindenki nagyon érdeklődött a kortárs folyamatok iránt, nem csak én.

Radnai Dániel Szabolcs: Kikkel dolgozott együtt az *Alföld*-ben, mi jellemezte a szerkesztőség atmoszféráját a hetvenes évek közepén-végén?

Imre László: Az én generációm előtti időszakban, az ötvenes-hatvanas években meglehetősen vegyes társaság volt a szerkesztőség és köre, majdnem mindenki párttag volt, aki írhatott. Mindazonáltal az *Alföld*-ben minden, a fősodortól és a marxista kritika elvárásaitól némileg elütő kezdeményezésnek [a kisebbségi irodalmat pártoló írásoknak vagy Barta János esztétikai tanulmányainak] helyet adtak. Összességében jó szándékú, rendes emberek dolgoztak a lapnál, de muszáj volt megfelelniük, legalábbis kívülről, a politikai-ideológiai elvárásoknak. Csak egy példát hoznék fel a korszakból, egy inkább komikus, mint drámai esetet. Huszonhét éves voltam, amikor *Együtt* címmel megjelent az *Alföld Stúdió* antológiája.⁴ Az akkori főszerkesztőnek, a már említett Kovács Kálmánnak volt annyi ravaszsága, hogy Tóth Dezső miniszterhelyettesnek [Vörösmarty Mihály monográfiájának] adta oda lektorálásra az antológia kéziratát. Egy szép napon Tóth Dezső megérkezett Debrecenbe, és közölte, hogy „jól van, rendben vagytok”, majd gyorsan elmondta, hogy miket kifogásol a kötetben. Többek között Illyés Gyula *Bartók* (1955) című verséről szóló elemzésemben kiszúrta a „nagyhatalmak kényére kiszolgáltatott kis nemzetek” sort, mondván, hogy ez így nem jelenhet meg. Én erre egy szót sem szóltam, csak néztem magam elé. Nem ellenkeztem és azt se mondtam, hogy „természetesen kihúzzuk!”, csak bámultam a levegőbe. A miniszterhelyettes javaslatát végül nem továbbítottam a szerkesztőknek, így egész egyszerűen benne maradt a fenti sor, és úgy is jelent meg a kötet. Természetesen senkinek semmi baja nem lett belőle. Ilyen viszonyok jellemezték a kort, és az is nagyon beszédes, hogy ugyanez a Tóth Dezső a későbbiekben nagyon sokszor meg is védte a szerkesztőséget. Megvallom, én a későbbiekben sem igazán féltem, se a pártközponttól, se a minisztériumtól. Noha időnként megesett, hogy megjelentek a szerkesztőségben különféle párttitkárok, és közölték, hogy „nacionalista”, „antiszemita”, sőt „városellenes” eszméket közvetít a lap, de furcsa módon nem követelték, hogy önkritikát gyakoroljak, így komolyabb retorzió sosem történt. Ahogy jöttek, el is mentek, és minden úgy maradt, ahogy volt.

Radnai Dániel Szabolcs: Később, 1978-ban rovatvezetőként csatlakozott az *Alföld* szerkesztőségéhez. Ennek a megbízásnak mi volt a háttere?

4 *Együtt. Debreceni és Hajdú-Bihar megyei fiatalok antológiája*, szerk. Fülöp László – Juhász Béla – Tóth Endre, Hajdú-Bihar Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya–KISZ Hajdú-Bihar megyei Bizottsága, Debrecen, 1971.

Imre László: Ez akkoriban történt, amikor Görömbeinek lejárt az aspirantúrája, és rövidesen szerződéses állást kapott az irodalom tanszéken. Ezzel egyidőben derült ki, hogy Kovács Kálmán nem akarja folytatni az *Alföld* szerkesztését, s körvonalazódni kezdett egy új szerkesztőgárda, melynek végül Juhász Béla állt az élére főszerkesztőként. Ekkor invitáltak engem is a laphoz, hogy legyek rovatszerkesztő. Korábban nem tartoztam annyira a köreikbe, a 20. századi és kortárs irodalommal foglalkozó Görömbeihez és az *Alföld*-nél szintén szerkesztőként tevékenykedő Márkus Bélához képest én kevesebb ismerettel rendelkeztem a szerkesztésről és a kortárs vonulatokról, hiszen más korszakkal foglalkoztam. Ennek ellenére szívesen fogadtak engem is, Görömbeit is. Történt azonban, hogy ezt a felállást a helyi pártbizottság elutasította, mivel tudták Görömbeiről, hogy az apja „ellenforradalmár” volt. Mi egy ideig úgy gondoltuk, Aczél Gézával az élen, hogy ebben az esetben mi sem vállaljuk a szerkesztést, de aztán sűrűn érkeztek a riadt telefonok Czine Mihálytól, hogy ne örüljünk már meg, vállaljuk el, mert velünk mégiscsak fel tud állni egy jó szellemiségű folyóirat, s ha mi bojkottáljuk a munkát emiatt, bizonyosan valamilyen rendszerhű pártembert küldenének a helyünkre. Így végül a frissen alakult szerkesztőség megmaradt, de Andor soha nem lehetett az *Alföld* szerkesztője, se akkoriban, se később.

Radnai Dániel Szabolcs: Ekkoriban viszonylag sok 20. századi és kortárs irodalmi tárgyú publikációja is megjelent a lapban.

Imre László: Igen, akkoriban sokat írtam 20. századi szerzőkről, Németh Lászlóról, Kormos Istvánról, Lengyel Péterről és a már említett Esterházy Péterről is. Ennek nagyon hosszú a története, ezért nem szeretném minden részletre kitérve fejtegetni, de épp ekkoriban foglalkoztam a verses regény kérdésével, s a *Bolond Istók* Arany Jánosához nagyon hasonlatos írástechnikának láttam azt, amit Esterházy művelt azokban az alkotásaiban, amelyekről én is írtam [*Termelési-regény, Függő, Fuharosok*]. Voltaképp ugyanazokat az eljárásokat fedeztem föl a prózájában – a klasszikus formákkal való játékot, az elbeszélői szólam ironikus kibillentését, időzjelbe tevését –, amelyeket másutt Byronnal és Puskinnal kapcsolatban elemeztem.

Esterházyval egyébként távolról becsültük egymást, de nem barátkoztunk össze különösebben. Nagyon kedves fiú volt, egyetlenegyszer hívott meg magukhoz a Római-partra, ez a találkozás emlékezetes a számomra. 11 órára volt megbeszélve a találkozó, én pontban 11 órakor értem a házuk elé, de ő már ott állt a kapuban. A kapura ki volt téve egy tábla, miszerint „Vigyázz, a kutya harap!”. Megkérdeztem tőle, te Péter, ezt komolyan kell venni? – mire azt felelte, „föltétlenül, de nincs kutya!”. Ilyen baráti és felszabadult hangnemben beszélgettünk órákon keresztül.

Az *Alföld*-del kapcsolatban még hozzátenném, hogy sok mindenkivel lehetett találkozni a szerkesztőségben és a szerkesztőség révén, egy bizonyos ismertségre is szert tehetett az ember. Mostanában ez már nem divatos, mert kevésbé személyes a szerkesztőségi munka, de annak idején szokás volt, hogy ha egy író épp Debrecenben járt, vagy itt szállt át – Páskándi Gézától Veres Péterig –, ellátogatott a szerkesztőségbe, vagy megüzente, hogy érkezik, és ilyenkor négyen-öten is összegyűltünk ott, meghallgattuk egymás sztorijait néhány pohár ital elfogyasztása mellett.

Tehát az *Alföld* révén az ember beléphetett nemcsak a városi, hanem az országos közéletbe is. Mivel a szerkesztőség nem tanúsított a városi párttitkárok felé semmifajta lenézést, rosszsindulatot, szemtelenséget, többé-kevésbé békén hagytak minket, becsülték a jóindulatunkat, és ha egy módja volt, megvédték bennünket. Így én a saját bőrömön a Kádár-rendszer terrorisztikusabb részét már nem érzékelttem.

Radnai Dániel Szabolcs: Szerkesztői ténykedésének a végével esik egybe tanszékvezetői megbízatása [1989], ezzel egyidőben megválasztották a Bölcsészettudományi Kar dékánjának, majd 2003-ban az egyetem rektorának. Hogyan lett az egykori tanszéki „fullajtárból” dékán, majd pedig rektor?

Imre László: Az első 6-7 évnyi futkározás után fokozatosan lépkedtem föl a ranglétrán; 1984-ben megvédtem a kandidátusi értekezésemet – ez volt a magyar verses regényről szóló, 1990-ben megjelent monográfiám⁵ alapja –, amely már docensi kinevezéssel járt együtt, így lehettem bölcsészkar dékán a rendszerváltozás idején. Ekkoriban sokan lobbiztak az egyetemi környezetemben, hogy legyek dékán, aminek az volt az oka – s ezt meg is mondták őszintén –, hogy mivel orosz szakot végeztem, orosz irodalommal foglalkoztam, biztos nem fogom hagyni, hogy tönkre tegyék a debreceni orosz műhelyt.

Radnai Dániel Szabolcs: Reális félelem volt ez akkoriban?

Imre László: Hogyne, teljesen benne volt a levegőben. Amikor átvettem a dékánságot, az orosz tanszéken 37-en dolgoztak, a következő év nyaráig ezt 18 főre kellett lecsökkenteni, mert időközben rendkívül meg is csappant az érdeklődés az orosz nyelvtanulás iránt (mint ismeretes, a rendszerváltozás után az orosz kikerült a kötelező nyelvek közül az iskolai oktatásból). Így ebből az lett, hogy addig küszködtem, míg a maradék 19 főnek valahogy tudtam helyet csinálni az egyetemen, adott esetben más tanszékeken.

Visszatérve a dékáni és rektori kinevezésre, mivel a kérdés erre vonatkozott, azt mondhatom, hogy tulajdonképpen a rendszerváltozás előtt is kiegyensúlyozott, normális viszonyban voltam az egyetemen szinte mindenkivel, nem tettem keresztként másoknak, nem néztem le senkit, de nem is hajbókoltam. Ugyebár a Kádár-rendszer bukásával dékánként, rektorként korábbi pártemberek, kommunisták nem is jöhettek szóba vezetőként, bennem pedig, úgy tűnik, megbíztak. Viszont nem is tartottam elszámoltatást senkivel, nem mutogattam mások múltjára vagy világnézeti meggyőződésére. Akkor is úgy gondoltam és most is úgy gondolom: nem hiszem, hogy Debrecenben mindenkinek reformátusnak kellene lenni, és azt sem hiszem, hogy Debrecenben mindenkinek Arany-kutónak kellene lenni. Azokkal kapcsolatban, akik a saját munkájukat tisztességesen végezték, nem láttam problémát abban, ha volt esetleg kommunista, pártvezetői múltjuk és érintettségük.

Radnai Dániel Szabolcs: Milyen volt a rendszerváltozás néhány éve a KLTE-n? Dékánként minden bizonnyal sokkal közelebbről látta, milyen egzisztenciális, politikai, gazdasági kihívásokkal, problémákkal szembesül egy vidéki nagyvárosi egyetem.

5 Imre László, *A magyar verses regény*, Akadémiai, Budapest, 1990.

Imre László: Nem mondhatom, hogy sok veszekedés, konfliktus terhelte volna ezt az időszakot, az egyetem vezetése részéről mindenkire megpróbáltunk a lehető legemberségesebben viszonyulni. Nekem mint dékánnak persze voltak kudarcaim, mert hát mégiscsak valamiképp részt kellett vennem az átmenet „levezénylésében”. Az egykori marxizmus-leninizmus tanszékkal például nem tudtam zöld ágra vergődni. Amikor egyértelművé vált, hogy nem lesz többé történelmimaterializmus-oktatás az egyetemen, egyeztettünk a hajdani marxizmus-leninizmus tanszék munkatársaival. Világosan kifejtettük, nem azt kérjük, hogy egyik napról a másikra gondoljanak mást a világról, de azt igen, hogy hangolják át a politikatudományi képzést leíró (elméleti és gyakorlati) diplomáciatörténetre – épp ekkoriban jelent meg Henry Kissinger *Diplomácia* [1994] című monumentális könyve, ezt ajánlottuk a tananyag felfrissítésére. Utóbb sajnálatosan a vezetés tudomására jutott, hogy semmit nem változtattak az órákon. Ez a hozzáállás – a vezetőség baráti jobbát semmibe vevő szemtelenség – rendkívül bántott is. Így aztán nem tudtunk mást csinálni, csak azt, hogy akit lehetett, nyugdíjaztunk vagy áthelyeztünk.

Mint mondtam, ebben az időszakban az orosz szak hallgatói létszáma látványosan csökkent, ugyanakkor az angol és német szakokra sokkal több diák jelentkezett, amivel kapcsolatban a kollégák részéről némi tiltakozás is kialakult, mondván, alacsony nyelvismerettel rendelkező, gyenge hallgatók lepik el az angol és német szakokat. Ez nyilvánvaló következménye volt annak, hogy ekkoriban már a hallgatóknak nem a 20%-át, hanem a 70%-át föl lehetett venni a modern nyelvszakokra. Mindazonáltal én következetesen igyekeztem kiállni az orosz nyelv és kultúra egyetemi oktatása mellett is, annak belátásával együtt, hogy a szláv nyelvek elsajátítása az általánosnál több befektetett energiát kíván oktatótól és hallgatótól egyaránt.

Radnai Dániel Szabolcs: 1992 és 1996 között a Helsinki Egyetem vendégprofesszora volt. Milyen emlékeket őriz erről az időszakról?

Imre László: Egy időben annyira ambiciózus voltam, hogy még finnül is megtanultam egy kicsit, s valamivel korábban Görömbei is volt kint Finnországban egy ideig, ő biztatott, hogy pályázzam meg én is. Egy ideig nehezemre esett hozzászokni a helyi szokásokhoz, a finnekkel való mindennapos érintkezéshez (például az emberek visszafogottságához, távolságtartásához), de idővel belerázódtam. Feleségemmel mindketten kiköltöztünk, és heti hat órában, nagyon fegyelmezetten tanultuk a finn nyelvet, a kezdő tanfolyamtól egészen a középhaladóig. A legvégén már részt tudtam venni egy tudományos műhelyvitán, ahol a finnül hallott szövegre finnül tudtam válaszolni. Persze rendkívül rosszul beszéltem, s mostanra minden finntudásom megkopott, de annak idején komolyan vettem, hogy ha már vendégtanár vagyok egy külföldi egyetemen, legalább valamennyire megismerjem az ország nyelvét. Persze a finn irodalom is érdekelt: fellapoztam Kai Laitinen finn irodalomtörténetét [1981], és abból kiindulva elolvastam a legfontosabb 6-7 finn regényt, amihez hozzáfértem magyarul.

Radnai Dániel Szabolcs: A hallgatókkal milyen volt a viszonya?

Imre László: A hallgatókkal nem volt nehéz jó viszonyt kialakítani. Az én hallgatóim, akik összesen harmincan voltak, többségben vegyesházasságból születtek, finn apától és magyar anyától, vagy fordítva. Ebből következően, mivel az egyik szülőjükkal perfektül beszéltek a magyart, tökéletesen tudtunk kommunikálni, noha voltak így is nehézségek, ugyanis egy finn–magyar családban ritkán fordulnak elő olyan szavak, mint „végvár” vagy „lovagkor”. Tehát az irodalmias beszédmódot, az archaizálást, a kulturális referenciákat nehezen tudták értelmezni. Értették ők a színtiszta magyar beszédet, csak a szókincsükből épp az irodalmi kultúrához kötődő szavak hiányoztak.

Radnai Dániel Szabolcs: Milyen szerzőket, korszakokat tanított?

Imre László: Mindent, Szent Istvántól Esterházy Péterig. Minden évben volt egy speciális magyar irodalomtörténeti kollégium, melynek során nekem két félév alatt kellett elmondanom a magyar irodalom történetét a kezdetektől egészen a 20. század végéig. Emellett mindig volt két vagy három másik korszakelőadás, ahol egy-egy nagyobb stílusirányzatról, művelődéstörténeti korszakról vagy írói csoportosulásról volt szó – „magyar barokk”, „magyar romantika”, „Kassák és köre”, ilyesmik. A hallgatók voltaképpen egy nagy áttekintést kaptak a magyar irodalomról, amit én itt-ott kinagyítottam, árnyaltabb formában mutattam be. Természetesen viszonylag lassan haladtunk, s minden részletre kiterjedően megpróbáltam elmagyarázni a számukra homályos kifejezéseket. Összességében nem tartom karrierem legkiemelkedőbb pontjának ezt az időszakot, de büszkeség, hogy az ott tartózkodásom ideje alatt adták ki az első magyar szakos diplomát a Helsinki Egyetemen, amire a korábbiakban nem volt példa.

Radnai Dániel Szabolcs: Beszélgetésünk második részében leginkább a 19. századi irodalommal kapcsolatos kutatásaira szeretnék valamivel jobban ráközelíteni. Feltűnő sajátsága a munkásságának a műfaji megközelítés érvényesítése. Legtöbbször hivatkozott könyve egy műfaj történeti monográfia, *A magyar verses regény* [1990],⁶ de két évvel korábban *Arany János balladái* címmel publikált kismonográfiát,⁷ és 1996-ban megjelent nagyszabású kötete⁸ szintén a műfaji megközelítésből kiindulva vizsgálja a század legváltozatosabb elbeszélő szövegeit, Kuthy Lajoson és Kemény Zsigmondon át a verses epika különféle alakváltozataiig és Mikszáth életművéig. Honnan ered a műfajfogalom iránti teoretikus, kutatói érdeklődés?

Imre László: Jóllehet az irodalommal kapcsolatos elképzeléseimre döntő hatással volt Barta János szellemisége, a műfajfogalom érvényesítése nem tőle származik. [Emlékeim szerint nincs is olyan tanulmánya vagy cikke, amelyben nagyobb szerepet szánna műfaji kérdéseknek.] Az, hogy ez a megközelítés lett a munkásságom „fő profilja”, tulajdonképpen véletlenszerűen alakult így. Az orosz szimbolista regényről szóló kisdoktori után kezdtem érdeklődni a verses epika iránt [ebből formálódott ki a verses regényről szóló értekezés, majd pedig az imént említett balladáskönyv], s ezt

6 Imre László, *A magyar verses regény*, Akadémiai, Budapest, 1990.

7 Imre László, *Arany János balladái*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

8 Imre László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.

követően kisebb témákra, egy-egy szövegre fókuszálva összeállt egy nagyobb anyag, melynek középpontjában a műfaji létmód áll. Ezeket az egyébként meglehetősen heterogén írásokat gereblyéztem össze az akadémiai doktori értekezésemben. [Ez a munka jelent meg a Debreceni Egyetem Csokonai Könyvtár sorozatában 1996-ban.]

Radnai Dániel Szabolcs: Amikor az Esterházy-féle szövegalkotási eljárások és a verses regénynek a hasonlóságaira fölfigyelt, akkor mi tűnt érdekesebbnek, az epikai létmód, vagy maguk az egyedi szövegek?

Imre László: Mint mondtam, sok minden a véletlen is múlt. Először is az orosz szimbolizmussal kapcsolatos kismonográfiám nem is kapcsolódik ehhez a vonulathoz, ott leginkább – az orosz tudással élve – megpróbáltam pótolni egy hiányzó magyar szakirodalmi hátteret. Később egyébként volt egy franciás korszakom is, miután már egyszakosítottak. Ekkoriban francia nyelvet is tanulhattam az egyetemen, és a francia szimbolizmussal szerettem volna foglalkozni, mert azokban az években-évtizedekben szinte semmilyen szakirodalma nem volt itthon. A verses regény és a posztmodern összefüggése egészen más kérdés. Mindenekelőtt én mindig is borzasztóan szerettem Aranyt. És rendkívülien meglepett és inspirált, hogy azokat a humoros, pimasz narrációs eljárásokat, reflexív elemeket találtam meg a *Bolond Istókban*, mint generációm, a hetvenes-nyolcvanas évek magyar prózájában, Esterházy Péternél. Őszintén megvallva, nem tudom, Esterházy mennyire tudatosan Aranyhoz kapcsolódva csinálta ezt, beszélgetéseink során ezt nem tudtam kiszedni belőle – persze rendkívül olvasott ember volt (németül például perfektül értett), és a magyar irodalmi hagyományt is teljes egészében bírta.

Amikor erre a beszélgetésre készültem, el is gondolkodtam rajta, hogyan lehetne elbeszélni vagy valamilyen középpont köré szervezni az én irodalomtörténeti pályafutásomat, és hát visszagondolva, a munkáim, megbízatásaim nagyon sokszor a véletlen vagy valamilyen szükségszerűség következményei voltak. Engem úgyszólván mindig lökdöstek valahová. Így kerültem Debrecenbe is, részben családi okokból, ezután jött a váratlan oroszországi kiküldetés, majd pedig a véletlenszerű bekerülés a debreceni irodalom tanszékre, ahol megkezdődött a futkározás, a sok egyetemi, intézeti elfoglaltság. Nem tudom, hogy „több” lett volna-e azáltal az irodalomtörténeti munkásságom, ha egyvalamire koncepciózusan ráállok [akár az európai szimbolizmusra, akár egy 19. századi magyar szerzőre], mindenesetre sokszor történt meg, hogy „elcsábultam” valamilyen téma vagy felkérés miatt. Viszonylag sok írásom, akár könyvem valamilyen külső tényezőnek, véletlennek vagy a kényszerűségnek köszönheti létét; már említettem, hogy a hetvenes évekbeli sok-sok kortárs témájú publikációmnak nagyon egyszerű egzisztenciális oka volt, de például a Jókai Annáról írott monográfiám⁹ is egy véletlenszerű, személyes megismerkedésnek köszönhető.

Radnai Dániel Szabolcs: Hangsúlyozta, hogy viszonylag sok véletlen és kényszerűség is szerepet játszott a pályája és kutatói érdeklődése alakulásában. Visszatérve egy pillanatra a műfaj problémájához, mindez számomra irodalomtörténeti és metodológiai

9 Imre László, *Jókai Anna*, MMA, Budapest, 2016.

szempontból kissé meglepő, mivel a műfajok, a műfaji rendszerek iránti érdeklődés kifejezetten koncepciózusnak tűnik a publikációiban, könyveiben.

Imre László: Igen, ennek azért valamicske alapja mégiscsak volt. Noha a mesterem, Barta János – ahogy már említettem – nem foglalkozott soha különösebben a műfajokkal, azzal ő is és én is tisztában voltunk, hogy ez egy száz százalékgig *irodalmi* fogalom, és én ezzel akartam foglalkozni. Ma már ez elképzelhetetlen, de az én fiatalkoromban azt tanították az egyetemeken, hogy minden műalkotást a kizsákmányoláshoz és az osztályérdekekhez való viszonyában kell elemezni, Marx és Engels útmutatását követve – ezzel szemben a műfajban olyan terminust találtam meg, amely teljes egészében az irodalom belső működéséből vezethető le, így nem lehet ráhúzni semmilyen társadalmi bölcseletet.

Radnai Dániel Szabolcs: Van egy meghatározó élményem az egyik írásával kapcsolatban, mely utóbb az 1996-os *Műfajok létformája* kötetnek is a részévé vált. Még az első szakdolgozatom írásakor került a kezembe a *Mikszáth és századvég-századelő prózája* [1989] című kötet, amely egy 1987-es balassagyarmati tudományos tanácskozás anyagát bocsátotta közre. Ebben a kötetben jelent meg a *Szent Péter esernyőjéről* írott elemzése,¹⁰ melyben – a realizmust, a valóság „leleplezését” és a dzsentri-kritikát hangsúlyozó korabeli megközelítéstől eltérően – a valóságsszintek (evilágiség, transzcendencia) váltakozását, játékosságát vizsgálta rendkívül előremutató módon.

Imre László: Igen, emlékszem arra a konferenciára! Úgy rémlik, nem is nagyon tetszett az egybegyűlteknak, amit mondtam, az ülésszak elnöke félbe is szakított egyszer, hiányolta az előadásomból a társadalomkritikai aspektust... Persze itt is az a meghatározó motívum, hogy én azt a könyvet nagyon-nagyon szeretem. A *Szent Péter esernyőjében*, a történet minden csacskasága, gyerekessége ellenére, annyi életbölcseesség, annyi türelem és annyi tapintat van az emberi gyarlóságok iránt, hogy az úgy, ahogy van, zseniális. Persze ezt a nagyon egyszerű ítéletet valamiképp mégiscsak szabatosabban kell elmondani, erre tettem kísérletet abban a korai tanulmányban az epikai ritmus és az emocionális-vitalisztikus valóságkép sajátosságaira rámutatva.

Épp ezért, mivel szívemnek ennyire kedves regényről van szó, eléggé csalódott voltam, amikor Helsinkiben két szeminaristámat rábeszéltem, hogy ha már úgyis létezik finn fordítása, olvassák el a *Szent Péter esernyőjét*, de nem igazán lelkesedtek érte, nem volt hozzá „antennájuk”. Leginkább „furcsának” találták. Ennek a nem-megértésnek köze lehet ahhoz a sajátos magyar kedélyvilághoz, amely Mikszáthnak talán ebben a regényében tárul fel a legszebben. Ahhoz a csodálatos játékhoz, hogy egy ilyen szomorú történetet – mert lássuk be, rendkívül lehangoló élethelyzeteket mutat meg a regény – mosolyogva tud elbeszélni, pompás arányérzékkel és szellemi gazdagsággal egyensúlyozva a fájdalmas veszteségek és az életvidámság között. Mikszáth a tragikum kétségtelen jelenléte mellett is elfogadtatja velünk, hogy egy

10 Imre László, *Epikai ritmus és kicsinyítő emocionális-vitalisztikus valóságélmény a Szent Péter esernyőjében* = *Mikszáth és századvég-századelő prózája*, szerk. Kovács Anna, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1989, 43–55.

életet végig lehet élni abban a hitben, hogy azt az esernyőt csakugyan Szent Péter tette a kisded Bélyi Veronka fölé – és ezzel reményt, hitet is ad az olvasónak.

Radnai Dániel Szabolcs: Beszélgetésünk utolsó egységéhez érve érdemes még visszatérnünk Barta János alakjára, akinek az utóbbi két évtizedben több könyvet is szentelt. 2003-ban sajtó alá rendezte Barta összegyűjtött tanulmányait,¹¹ 2011-es könyvében föltárta a szellemtörténethez fűződő viszonyát,¹² s további két kötetben dolgozta fel Barta János debreceni professzorságát és életművét monografikus igénnyel.¹³ Milyen értelemben volt Barta irodalomfelfogása unikális a saját közegében és korában, mennyiben jelentett alternatívát a kor irodalmi-szellemi áramlatai között?

Imre László: Mit is mondhatnék, nehéz ezt néhány mondatban összefoglalni, hiszen egyrészt ez egy személyes történet, másfelől annak a világnak, amelyben Barta élt és munkálkodott, ma már elég kevesen tudják átélni a küzdelmeit, kihívásait. Mint mondtam, Barta egészen más megközelítésből kiindulva és más szellemiséggel fordult az irodalomhoz, mint ami bevett és általános volt Magyarországon az ötvenes évektől – nem a társadalombölcseletet, a kizsákmányolást, az osztályharcot és a termelőeszközökhöz való viszonyt kutatta a szövegekben, hanem az értékvilágot, eszmei mondanivalót, élmény és forma összefüggéseit. Nehéz lenne hosszú és küzdelmes életpályájának minden mozzanatát összefoglalni: hosszú ideig volt például középiskolai tanár, s ennek a hatása is elvitathatatlan iskolateremtő tevékenységében, pedagógiai érzékében; rendkívül tájékozott volt az európai eszmeáramlatokkal kapcsolatban [már a húszas években tanulmányt írt az egzisztencializmusról], s voltaképp a 19. század minden jelentős szerzőjéről, Aranyról, Keményről, Madáchról írt önálló kisebb vagy nagyobbacska könyvet vagy nagytanulmányt. A 19. század második felének magyar irodalmáról átfogó víziója volt: háromkötetes egyetemi jegyzetéből – melynek szétesett példányai még nekem is megvannak valahol – évtizedeken keresztül tanultak a debreceni hallgatók [*A magyar irodalom története 1849–1905*]. Sokszor és sokféleképpen megpróbáltam bemutatni életművének különféle aspektusait, de pályájának azok a lényeges elemei, amelyek különlegessé, vonzóvá tették kutatóként [például a szellemtörténeti hagyományhoz való kapcsolódás], nem tudom, mennyire aktuálisak vagy megszólíthatóak egy mai olvasó vagy fiatal kutató szemszögéből.

Radnai Dániel Szabolcs: Ha már a mai viszonyoknál tartunk: az utóbbi években több olyan irodalomtörténeti tanulmányt is publikált [Madáchról, Arany Lászlóról, Németh Lászlóról], melyek címében kitételként szerepel a „21. század”, utalva a tárgyalt szerzők aktualitására, mai megszólíthatóságára – amiképp legutóbbi könyvében az 1850-es és az 1930-as évek folyóirat-alapítási kezdeményeit máig tartó példaértékük okán

11 Barta János, *Arany János és kortársai*, I–II, s. a. r. Imre László, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003.

12 Imre László, *A magyar szellemtörténet választottjai, feltételei és következményei*, Pro Pannonia, Pécs, 2011.

13 Imre László, *Barta János [1901–1988]. A Debreceni Egyetem 1914-ben alapított Bölcsészettudományi Karának irodalomtörténet-professzora 1951 és 1972 között*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014; *Barta János*, Alfröld Alapítvány, Debrecen, 2015.

méltatta. A mai késő modern társadalmi átalakulás és globalizáció által keltett kételyek állnak ezen érdeklődés-érzékenység mögött?

Imre László: Érdekes, én ezt így nem gondoltam végig, inkább csak benső késztetésből írtam a fenti tanulmányokat, de azt hiszem igen. Persze a benső késztetésnek mindig vannak külső okai is. Nyilvánvalóan hat az írásaimra az a [sokak által hangsúlyozott] értékfenyegtettség, amelyben élünk, annak tapasztalata, hogy az úgynevezett polgári demokráciák nem tudnak megújulni, és az értelmiségnek egyre inkább küzdenie kell azért, hogy a globalizáció viszonyai között is megőrizzen valamit a kulturális örökségből.

Radnai Dániel Szabolcs: Visszakanyarodva a *Szépirodalmi Lapokról* [1853] szóló kötetre,¹⁴ egy interjúban azt nyilatkozta, hogy amolyan „kalandorság”-ból írt folyóirattörténeti munkát Pákh Albert és Gyulai Pál rövid életű lapkezdeményéről, illetve az foglalkoztatta, „mi mindent írt meg Kemény, Arany, Gyulai, Erdélyi János és mások ebben a lapban, amit a mai napig nem vett igazán komolyan a magyarság”.¹⁵ Ezen túlmenően mi volt a háttere a könyv megszületésének?

Imre László: Talán egy kissé prózai, de egy nagyon harmadlagos körülményre utalnék. Ha megnézi a Debreceni Egyetem díszudvarát, ahol egymás után sorakoznak a debreceni kollégium hírnevét öregbítő tanárok, megtalálja Imre Sándort is [1820–1900], aki az én dédapám volt. A család Debrecenbe kerülésének története egyébként is különösen érdekes, de most csak azért említem mindezt, mert ennek a dédapámnak rengeteg könyve maradt meg. Vásárhelyen a Kinizsi utca 9. szám alatt volt egy egész könyvtárszobája, faltól falig könyvekkel, csak aztán a helyiséget 1945 után kiigényelte az állam. Így a család nem tehetett mást, átadták az ingatlant, de a könyvek egy részét elhozták, és felpakolták a mi első emeleti lakásunk tetejére. Viszont szüleim onnan idővel elköltöztek, így amikor a könyvek végleges kipakolására került sor, engem – mint irodalommal foglalkozó embert – kértek meg, hogy nézzem át, mit lehetne a hagyatékból megmenteni. [Többek között teljes eredeti Goethe- és Schiller-összkiadásokat is találtam – a könyveknek az a része, amit nem tudtunk elhelyezni, végül bekerült a vásárhelyi Bethlen Gimnázium könyvtárába.] A pakolás, válogatás közben bukkantam rá a *Szépirodalmi Lapok* bekötött példányaira, melyben valamennyi megjelent lapszám megvolt. Túl azon a praktikumon, hogy így nem kellett könyvtárba mennem, hanem dolgozhattam otthon a könyvemen, van valamilyen érzelmi többlete ennek a bekötött féléves folyóiratnak, amely egy szétaprózódott családi könyvtár utolsó maradáka. És sok mindent elmond a korról és magáról a folyóiratról is, hogy a Bach-korszakban egy szerény vidéki, hódmezővásárhelyi algimnázium igazgatója, amilyen a dédapám is volt, előfizetett rá, megvásárolta és olvasta.

Radnai Dániel Szabolcs: A folyóiratkönyv után tervez még újabb köteteket, amelyeken dolgozni fog a jövőben?

14 Imre László, *Féléves folyóirat – évszázados tanulságokkal: Szépirodalmi Lapok*, reciti, Budapest, 2022.

15 Sturm László, *Műfaji rendszer és értékrend. Beszélgetés Imre Lászlóval*, Magyar Napló 2022/8, 53–60, 60.

Imre László: Nagyobb volumenű munkát, irodalomtörténeti monográfiát már nem tervezek. De azért mindig megtalálnak különféle feladatok, amelyeket szívesen elvállalok. Nemrégiben egy nagyon tehetséges, orosz anyanyelvű debreceni PhD-hallgató orosz modernizmusról szóló, mintegy 280 oldalas értekezését volt szerencsém áttanulmányozni, mivel engem kértek föl a munkahelyi vita bizottsági elnökének. Apróságokat, kritikákat még mindig írok – nemrég Szilágyi Márton nagyszabású Arany János-monográfiájáról közöltem kritikát az *Irodalomtörténeti Közleményekben*¹⁶ –, és a város részéről is megkérnek erre-arra. Az utóbbi időszak például drámaolvasással telt, mivel a Csokonai Nemzeti Színház a város támogatásával drámapályázatot hirdetett Magyarország 1849. április 14-én, Debrecenben kimondott függetlenségét, a „trónfosztás” napját feldolgozó színpadi művekre, és engem is meghívtak a bíráló-bizottságba. Így az utóbbi hetekben 29 pályaművet olvastam el és véleményeztem. Egyszóval, a mai napig találok olyan feladatokat, amelyekben kedvemet lelem, és magam is küzdök a tétlenség ellen (például nyelvtanulással), mivel az embernek az a természetes állapota, ha értelmes munkával, elfoglaltsággal töltheti az idejét.

Naturam furca expellas...

A 70 ESZTENDŐS S. VARGA PÁLLAL BERTA ERZSÉBET ÉS BÉNYEI PÉTER BESZÉLGET

Berta Erzsébet: Úgy képelem, hogy tudósi habitusod, tudományos pályád eredetét neveltetésedben, származásodban, családi kötelékeidben is kereshetjük. Édesapád, Varga Zsigmond József görög–latin–német szakos tanár, lelkész és teológus, akinek nevéhez fontos hittudományi munkák (többek között az Újszövetség irataihoz szerkesztett görög–magyar szótár) kapcsolódnak, a Debreceni Teológiai Akadémia professzora volt, diákjai emlékezetében nagyhatású személyiségként maradt meg. Számodra ki volt ez az apa? Beszélnél nekünk róla és tágabb családdodról? Hogyan emlékszel, milyen identitásképző örökségeket kaptál tőlük?

S. Varga Pál: Édesapámnak életeleme volt a tanítás. Otthon is gyakran beszélt azokról a témákról, amelyeket éppen tanított – édesanyám szokta volt mondani, hogy mellette ő is elvégezte a teológiát. A Református Kollégium szolgálati lakásában laktunk – ebben az épületben volt a teológusok internátusa is; a hallgatók gyakran jöttek hozzánk, nemcsak egyenként, de csoportban is, szüleim még főzőtanfolyamot is tartottak nekik. De nemcsak ezeken az alkalmakon találkoztam apámmal mint tanárral, hiszen már a hatvanas években, kisiskolás koromban be-bejártam görögóráira – máig sajnálom, hogy ezt később nem folytattam.

Apámat ezért nagyon megviselte, amikor az 1970-es évek elején kutatóprofesszorrá minősítették át, hogy főfoglalkozásban megírja az újszövetségi görög–magyar szótárt. Ő maga egyébként a *Bibliai görög olvasó- és gyakorlókönyvét* tartotta legfontosabb művének; ebből a tankönyvből – amelynek hatodik kiadása 2020-ban

16 Imre László, Szilágyi Márton: „Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete, ITK 2024/2, 252–255.

jelent meg – református teológusok nemzedékei sajátították el az újszövetségi görög nyelvet. A szótár megírása során is a tanítási ambíció tartotta benne a lelket; ahogy maga írja az előszóban, műve „szótár formájában megírt újszövetségi exegézis”. Meggyőződése volt, hogy az eredeti szöveg beható ismerete nélkülözhetetlen a hatékony lelkesítő tevékenységhez. Egyébként hírneve a diákok körében ekkor is fennmaradt: rendszeresen feljártak hozzá, s ezeken az alkalmakon olykor én is részt vettem. Később, már a nyolcvanas évek elején tartott nekem egy egész féléves újszövetségi bevezetés-kurzust. Ez nem is annyira a lexikális ismeretek révén vált hasznomra; elsajátíthattam azt a megértésen-értelmezésen alapuló szöveginterpretációs módszert, amely neki nagy erőssége volt. Ezután kezembe vettem újszövetségi szövegmagyarázatait is. Az *Újszövetségi bevezetés* egyébként szintén megjelent nyomtatásban, s ennek bevezetőjében összegezte módszerének lényegét, a „lokális metódus” elutasítását: a lelkeseknek máig megfontolandó tanulsággal jár, hogy ne egyes kiragadott helyek alapján magyarázzák az írást.

Amúgy édesapám „megörökölte” hivatását apai nagyapámtól, aki szintén lelkesítő végzettségű volt és a Dóczyban tanított; szemléletét azonban legalább ennyire meghatározta, hogy görög–latin–német szakon végezte az egyetemet (csak utána ment a teológiára), és doktori értekezését is indoeurópai nyelvészetből írta. S ha már apai nagyapámat említettem: anyai nagyapám gyakorló református lelkesítő volt, előbb Hajdúnánáson, majd a háború után Budapesten, az édesanyám pedig a református „ébredési mozgalom” idején, az 1940-es évek végén tért meg – szóval mindkét ágon erős a református hagyomány, ez nyilván az én mentalitásomban is megmutatkozik, még ha nem is lettem lelkesítő vagy teológus. Egy barátom tette szövé, hogy a nemzeti irodalom elméleteit vizsgáló könyvem központi fejezetének, a hagyományközösségi paradigmának a főszereplői – Kölcsey Ferenc, Erdélyi János, Arany János, Gyulai Pál – a debreceni, sárospataki, kolozsvári református kollégium diákjai voltak...

Berta Erzsébet: A Református Kollégium udvarán lévő lelkesítőlakás, a gyerekkori otthonod a város szívében helyezkedett el, innen be lehetett látni (és járni) Debrecen egész belvárosát. Úgy gondolom, hogy ezeknek a várostereknek nagy szerep jutott nálad a lokális identitást is megalapozó „honi világ”, a teoretikus alapvetéseidben többször hivatkozott husserli „Heimwelt-tapasztalat” megképződésében. Munkásságod Debrecen-vonatkozásai – a kulturális emlékezetelméleti Debrecen-kutatások intézményi irányítása, a *Debreceni Disputa* szerkesztése, egy historiográfiailag is releváns Debrecen-útikönyv vagy képviselőtestületi tagságod a rendszerváltó években – erre utalnak legalábbis. És az a kritikus viszonyulás is (vagy az még inkább?!), amellyel Debrecen építészeti és úgymond, koncepcióális arculatváltásait követed. Mit jelent számodra Debrecen és a sokat vitatott debreceniség?

S. Varga Pál: Talán furcsán hangzik, de sohasem voltam öntudatos debreceni – a város számomra olyasféle adottság, mint a testmagasságom, vagy hogy milyen a szemem színe: itt születtem, itt nőttem fel. A *Debreceni Disputa* beharangozó cikkében pedig arra utaltam, hogy az absztrakt fogalmak mindig csak konkrét – ha tetszik, lokális – formában öltönek valóságos képet az ember számára, s ebben meghatározó az a közeg, ahol az ember él („Heimwelt”...). Kölcsey meg Arany jut eszembe, akik nem

lelkesedtek különösebben a városért, mégis, műveltségüket, gondolkodásmódjukat meghatározta, hogy Debrecenben, a Kollégiumban tanultak; ez nemcsak tudást, de mentalitásbeli hatást is jelentett. A debreceniség dilemmáját egyébként jó negyven éve egy Szabó Magda által debreceni középiskolák számára kiírt pályázat nyertes színpadi játékában [„...Szerte nézett s nem lelé...”. *Színpadi játék három felvonásban*] én magam is felvettem. A darab középpontjában Kölcsey és barátja, Péczely József vitája áll, amely arról szól, hogy utóbbi Debrecen felvirágoztatásában gondolkodik, Kölcsey pedig úgy látja, hogy ez addig nem lehetséges, míg az ország állapota nem változik – persze itt még a kádári Magyarország a vonatkoztatási pont: „Ameddig ez az ország kalitka, heába repülsz egy szegletéből a másikba, vagy maradsz egyazon helybe. Kalitka lészen az minden szegletében. Szabadúlni kell. Elrontani a kalitka vassát.” Azonban Péczelynek is van igazsága, amikor azt mondja, „egyre megy, mi helyben szorgalmatoskodunk Istennek dicsőségére” – s ezt úgy érti, hogy Debrecenért [az adott körülmények között is] érdemes munkálkodni. Ez ma is érvényes igazság – még ha olyan volumenű kérdésekbe, mint a városkép drasztikus átalakítása, nincs is beleszólása az embernek...

A Debrecen-útikönyv általam írt fejezeteivel nem büszkélkednék; hozott anyagból, a Debrecen-szakirodalomból dolgoztam – a megfogalmazásban viszont törekedtem arra, hogy a kívülről számára vonzóvá tegyem a várost. Ezt, valamint az önkormányzat kulturális bizottságában betöltött tisztséget is azért vállaltam, mert úgy gondoltam, hogy ha már Debrecen adatott nekem szűkebb hazául, ezért a városért kell tennem valamit. Ami az utóbbi működésemet illeti, megbízóim nyilván csalódtak bennem, mivel több ízben viszonyultam kritikusan az engem delegáló frakció álláspontjához – 1999-ben aztán egy évre elmentem külföldre, így bizottsági munkám is megszakadt. Mivel érdemeltem ki, nem tudom, mindenesetre a város önkormányzata 2007-ben Csokonai-díjra méltatott.

A *Debreceni Disputa* főszerkesztőjeként pedig arra törekedtem – s ebben, azt hiszem, a szerkesztőség valamennyi tagja egyetértett –, hogy elkerüljem a provincializmust, amely egy ilyen újságot fenyeget; ezért volt számos nem debreceni szerzőnk, még helyi témák esetében is. A legfőbb motiváció az volt, hogy legyen egy kiegyensúlyozott orgánus a polarizált magyar közbeszédben – s örültem neki, hogy ebben Debrecen mutathat példát. Jó volt látni, hogy ezt a törekvést sokan támogatják, pártállásra való tekintet nélkül, s a lapot fenntartó önkormányzat is méltányolja; ez hét éven át, 2010-ig tartott, amikor elfogyott a türelem, s a *Disputa*t megszüntették.

Bényei Péter: Közismert, s különböző megnyilatkozásaidból tudjuk, hogy egyetemi éveid alatt nem készültél humán tudományos pályára, sőt, még a műszaki [vasút-mérnöki] szakma lehetősége is megfogalmazódott benned. Megragadható-e az a pillanat vagy az az elhatározás, amikor eldöntötte: az irodalommal szakszerűen, tudományos igénnyel szeretnél foglalkozni?

S. Varga Pál: A református gimnáziumba jártam, s ez behatárolta a továbbtanulási lehetőségeket; „ideológiailag terhelte” humán szakokra ugyanis csak kivételesen vettek föl egyházi iskolából érkező diákokat. A művészet, az irodalom korán megjelent az életemben – még mielőtt azon gondolkoztam volna, merre induljak el az életben.

Már általános iskolás koromban csellóztam – tanárom aggódott, hogy netán zeneművészeti pályára készülök (ez ugyanis nagy kihívás nemcsak a diák, de a tanár számára is). Ez a veszély valójában nem fenyegetett; talán máshogy alakul a dolog, ha zongorázni tanulhattam volna – zongorára azonban nem futotta, szüleim döntöttek egy megfizethető hangszer mellett. A gimnáziumi éveim kezdetén édesanyám, akinek voltak képzőművészeti ambíciói, magával vitt a Medgyessy Ferenc Képzőművészeti Körbe, ahol olyan remek tanáraink voltak, mint Bíró Lajos, Félegyházi László és Kapcsa János – ők is aggodalommal figyelték, vajon nem akarok-e a képzőművészeti főiskolára jelentkezni. A gimnáziumban irodalmi újságot szerkesztettem [*Megközelítés* címmel – indigóval másoltuk vagy 20 példányban], színjátszókört szerveztem, szavalóversenyeken vettem részt, amatőrfilmes szakkörben kisfilmeket gyártottunk, még díjat is nyertünk a Református Kollégium Nagykönyvtárát bemutató filmmel. Apám révén, aki az indoeurópai nyelvtörténetről is szeretett beszélni, a nyelvészet iránti érdeklődés is rám ragadt. Szóval többféle humán pálya is kínálkozott, de sokáig eszembe se jutott, hogy ilyen irányba induljak. Ott volt a modellvasút, amely hatéves korom óta kedvenc időtöltésem volt – kínálkozott, hogy a Műszaki Egyetemre jelentkezsem, s vasútmérnöknek tanuljak.

Harmadikos koromban azonban meginogtam – ha jól emlékszem, 1971-ben játszott a Csokonai Színház a *Rómeó és Júliát*, Mercutio szerepében Cserhalmi Györggyel; háromszor néztem meg, megtanultam Mercutio szerepét (elég sok verset tudtam könyv nélkül), s bejelentettem otthon, hogy színművészeti főiskolára jelentkezem. Hamar meggyőztek, hogy ehhez nincs elég tehetségem, meg különben is, szinte lehetetlen bejutni. A lebeszélés sikerrel járt, úgyhogy kénytelen-kelletlen beadtam jelentkezésemet a Műszaki Egyetemre.

Aztán – ez már a negyedik gimnázium második félévében volt – egy barátom így szólt: bolond vagy te, Varga Pali, minek mész te a Műszaki Egyetemre, neked magyar szakon van a helyed. Mond valamit a pasas, gondoltam. Az inga ekkor kilengett – a művészet felé. Felmértem, hogy zenei és képzőművészeti tehetségem sem predestinál művészi pályára – így jött a film. Ne felejtjük, ez az időszak nagy rendezők – Fellini, Bergman, Antonioni, Zeffirelli – nagy korszaka volt; elhatároztam tehát, hogy a filmes világ felé veszem az irányt, szinkronrendező leszek (az amatőrfilmeknek én csináltam a szinkronhangját, volt egy kis gyakorlatom benne). A szinkronrendezőségnek előfeltétele volt egy magyar–idegen nyelv szakos diploma – jelentkeztem tehát a KLTE magyar–orosz szakára. Az orosz jobb híján jött – bár már akkor is jobban beszéltem németül, a gimnáziumban oroszt meg latint tanultam, így csak az orosszal vihettem pontot a felvételire. Orosztanárnőm első meglepetéséből ocsúdva felajánlotta segítségét, és a hátralevő kis időben jelentősen javított nyelvi színvonalamon, de az orosz írásbelim nem sikerült olyan jól, mint a magyar. Igaz, amikor a szóbelin kiderült, hogy a film miatt mennék orosz szakra, Veres Józseffel – aki a 19. századi orosz irodalom mellett filmes szakember volt – filmekről kezdtünk beszélni, így aztán jeles lett a szóbeli vizsgám.

Ami az irodalom iránti érdeklődésemet illeti, már gyerekkoromban sokat olvastam – Andersen meséitől a *Tüskeváron át az Ezüst-tó kincséig* [a *Vuknak még a folytatását is elkezdtem írni*] –, bár igaz, hogy nem faltam a könyveket: nem szerettem például, amikor nyolcadikban olvasónaplót kellett írni *A kőszívű ember fiáról*. A magas irodalom akkor vált fontossá, amikor apám két évvel később kezembe

nyomta Sartre *Altonai foglyok* című drámáját; éppen akkor olvasta, s mit sem törődött vele, hogy nem éppen nekem való. Mai napig emlékszem a hatásra: a felét se értettem, de éreztem, hogy itt valami borzasztó nagy dologról van szó. Egy újabb év múlva jött két olyan olvasmány, amely utólag meghatározónak bizonyult: a *Bűn és bűnhődés* és *Az ember tragédiája*; Pilinszky János költészetét pedig, amelyet még szintén gimnazista koromban ismertem meg, rajongásig szerettem. E hatások erejét mutatja, hogy első publikált tanulmányom Pilinszky pályafordulatáról szólt, egyetemi doktori értekezésemet pedig *Az ember tragédiájáról* írtam.

Eddig azonban kacskaringós út vezetett. A filmes–szinkronrendezői ambíciókat hamar elsöpörte a nyelvészet és az irodalom iránti vonzódás; másodéves egyetemista koromban két diákköri dolgozattal is indultam (díjat is nyertem), az egyik az ósláv igeidők rendszeréről szólt, a másik József Attila Ódájának metrikai elemzése volt. [Utóbbinak egyébként szintén megvan az előtörténete gimnáziumi éveimből. Magyartanárom, kissé ódivatú ízlése lévén, nem óhajtotta tanítani a verset, ezért egy önként jelentkezőt kért az óra megtartására. Jelentkeztem – így életem első magyaróráját az Ódáról tartottam.] A két szakirány között még ekkor sem választottam; amikor Kálmán Béla, a finnugor tanszék professzora megkérdezte, nincs-e kedvem felvenni a finnugor szakot, igent mondtam. Így aztán három szakon végeztem el az egyetemet. A finnugor szaknak azt köszönhetem, hogy három évig dolgozhattam a magyar nyelv lektoraként a Jyväskyläi Egyetemen.

Bényei Péter: Az 1970-es évek végén írt kortárs lírakritikáidat követően 1980-ban publikáltad az első tanulmányaidat: ahogy említetted, az *Alföld* májusi számában Pilinszky János költészetéről értekeztél,¹ majd nem sokkal később az akkor még évkönyvként megjelenő intézeti kiadványunkba, a *Studia Litterariába* írtál egy átfogó tanulmányt az 1870-es évek magyar lírájáról.² Miért a lírai közlésmódok elemzése, líratörténeti folyamatok megragadása vonzott elsősorban a pályád kezdetén? És végül miért döntöttél a 19. századi kutatások mellett? Mi húzott a kezdetekben ide, s mi tartott itt pályád egészében?

S. Varga Pál: Irodalmi pályaválasztásomban már volt némi tudatosság, bár a pálya végül nem úgy alakult, ahogy elgondoltam. Azt hiszem, a líra iránti vonzalmam alkati adottság – meg aztán leginkább a líra kárpótolt azért, hogy nem léptem művészi pályára (bár épp versírással alig próbálkoztam). Elgondolásom szerint Ady és a nyugatosok lírája lett volna a kiemelt téma – harmadéves koromban azonban, elsősorban Imre László szemináriumainak hatására – arra a felismerésre jutottam, hogy a századelő lírájának megértéséhez ismerni kell az előzményeket. A *Studia Litterariában* megjelent dolgozatomat, amelyben az 1870-es években aktív magyar lírikusok alkotásmódjait soroltam típusokba, ilyen előtanulmánynak szántam; az érdeklődés azonban tartósnak bizonyult, maradtam a 19. századnál. Sőt, a „hátrálás” folytatódott; miközben hűtlen lettem eredetileg kitűzött témámhoz, vissza-visszanyúltam Petőfiig,

1 S. Varga Pál, *Hazafelé a Mindenségbe. Pilinszky János költészetéről*, *Alföld* 1980/5, 9–14.

2 S. Varga Pál, *Modalitás-típusok a 19. század hetvenes éveinek magyar lírájában*, *Studia Litteraria* 1980/18, 93–122.

Vörösmartyig, Kölcseyig, Berzsenyiig... Számomra ennek a visszakeresési folyamatnak az eredményeként képződött meg az a korszakhatár – a 18–19. század fordulója –, amelyet sokan sokféleképpen leírtak már.

Berta Erzsébet: Irodalomtudományi munkásságodat erős elméleti orientáltság jellemzi, s a tudományos kérdéshorizont állandó bővítése és megújítása, amely mindegyre művészetfilozófiai, társadalom- és kultúraelméleti kérdésfeltevések integrálása jegyében történik meg. Bemutatkozásodban, melyet a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagságának elnyerése alkalmából írtál, meg is fogalmazod, hogy „amit a magam munkájában a tudományág saját viszonyai szempontjából a legfontosabbnak tartok, az az irodalom kutatásának előfeltevéseivel kapcsolatos”.³ Miben látod ennek a hozzáadékát az irodalom (meg)értése és tudományos kutatása számára?

Bényei Péter: Még egészen a tudományos pályád kezdetén, 1982-ben publikáltál egy filozófiai ihletettséggű tanulmányt a *Valóság* hasábjain,⁴ amelyben az irodalom ismeretelméleti státusára kérdeztél rá; majd irodalomtörténeti szemléletednek, kutatási kérdésfelvetéseidnek elválaszthatatlan része (s egyben egyedítő vonása) lett egyfelől a nagyon széles körű filozófiai, antropológiai, hermeneutikai tájékozódás – fokozatosan egyre nagyobb hangsúlyt kapó fenomenológiai fókusszal; másfelől az irodalom ismeretelméleti státusának, létmegértő potenciáljának állandó feszegetése. Ahogy arra Erzsike is utalt, a nagyobb ívű munkáidat ugyanúgy áthatja ez az elméleti/reflexív orientáció, mint rövidebb írásaidat, s gyakran térsz vissza a fogalmi-szemléleti alapok újbóli tisztázásához. Honnan ered ez a filozófiai/antropológiai érdeklődés az irodalmi szövegekkel való foglalatalkodásban?

S. Varga Pál: Aki egyházi iskolába járt az 1970-es években, olyan kihívással is számolnia kellett, amely a hivatalos doktrínaként érvényesülő materializmus és a vallás ellentétéből következik. Úgy gondoltam, hogy ennek a kihívásnak a filozófia segít megfelelni. Eleinte sok mindent összeolvastam, rendszertelenül, Lukács Györgytől Sartre-on keresztül Teilhard de Chardinig, Schopenhauertől Heideggerig (utóbbi olvasását már kandidátusi ösztöndíjas témavezetőm, Németh G. Béla ajánlotta). A *Lét és idő* kemény dió volt; első olvasásra nem értettem belőle semmit. Amikor aztán elkezdtem egybeolvasni a magyar fordítást az eredetivel, világossá vált, hogy itt az újkori európai gondolkodástörténet karteziánus előfeltevéseinek radikális elvetéséről, a szubjektum–objektum-viszonynak mint a gondolkodást megalapozó előfeltételnek a kritikájáról van szó. Innentől kezdve valamivel tudatosabban választottam meg olvasmányaimat. Az a *priori* kategóriák tanát, a *Tiszta ész kritikáját* már azzal a belátással olvastam, hogy az emberi gondolkodás struktúrájának nem lehet „mögémenni” az ismeretek vizsgálata során – ez a felismerés pedig a fenomenológia klasszikusára, Husserlre terelte figyelmemet, aki kései korszakában meghaladta a karteziánus kiindulást, és az interszubjektivitás fenomenológiájáról, a valóság közösségi megalkotásáról értekezett. Innen már csak egy lépés volt a fenomenológiai

3 Az MTA új levelező tagjai: S. Varga Pál [1955], Magyar Tudomány 2010/9, 1131.

4 S. Varga Pál, *A nem racionális megismerés esélyei*, *Valóság* 1982/3, 63–69.

szociológia alapművéig, Peter Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítése* című könyvéig. De ebbe a sorba illeszkedett Gadamer műve is, amely a műalkotás és a befogadás viszonylatában feloldja az objektum–szubjektum-viszonyt; Gadamer ráadásul megőrzi Heidegger egzisztenciális kiindulását, amikor azt állítja, hogy a megérthető lét – nyelv.

A másik meghatározó indíttatás antropológiai, és a kultúra olyan felfogásához segített hozzá, amely az irodalom mibenlétét alapjaiban érinti. Ismeretes, hogy a modern irodalom fogalma azáltal jött létre, hogy az esztétikum jegyében megalkotott szövegek csoportja önállósult az írott szövegek univerzumán belül. Az irodalom autonómiájának legkövetkezetesebb képviselője az új kritika volt, amely kiutasította az irodalomtudományból mindazokat a vizsgálódásokat, amelyek az irodalom „külpolitikájával” foglalkoznak. Az „esztétikai megkülönböztetés” elvét már Gadamer bírálta, mondván, azok voltak a művészet nagy korszakai, amikor a műalkotások „vallási vagy profán életfunkciója mindenki számára érthető volt”, az irodalomtudomány kultúratudományi fordulata pedig minden olyan eljárást legitimé tette, amelyik az irodalom szélesebb, kulturális beágyazódásából indul ki. Ebben a paradigmában azonban lappang egy ellentmondás: valójában megőrzi az irodalom esztétikai létmódjának autonómiáját, csupán annyit tesz, hogy kivonja a tilalom alól a kulturális kontextusok vizsgálatát. Minden azon múlik azonban, hogy mit értünk kultúrán. Számomra Arnold Gehlen kultúrantropológiai meghatározása szolgált kiindulásként, amely szerint az ember természettől fogva kultúrlény; mindaz beletartozik tehát a kultúra fogalmába, amit az ember, mint az állatokhoz képest hiányos ösztönháztartású lény, önmaga és a természet közé iktatott. Ez a kulturális univerzum szimbólumok rendszereiből és e szimbolikus rendszerek intézményeiből áll – s az univerzum szó itt nem metaforikusan értendő, mert [és ez már a fenomenológia szempontja] a valóságos világ eleve csak e komplex szimbólumrendszer által van adva az ember számára, amelyben a tapasztalatok összefonódnak az ember szükségleteivel és szándékaival. A tudományos vizsgálódás sem tud e szimbolikus univerzum mögé menni, még ha – mint a természettudományok – törekszik is a tapasztalat forrásait kikutatni. Úgy gondolom azonban, hogy az irodalomtudománynak nem is ez a feladata: jobban teszi, ha a szó valódi értelmében megpróbál kultúratudományos diszciplínává válni – tehát az irodalmat a kultúra speciális terrénjának tekinti, amelynek kiemelt szerepe van a szimbólumok hordozta valóság kollektív megalkotásában. Az irodalomnak ez a funkciója már csak azért is jelentős, mert médiuma a legfontosabb szimbólumrendszer, a nyelv, s így közvetlen hatással tud lenni a világ megalkotásának arra a folyamatára, amely a nyelv közegében zajlik.

Bényei Péter: A '80-as években kezdődő líratörténeti kutatásaid összegző eredményeként publikáltad 1994-ben a 19. századi magyar líra világképének alakulástörténetét tárgyaló monográfiádat, *A gondviselés hittől a vitalizmusig*⁵ címmel, melyben az ismeretelméleti, filozófiai, fenomenológiai és hermeneutikai távlatú kérdésfelvetések nemcsak a költői világkép kissé megkopott fogalmának újszerű értelmezését segítették számodra, de az irodalomtudományos fogalomhasználat áthangolására,

5 S. Varga Pál, *A gondviselés hittől a vitalizmusig. A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében*, Csokonai, Debrecen, 1994.

egy új értelmezői nyelv kidolgozására is kísérletet tettél általuk. Mit adott hozzá ez a markáns szemléleti és fogalmi háló a korabeli líratörténeti folyamatok, költői szövegkorpuszok megragadásához és az egyes versek interpretációjához?

S. Varga Pál: A századutó magyar költészetének elemzésére vállalkozó könyvem abból a tételből indult ki, hogy az 1850-es években fellépő, a '60-as évektől kibontakozó illúziótlanság nem csupán a társadalmi-történelmi változásokban gyökerezik; nagy szerepet játszik kialakulásában az a mentalitásbeli változás is, amelyet a pozitívizmus objektivista szemléletének általános elterjedése idézett elő. Ez a változás kedvezőtlen helyzetbe hozta a lírai költészetet: az esztétikai tudat önállósulása és az általános illúzióvesztés jelensége együttesen vezetett oda, hogy a költészet az objektív valósággal szembeállított szubjektív fikcióvá minősült, igazsága kiszorult a reális világra vonatkozó ismeretek köréből. Könyvemben azokat a reagálásmódokat követtem végig, amelyek a korszak lírikusait jellemzik – a régi eszmények felelevenítésétől a poézis vereségének elismerésén át a költészet igazságának helyreállítására irányuló törekvésekig. A könyv címe azt fejezi ki, hogy miután elveszett a költészet igazságának vallási „fedezete”, ilyen világképi alaptényezővé a vitalizmus vált, amely kiállta a pozitívizmus kritikáját – lehetővé tette, hogy az élményben adott élettapasztalat az igazság rangjára emelkedjen.

A világkép fogalmát kétségtelenül sokszor használták – reflektálatlanul; az én szóhasználatom Heideggerére megy vissza, aki „képként felfogott világ”-ról beszél. A „kép” itt a világnak az emberi tudatban való leképeződését jelenti, hátterét tehát az a fenomenológiai tétel adja, amely szerint a világ mibenlétére csak a róla alkotott képzetrendszerek alapján lehet rákérdezni. Nem törekedtem új értelmezői nyelv kialakítására, a világkép mint kiinduló fogalom azonban sajátos szóhasználatot vont maga után; a szociologizáló vagy stílustörténeti kiindulású elemzői nyelv nem volt alkalmas az általam vizsgált jelenség leírására.

Bényei Péter: 2005-ben jelent meg a legterjedelmesebb, s minden bizonnyal legnagyobb hatású monográfiád, *A nemzeti költészet csarnokai*,⁶ amelyben hatalmas kiterjedésű 19. századi irodalmi és kritikai szövegkorpuszt feldolgozva [s persze a fenomenológiai, antropológiai szemléletet itt is mozgósítva] szálazod szét a nemzetről szóló korabeli diskurzusok eltérő narratíváit, hagyománytörténeti beágyazottságát, s követed lépésről lépésre nyomon a modern magyar nemzettudat kialakulását.

2005 decemberében volt szerencsém bemutatni a könyvedet, s azt egy bő félórás nyilvános beszélgetés követte, amely különös hatással volt rám. Akkor már – előbb tanárként, témavezetőként, majd munkatársként – másfél évtizede ismeretek, s tisztában voltam a szakmád iránti szenvedélyes szeretettel, s nem kevésbé szenvedélyes oktatói habitusoddal, egyszerűen mély hivatástudatoddal. Mégis szinte elemi hatással volt rám az a felismerés, hogy a már jól ismert szakmai felelősségérzet mellett legalább olyan mély személyes elköteleződés is vonz ehhez a témához. Honnan jött számodra ez a fontos, ám igen érzékeny téma, a nemzet és a nemzeti irodalom fogalmi/szemléleti tisztázása?

6 S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi, Budapest, 2005.

S. Varga Pál: Az általam képviselt nemzetképző koncepció – nem tudom, szerénykedés-e ez, vagy kérdés – amolyan Kolumbusz tojása; szinte elkerülhetetlenül következik a fenomenológiai szemléletből. Már a kései Husserl beszél „honi világ”-ról (Heimwelt), amely az ismerősség, a saját nyelv közegében megalkotott közös világot jelenti, a Berger–Luckmann szerzőpáros műve pedig szinte kiált a nemzet fenomenológiai értelmezése után; magam inkább azon lepődtem meg, hogy e szerzők miért nem teszik meg e lépést. A hallgatás persze beszédes; a nemzet fogalma ideológiailag igencsak terhelt – számomra azonban épp ideológiai ballasztoktól való mentesítésének lehetőségét kínálta a fenomenológiai szemlélet.

E tárgyban írt első dolgozatomhoz⁷ Arany János eposzi hitel-elmélete kínálta a kiindulást, melynek kulcsfogalma a „népi tudalom”, s ezt nem volt nehéz összefüggésbe hozni a fenomenológiai szemlélettel: „Van [...] történeti hitel – mondja Arany –, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet[,] a nép tudalmában, emlékei- s hitében [...]” Megérlelődött bennem az a meggyőződés, hogy a nemzet mint egy kulturális közösség „honi világa” fenomenológiai módszerrel ragadható meg leginkább – ezt írtam meg *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág* című dolgozatomban.⁸ Elgondolásomat a különböző diskurzusok nemzetfogalmának kontextusában is igyekeztem megfogalmazni.⁹

Bényei Péter: Szorosan a könyved megjelenésének időszakában olyan, számodra kedves pályatársak is értekeztek a nemzeti irodalom és/vagy a nemzeti irodalom-történet-írás kérdéseiről, mint Dávidházi Péter, Debreczeni Attila vagy Szajbély Mihály; az azt követő 10-15 évben pedig az emlékezhely-kutatások biztosítottak tudományos terepet és diskurzust – a Te munkásságodban is – a kérdéskör további elemzéséhez...

S. Varga Pál: Ha Dávidházi Péter, Debreczeni Attila és Szajbély Mihály nevét említed, csak abbéli öröömömnek adhatok hangot, hogy a 19. századi nemzeti irodalom[történet] tudományos leírása megszabadult az ideológiai kényszerektől; elemzéseink arról tanúskodnak, hogy ez a szabadság számos, eladdig rejtett és egymást kiegészítő megközelítést tesz lehetővé. Dávidházi Péter könyve egyébként időben az enyémmel párhuzamosan készült – aggódtam is, hogy feltalálom a spanyolviaszt, de aztán kiderült, hogy Pétert más szempont vezérelte, a [tudományos] nemzeti nagyvilág megalkotójaként tekint Toldy Ferencre.

Ami a kollektív emlékezet témáját illeti, ez valójában eleve adva volt a nemzet fenomenológiai megközelítése folytán – utalhatok Arany imént idézett tételére; a kollektív emlékezet ebben a kontextusban az általam hagyományközlősségi para-

7 S. Varga Pál, „...Virgilje lehet legfőlebb; de Homérja soha”. [Arany János és a népi „tudalom”], It 1995/1, 102–119.

8 S. Varga Pál, *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág. Bevezetés a nemzeti irodalom 19. századi fogalmának tanulmányozásához*, Alföld 2002/5, 37–61.

9 S. Varga Pál, *A nemzetfogalom fenomenológiai megközelítésének lehetséges hasznáról = Az újrászótt háló. Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Ráció, Budapest, 15–27.

digmának nevezett nézetrendszer kiemelten fontos komponense –, azon egyszerű oknál fogva, hogy a magyar nyelv és a magyar nemzet fogalma által lefedett terület nem esett egybe. Bármennyire központi szerepet kap is ebben a paradigmában a nyelv, illetve a saját nyelven megszólaló költészet, Pulszky Ferenc (maga is kétnyelvű lévén) logikusan jutott arra a következtetésre [1838-ban], hogy a magyar nemzet legfontosabb összetartó eleme a közös emlékezet; „A’ múlt az – mondja –, mi a’ jelenben összeköti az ivadékokat, a’ közös emlékezetek, a’ közös historia. Ez a leg-erősb kötelék, ezért szeretjük a’ magyart, mert érti gondolatainkat, mert tisztelettel emlékezik szent Istvánról, mert fénylik szeme ha Hunyadiról szól, ’s akaratlanul is a Mohács’ névén felsohajt.” S ha már Mohács: abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a magyar kollektív emlékezet elvi igényű értelmezése is rendelkezésünkre áll, Kölcsey *Mohács* című esszéje révén, az 1830-as évek elejéről [ezt egy dolgozatomban külön is elemeztem].

Bényei Péter: Napjainkban beszélhetünk-e – s ha igen, milyen alapokon – nemzetről?

S. Varga Pál: A történelem alakulása folytán nyelv és nemzet ma közelebb van egymáshoz, mint a 19. században; a *hungarus* fogalma, amely a nemzet nem magyar anyanyelvű tagjait jelölte, a 19. század végére elenyészett, s magyar vonatkozásban ma már legfőljebb kettős nyelvi-nemzeti identitásról lehet beszélni. Ami pedig azt illeti, hogy beszélhetünk-e ma nemzetről, a kérdés inkább az, hogy hogyan. Nemzetek – globalizáció ide vagy oda – mindaddig létezni fognak, amíg egy-egy „honi világ” – egy sajátnak tekintett kulturális mintázat – egy makroszociális egységet határoz meg. [Aki megérti, kik és miért mondják adott helyzetben önkéntelenül, hogy „több is veszett Mohácsnál”, vagy „meghalt Mátyás, oda az igazság”, az sejtheti, miről beszélek.] Európa is a nemzetek Európája marad – attól függetlenül, hogy mennyire tükröződik ez az Európai Unió egyes politikusainak tudatában, vagy mennyire használják ki más politikusok saját hatalmi érdekeik érvényesítésében. Nemzetet egyébként – bizonyos elméletek ellenére – nem lehet kitalálni; az instrumentalizálás csak meglévő dolgot tud eszközként felhasználni s a benne rejlő energiát mozgósítani.

Bényei Péter: Mégis, az elmúlt években mintha egyre inkább háttérbe szorulna ez a kutatási perspektíva: miben látod ennek az okát?

S. Varga Pál: A nemzet politikai eszközzé válásához kapcsolódik saját projektünk sorsa: a magyar emlékezhelyek kutatása, nem lévén kompatibilis az aktuális politikai nemzetdiskurusszal, „forráshiány” miatt nem kapta meg az anyagi támogatást a folytatáshoz – miközben a politikai megfontolásokból gründolt NÖRI-re [Nemzeti Örökség Intézet] bőven jutott pénz. A kollektív emlékezet, az emlékezhelyek kutatásának alakulását nem követtem végig: annyi azonban bizonyos, hogy Pierre Nora monumentális vállalkozása, amely az emlékezhely fogalmát is megalkotta, nagy hullámot vetett a kultúratudományokban, s ez részben a fogalom devalválódásával járt – ám abban is biztos vagyok, hogy Jan és Aleida Assmann vagy Csáky Móric kutatásai a divat múltával sem veszítenek időszerűségükből. Ami pedig a mi projektünket illeti, a *Loci Memoriae Hungaricae* című kiadványsorozatunk – amely Mohácsról

a gályarabnak elhurcolt protestáns prédikátorok emlékezetén át a debreceniség mint lokális emlékezet mintázataiig számos témát érintett – él, legújabb kötete, amely Gárdonyi *Egri csillagok* című regényét és Csíksomlyót mint emlékezhelyeket járja körül, megjelenés előtt áll; honlapunk pedig, amely a *Magyar emlékezhelyek* címet viseli, demo-verzióban megtalálható az interneten.

Bényei Péter: Az *ember tragédiája* állandóan visszatérő téma az immár 40 évet felölelő irodalomtörténeti pályádon: még a kezdő korszakban, 1986-ban egy megalapozó tanulmányt publikáltál a műről, amely bő 10 év múlva egy kiváló kismonográfiává ke-
rekedett.¹⁰ Azóta is számos tanulmányt publikáltál a Madách-klasszikusról, majd tavaly, a bicentenáriumi évében több [tanulmány értékű] interjúban emlékeztél meg róla. Mi a szakmai vonzás, kihívás számodra *Az ember tragédiájában*, és mi motivált arra, hogy újra és újra visszatérj a magyar irodalom talán leginkább kultikus szövegéhez?

S. Varga Pál: Mint már említettem, *Az ember tragédiája* volt az egyik legfontosabb korai irodalmi élmény, amely elindított az irodalomtörténeti pályán. Ezt az élményt Mihail Bahtyin elmélete tette tudatossá bennem. A világnézeti konfliktus, amelyet gimnazistaként átéltem, szinte predestinált arra, hogy Bahtyin elmélete alapján – amely Dosztojevszkij regényeinek elemzésében a polifónia fogalmát vette alapul – Madách művét többszólamú szöveggé elemezzem. Nota bene, már ebben az elemzésben is ott rejtett a fenomenológiai módszer csírája: Ádám és Lucifer saját előfeltevései alapján más és más világot alkot magának. S hogy miért tértem vissza Madáchhoz újra és újra, prózai a magyarázat: könyvem megjelentével afféle Madách-szakértőnek számítottam, gyakran kaptam felkérést különböző alkalmakkor, hogy írjak-beszéljek *Az ember tragédiájáról*. Minthogy azonban nem szeretem ismételni magam, ezek a felkérések mindahányszor kihívást jelentettek. Bár a könyvben megfogalmazott koncepcióm lényegében nem változott, a felkérések lehetőséget kínáltak, hogy új és új szempontokat érvényesítsek. A kétszáz éves évforduló kapcsán például az idő szerepét elemeztem – persze a mű polifonikus értelmezésének keretei közt maradva.

Bényei Péter: Ne felejtkezzünk el a Madáchot az irodalmi pályára s közvetetten az irodalmi emlékezetbe segítő Arany Jánosról sem, irodalomtörténeti életműved másik nagy „főhőséről”. Számos Aranyról szóló kiváló tanulmányod mellett néhány éve publikáltad az Arany-líra 1860 és 1882 közötti szakaszának kritikai kiadását, jóval korábban pedig Arany tanulmányait és kritikáit rendezted sajtó alá, hozzáférhetővé és egyben olvashatóvá téve ezt a még ma is egészen inspiratív kritikátörténeti korpuszt. Az Arany-életmű mely szövegeire irányult leginkább a kutatói figyelmed és miért?

S. Varga Pál: Arany recepciótörténete a kánon folyamatos bővülését mutatja. Gyulai Pál a népies-nemzeti Aranyt kanonizálta, a rá következő nemzedék képviselője, Reviczky Gyula a humoros Arany – a *Bolond Istók* – mellett állt ki, Kosztolányi az *Őszikék* költőjét becsülte igazán, *Az el nem ért bizonyosság* korszakos elemzőkötete (1972)

10 S. Varga Pál, *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*, Argumentum, Budapest, 1997.

az 1850-es évek Arany-lírájára irányította a figyelmet, Dávidházi Péter Arany kritiku-si-elméleti munkásságát „fedezte fel”, Milbacher Róbert pedig a sokáig mellőzött „pórias” „hősköltemény”-t, *A nagyidai cigányokat* emelte be a kánonba. Meglehet, korról-korra más és más válik fontossá az Arany-életműben, ez a bővülési folyamat arról tanúskodik, hogy a klasszikusok klasszikusok maradnak; nem éppen azért, mert van bennük valami állandó, hanem azért, mert életművük a legkülönbébb, koronként változó olvasói beállítódások felől is megszólítható marad. Amit Aranyról írtam, az e kibővült kánon keretei közt mozog – persze mindig aktuális érdeklődésemhez igazítva. A *Tolditól* a *Buda haláláig* vezető utat a monologikus nyelv felbomlásának folyamatként értelmeztem (nota bene, a *Buda halála* egy időben keletkezett *Az ember tragédiájával*), Arany kritikai-elméleti munkásságát a nemzeti irodalom hagyományközösségi paradigmájának betetőzéseként kezeltem, az 1850-es évek lírájának néhány darabját pedig a kollektív trauma reprezentációjaként vizsgáltam.

Berta Erzsébet: És ezzel választ is adtál a korábbi kérdésre, hogy mi volt a hozadéka filozófiai-antropológiai stúdiumaidnak a magyar irodalomtörténet-írás számára.

S. Varga Pál: Igen, tekinthetjük úgy is. A kritikai kiadás kötetének elkészítése viszont – de már Arany kritikai-elméleti szövegeinek válogatott kiadása is – az iránta érzett határtalan tiszteletből fakad; a kritikai kiadás kötetében tizenöt év munkája fekszik.

Bényei Péter: Kiválóan ismered a korszak prózairodalmát, de relatíve „későn” kezdte el rendszeresebben publikálni 19. századi prózai művekről: igaz, azóta a Mikszáth-publikációidból (s frissen megjelent, tanulmány értékű tankönyvfejezeteidből) akár egy Mikszáth-kismonográfia is összeállítható lenne; de meghatározó elemzéseket írtál Kemény-művekről, a Bródy- és Gárdonyi-novellisztikáról, s immár Jókairól is; a felsorolás persze közel sem teljes, s azt is tudom, hogy számos regényelemzés, regénytörténeti konstrukció maradt még az alkotói tarsolyodban. Hogyan határoznád meg a 19. századi prózairodalomhoz fűződő [szakmai és/vagy olvasói] viszonyod?

S. Varga Pál: Azok az írások, amelyek nem tartoznak szorosan vett kutatási témáimhoz, nagyrészt egyetemi és konferencia-előadásoktól indítva keletkeztek. Az egyetemi előadás és szeminárium termékeny talaja az új ötleteknek; intenzív, elmélyedt olvasást igényel, és saját koncepció kialakítására sarkall. Gyakran érvényesült azonban a „maradék-elv”: az embernek sok olyan ötlete támad, amelyeket az órákon, konferenciákon nincs módja részletesen kifejteni, de érzi, hogy bővebb tárgyalást is megérne. Nemcsak Petőfi-dolgozataim keletkeztek így, de a Kemény- és Mikszáth-tanulmányok is. Kemény művei (*A rajongók* és az *Özvegy és leánya*) a történelmi regény műfaja révén illeszkedtek az egyetemi előadások sorába, és Norbert Elias civilizációelmélete nyomán nyertek újszerű olvasatot. A civilizáció Elias szerint az affektuskontroll fokozódásával járó folyamat – a két regény olyan korba, a 18. századba visz bennünket, amely fordulópontot jelent ebben a folyamatban, s ezzel a modern személyiség kialakulásának történetében. Szereplőikre jellemző, hogy eltitkolják cselekedeteik tényleges érzelmi indítékait, és olyan „fedőszövegek”-et alkalmaznak, amelyek megfelelnek a társadalmi elvárásoknak. A valódi indítékok eltitkolása azonban azzal jár, hogy

a szereplők viselkedése kiszámíthatatlanná válik mások számára, s a cselekmény is előre nem kalkulálható módon alakul. A regényhősök ebben a sors hatalmát vagy Isten akaratának érvényesülését látják, holott csak arról van szó, hogy tetteik következményei olyan dinamikát indítanak el, amely a fizikából ismert nem lineáris rendszerekre emlékeztet: a történések kimenetelét nem lehet előre látni, s a csekély jelentőségű tetteknek aránytalanul súlyos következményeik lehetnek – akár történelemalakító erővé is válhatnak [ezt hívják, közismert metaforával, „pillangó-effektus”-nak].

Ami pedig azt a bizonyos alkotói tarsolyt illeti, van még benne egy könyvre való anyag – de minduntalan Arany János jut eszembe, aki a hun trilógia utolsó vázlatát 1881-ben papírra vetve kifejti, hogyan lehetne befejezni a tervezett nagy munkát, majd hozzáfűzi: „ha... volna kinek!”.

Bényei Péter: Mikszáthról publikáltál a legtöbbet, de nagyon szereted a már saját korában is nehezen olvashatónak tartott Kemény-regényeket, s a századfordulós regény- és novellairók sem hagynak hidegen. Melyik regényt és/vagy prózáirót tartod ma a legbeszédesebbnek?

S. Varga Pál: Kemény művészetének nagysága nemcsak a jellemek összetettségének, plaszticitásának megjelenítésében áll, hanem abban, hogy ama bonyolult, látható és rejtett motivációkból szőtt hálót mesterien kézben tudja tartani. Ha az olvasó türelemmel kívárja, míg le tudja küzdeni regénynyelvének különösségét, nagy élvezetet jelent számára e virtuóz cselekménykezelés. Magam az *Özveggy és leányát* szerettem tanítani – úgy tapasztaltam, hogy a szerelmi tematika becsalogathatja a hallgatókat Kemény világába. Visszaemlékszem a jó vizsgafeleletekre – az egyik hallgató szinte meglepve közölte velem: „Tanár úr, ez a Kemény nagyon nagy író”.

Mikszáth pedig eleve jól illett koncepciómhoz; a „tudásregényei”-t elemző tanulmányban egyrészt a fenomenológiai szociológia módszerét alkalmazva azt vizsgáltam, hogyan alkotják meg közösségek és a bennük élő szereplők a maguk világát, másrészt azt, hogy e lehetséges világok dialogikus viszonyban vannak egymással. Az alappélda a *Szent Péter esernyője*, amelyben egy falu naív közössége mindenféle ismeretkritikai szemponttól érintetlenül valóságként kezel egy legendát, s igencsak jól jár vele – és ezzel az ismeretkritikailag tudatos szereplőknek is számolniuk kell. Mikszáth ilyen elbeszéléseivel a kortárs amerikai pragmatizmushoz kerül közel: mint az irányzat egyik teoretikusa, William James mondja, „egy eszme annyiban »igaz«, amennyiben kifizetődő a mi életünk szempontjából”. A *Beszterce ostroma* a kollektív emlékezet révén kapcsolódik főbb témáimhoz. Arra kellett rájónnom, hogy Mikszáth múlttal foglalkozó elbeszéléseiben nagy szerepe van a kollektív történelmi tudat kritikájának. Nemcsak a *Beszterce ostroma* ilyen, hanem az *Új Zrínyiász* is. Ezek az elbeszélések abból a meggyőződésből fakadnak, hogy a modern élet és a [nemzeti] múlt között szakadék tátong, a múlt nem szolgál már érvényes jelentésekkel a jelen számára.

Berta Erzsébet: Hadd kapcsolódjak ahhoz a heuréka-élményhez, amelynek diákkod hangot adott a klasszmagyar vizsgán. Akárcsak édesapád, nagyhatású tanár vagy te is, egyetemi hallgatód csupa lelkesült bejegyzést tesznek közzé a *markmyprofessor.com* portálon: „Óráin nagyon felkészült és iszonyatosan jól tud előadni, mind az

anyagot, mind a szépirodalmat. Egy élvezet az órája!” Valóban úgy tűnik fel, hogy a tanítás, az irodalmi tudás szóbeli közvetítésének performatív aktusa nemhogy nem idegen tőled, de mintha írott szövegeid retorikája eleve is a katedrára irányulna, ahol aztán az igazság felismerésének örömét is – mint egyfajta örömhírt? – közvetíted. Mit gondolsz erről az észleletről?

S. Varga Pál: Amikor a magyar–orosz szakra jelentkeztem, nem törődtem vele, hogy tanári diplomát fogok kapni. A gimnáziumi tanárság aztán úgy adódott, hogy végzés után nem kaphattam állást az egyetemen [ama bizonyos ideológiai stigma még mindig rajtam volt], így professzorom, Tamás Attila közbenjárásával kerülhettem a Kossuth Gimnáziumba. A tanári munkát kihívásként éltem meg: nem kevesebbet kellett elfogadtatnom diákjaimmal, mint hogy az a tudás is érdemes az elsajátításra, amelyet én képviselek [a legizgalmasabb feladatot a matematika–fizika-tagozatos osztály tanítása jelentette]. Ehhez azonban a szemléletükön kellett változtatni; azt a belátást kialakítani, hogy az irodalom az esztétikum közegében olyan élettapasztalatok elsajátítását kínálja fel, amelyek közvetlenül nem elérhetőek számukra. Magam is meglepve tapasztaltam, mennyire megkedveltem ezt a munkát; leginkább az a meggyőződés motivált, hogy csak személyesen átélt tudást lehet hatékonyan átadni – s az a bizodalom, hogy erre képes vagyok. Talán egykori színészi ambícióim mondatják velem, hogy az irodalom tanítása – még az egyetemi előadás is – olyasféle feladat elé állítja a tanárt, mint amilyen a színészé: amikor Hamletként megszólal, a nézőnek el kell hinnie, hogy nem ő, a színész, hanem Hamlet beszél. Az irodalom tanítása abban is rokon a színészi produkcióval, hogy eleve dialogikus természetű, amennyiben a befogadói hatásra apellál – azzal a különbséggel, hogy a tanár maga választja meg a retorikai és performatív eljárásokat, amelyekkel a kívánt hatást el akarja érni. Ez utóbbi körülmény visszahatott a tudományos munkámra; úgy látom, hogy azok a dolgozataim sikerültek leginkább, amelyek az előadások, szemináriumok közegében formálódtak. Az tehát, hogy ambícióimtól eltérően tanár lettem, a tudományos munkám szempontjából is hasznosnak bizonyult – amellet, hogy magát a tanítást is megszerettem, s persze nagy öröm számomra, ha hallgatóim is profitáltak valamit tanári működésemből.

Berta Erzsébet: Az egyetemen, ha jól számolom, 40 évet tanítottál, többször intézményvezetőként – előbb a 19. századi magyar irodalomtörténeti tanszéken [1992–1996; 2003–2008], majd 2010-től, a megújult intézményi szervezetben, a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetben. Az MTA doktoraként az Akadémia közgyűlési képviselője voltál [2007], rendes taggá választásodat követően pedig a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnöke lettél. Nagy tapasztalatod és rálátásod van tehát a tudományművelés és a tudásközvetítés intézményi formáira, azok történetére és alakváltásaira. „Már a tudományos kutatás fontosságát és hasznosságát sem célszerű azonosítani. A tudomány alakulásának sajátos autonómiája van [...]; egy-egy tudományág a maga szempontjából azokat az eredményeket tekinti a legfontosabbaknak, amelyek az illető tudományos közösség számára aktuális kérdéseket megválaszolják, vagy megváltoztatják a feltehető kérdések irányát” – írod a már idézett akadémikusi bemutatkozásodban, közvetett utalással a humboldti egyetemprogramra, a valamitől szabad, egyszersmind valamire szabad *Freistätte*

[magyar fordításban: menedékhely] eszményére. A mai feltételrendszerek között, a tudástermelés és -hozzáférés mai politikáinak és technológiáinak közegében (nem kivéve az MI-t sem) érvényes-e, érvényesülhet-e ez az eszmény? Hogyan képzeld el annak a tudománynak, annak a fronétikus bölcseletnek, annak az egyetemnek a jövőjét, amelyben életed és gondolkodói habitusod megformálódott?

S. Varga Pál: A humán tudományok helyzetét ahhoz a holisztikus tudáseszményhez viszonyítva szoktam értelmezni, amelyet a göttingeni neohumanista paradigma képviselt a 18. század végén; ez a paradigma a tudás különféle területeinek strukturális egységében gondolkodott, a teoretikus és a fronétikus tudást nem állította szembe egymással. Ezzel szemben a 19. század folyamán az a pozitivistá tudásmodell került uralomra, amely a szellemtudományok mindenfajta autonómiatörekvése ellenére máig uralkodó pozícióban maradt. Ez a modell az objektivitás mérőelve alapján tesz különbséget a tudás fajtái között, s hallgatólagosan vagy kimondva csak arra a tudásra alkalmazza a tudomány fogalmát, amelyikben ez a mérce érvényesíthető – akár a tudás mibenlétét, akár annak megítélését illetően. Ez a szemlélet nemcsak a humán kutatások finanszírozhatóságát veszélyezteti, hanem a közgondolkodást is hátrányosan befolyásolja. Még leginkább az úgynevezett nemzeti tudományok [irodalom, történelem, néprajz] kaphatnak menlevelet – ezek azonban inkább a kivétel kategóriájába tartoznak, legitimitásuk nem elégséges a tudomány szűken értett fogalmának felülbírálatához. Az is jellemző, hogy a [magyar] politika csak annyiban számít a humán tudományok eredményeire, amennyiben azok ideológiai célokra felhasználhatók. A humán tudományoknak szakadatlan küzdelmet kell folytatniuk azért, hogy eredményeik megítélése ne csak a mérhetőség vagy az ideológiai hasznosíthatóság szempontjain alapuljon; a kultúra által hagyományozott, az emberlétre alkalmazható tudás gazdagításának és továbbadásának így ma nem jók a kilátásai. Megjegyzem, a technika olyanfajta fejleményeit, mint a mesterséges intelligencia, nem tartom fenyegetőnek; ahogy a számítógép, az internet a humán kutatás lehetőségeit gazdagította, a MI-nak is inspiratív hatása lehet – a tudományos koncepciók megalkotása pedig bizonyosan az eleven intelligencia kiváltsága marad.

Ami saját szakterületemet illeti, bízom képviselőinek makacsságában; van egy embertípus, amelyiknek, hogy úgy mondjam, bölcsész-agya van, s az ilyen emberek, nézeteik sokféleségétől függetlenül, összeesküvés-szerűen ellenállnak a kedvezőtlen hatásoknak, életben tartják és gazdagítják a hagyományként megörökölt tudást. Ez a tapasztalat nemcsak egyetemi pályámat kísérte végig, de az akadémiai működésemet is; jó volt ilyen közegben leélni aktív éveimet.

Az irodalomtudós hajdan és most

I. Az irodalomtudós feladatára vonatkozó kérdés mindenekelőtt egy sajátos diszkurzív cselekvési módra irányul.* Hogy az irodalmár szerepkörét – a kanonizáció dinamikus folyamatában – egy különleges nyelvi-performatív aktivitás jellemzi, arra először a kora romantika alapozta tudatosan a maga történeti érdekű művészetfilozófiáját. Dióhéjban fölidézhető a jénai költők programja, benne az akkortájt merészen hangzó esztétikai-filológiai belátás, miszerint a múltat, így a csodált görög művészetet a maiak – a „modernekek” – úgy öröklik át, hogy receptivitásukkal éppen most teremtik meg,¹ akár műfordításaik és kiadásaik révén. Ezek szerint az irodalom tudományának lényegéhez tartozik a szövegesített költői hagyomány performálása, annak történő történetiségével folytatott – tehát a múltat a jelenben „előállító” – dialógusa.

E korszakot – és annak irodalmi-esztétikai gondolkodását – tudvalevőleg a kanti kritizmus, benne az ítélőerő kritikája rázta fel klasszicistán historizáló szendergéséből, azzal összefüggésben, ahogy Immanuel Kant az érzéki tapasztalat spontaneitása helyett az érzékelés szellemi feltételeire kérdezett.² Hogy ennek a kortársaktól kezdettől fogva sokat vitatott, de mindenképpen revelatív eseménynek – a transzcendentális appercepció és a szenzualitás újragondolásának – a tulajdonképpeni jelentősége, adekvát felfogása a modernitásban nem egyszer háttérbe szorult, arra Paul de Man töle szokatlanul historizáló metaforákkal hívta fel a figyelmet. Ismert tézise szerint a modernitás egyes újdonságai olyanok „mint a hamu, amely a különlegesen formált tűz után marad”.³ A Kant-hatástörténetben bekövetkező regresszív stádiumok egyikét a fenségesnek Schillertől interpretált empirizáló visszahajlásában vélte fölfedezni. Ez a visszaesés nyitna utat a lélektani banalitások és a szociologizáló illetéktelenség felé. A magyar líra kritikáját már bő kétszáz éve a Kanton iskolázott Kölcsey Ferentől kezdte zavarni a szimplán empirista referencialitás terjedése, melyet a költő mint gramma-

* Eisemann György, Simon Attila és Szilágyi Zsófia tanulmányai a 2024. április 19-én, Az irodalomtudós szerepei és feladatai című, az Irodalmi Magazin ünnepi konferenciáján elhangzott előadásaiak szerkesztett változata.

- 1 Novalis hangsúlyozta például, hogy az ókori művek sem a maguk örök, recepciótól független, befejezett eredendőségében jöttek létre és éltek tovább. „Úgy vannak ezek megteremtve, miként a kedvest létrehozza a barát egyezményes jele az éjszakában – miként a szikrát hívja életre a vezetékek érintkezése, vagy miként a csillagot a szemünk mozgása.” Novalis, *Das Allgemeine Brouillon* = Uő, *Schriften*, III., *Das philosophische Werk II.*, szerk. Richard Samuel, Kohlhammer, Stuttgart, 1968, 411. „Novalis szavai kristálytisztán inszenálják a művészi kreativitás performativitását.” Valastyán Tamás, „A természet és a megismerése egyszerre jön létre”. *Produktív érnformálás és allegorikus fikcionalizálás Novalis írásművészetében*, Erdélyi Múzeum 2021/4., 18.
- 2 A hazai szakirodalomban e fejlemények áttekintéséhez ld. Rohonyi Zoltán, *A romantikus korszakküszöb. A posztkantiánus episztémé: a felbomló neoklasszikus kánon és a kora romantika alakzatai a magyar irodalomban*, Janus–Osiris, Pécs–Budapest, 2001.
- 3 Paul de Man, *Irodalomtörténet és irodalmi modernség*, ford. Nemes Péter = Uő, *Olvasás és történelem*, vál. Szegedy-Maszák Mihály, Osiris, Budapest, 2002, 78.

tikát szembesített a poétai szellemmel.⁴ Érdeemes megjegyezni: mint grammatikát a poétikával [retorikával]. A lelkesülten prédikáló „schillerizálás” jegyeit pedig Arany János részletezte hasonlóképp elmarasztaló hangnemben.⁵ S hogy a költőiségen túl, magát a tudós irodalmár szerepkörét tekintve is mennyire aktuális e dichotómia, azt jól mutatja tudományunk sohasem leküzdött – tán nem is leküzdhető – járulékos vesztesége, manapság újfent erősödő „grammatizáló” (antipoétikus) mechanizmusa és igehirdetőn „schillerizáló” túlkapása, hogy az iménti jelzőknél maradjunk. A tudományközinek látszó érdeklődés általában egy keresetlen diszciplináris áthelyezéssel vagy ideológiai árukapcsolással kívánja az újdonság benyomását keltetni a merőben tematikus – költőietlenítő – hozzáállás számára. Ha például egyes „hidrológiai” verseket [József Attila: *A Dunánál* és Petőfi Sándor: *A Tisza* stb.] a környezetszennyezés meg a folyamszabályozás szempontjából olvasunk, vagy ha kiderül, a *Hajnali részegség* látomását a Logodi utca hiányos közvilágítása váltotta ki, szemben a *Boldog, szomorú dal* gondos villanyszerelésével, az ugyan nemigen segíti, de még nem okvetlenül zárja le az utat valamilyen esztétikai tapasztalat felé. Ahogy a negatív ökokritika „tárgyorientált” pánikrohama, decentrált-posztthumán agitációja sem, a hibridizált életformák groteszk gótikájával. Sőt, van valami tanulságos provokáció abban, ha a természet nélkülivé piszkított környezetet egy „second hand” turkálóként globalizálja az antropocén lelkiismeret mágikus realizmusa. Ennél zavaróbb az élettrajzi intimítások bulvárszintű nyomulása, a szakmai álcában személyeskedő, áldokumentarista pletykálgatás. S már-már elfeledett ideológiai-mozgalmi manőverek lépnek ki sírjukból a mindenféle szociális vagy kisebbségi elnyomás kérlelhetetlen és kérértlen leleplezésében vagy a „zsákutcás” és „eltorzult” vadkelet inkorrekt kiátkozásában. Alighanem félreérti továbbá a feminista ambíciókat az érvelés, miszerint bizonyos rémregényekben a női vámpírok a patriarchátus elleni szent háború érdekében szívják a férfiak vérért.

II. E tendenciák jellemezhetők tehát – némi akkurátus általánosítással – az esztétikai ítéloerőtől elfordulásként, szélsőbb esetekben a tárgyi „valóság” fantazmáját leképező irodalmiatlan tudat típusos tüneteiként. Nem véletlen tehát, hogy a vonatkozó ismeretelméleti alapvetések többnyire a kanti kezdeményezésekkel szemben pozicionálják magukat. A fenomenológia lángját égeti hamuvá a vulgármaterialista kritika akkor, amikor szó szerint az „összvalóság” [?!] megismerését szorgalmazza, cáfolandó az ún. korrelacionalizmus látásmódját. Quentin Meillassoux okfejtése képes feladatul róni a magánvaló megragadását: ismerjük meg azt, ami úgymond „van”⁶

4 Kölcsény Ferenc „egyértelműen szembeállítja egymással” a hétköznapien logikai gondolkodást és a vallási-művészi megismerést. „Azt hiszem, hogy a 'Vallástalan úgy áll ezen tekintetben a' Valláshoz képest: mint a' poétai [költői] szellem nélkül született Grammatikus a' maga Homérjához vagy Virgiljéhez.” *A Törédek a vallásról* című tanulmányt idézi és értelmezi Zákány Tóth Péter, *Kölcsény Ferenc és a nemzeti hagyományok = A romantika korának irodalmából*, szerk. Z. Kovács Zoltán, Kronosz, Pécs, 2019, 102–124.

5 Arany János egyik, a Bulcsú Károly költeményeiről írt kritikájában marasztalja el élesen – ahogy Németh G. Béla kritikai jegyzete megállapítja – a „németesen elvont nyelv, fellengző modor, különlegesre csigázott képkincs” stílusát, mely „a »Schillerizáló« epigonoknál oly hosszú időn át kísértett a német lírában is.” *Arany János Összes Művei*, XI., *Próza Művek* 2., s. a. r. Németh G. Béla, Akadémiai, Budapest, 1968, 667.

6 Quentin Meillassoux, *After Finitude. An Essay on the Necessity of Contingency*, ford. Ray Brassier, Continuum, London – New York, 2008. Magyarul: *Ancsztralitás. Részlet A végeesség után* –

stb. A szerző – érthető okból – nem hivatkozik tézisei szakirodalmi előzményére, Vlagyimir Iljics Lenin gordiuszi csapására, a kanti magánvaló mint objektív valóság megismerésének pontosan ilyen előterjesztésére,⁷ s az ún. „szubjektív idealizmus” leküzdésére. Ez utóbbi besorolást egyébként Friedrich Engelstől vette, a Feuerbach-cikkből,⁸ ugyancsak jelöletlenül. Hogy pedig ez az antikantiánus „való világ” show korrelál a vasfüggönnyel szeparált szovjet filozófia nem kevésbé spekulatív realizmusával,⁹ aligha meglepő.

A dialektikus és történelmi materializmus írásgyakorlataihoz kötődés természetesen nem az eszmetörténeti véletlen műve. Mivel a spontán referenciálás esetei az irodalmi beszédaktusokat újra a nyelvvel mint eszközzel megismerendő objektivitásra vonatkoztatnák, a poétikai cselekvést végül valamiképp a mozgalmi cselekvés eszközévé tennék. De amikor Petőfi Sándor a népiesség kapcsán úgy vélte, hogy ha a nép uralkodik a költészetben, akkor előbb-utóbb a politikában is uralkodni fog, még tiszteletben tartotta a diskurzusok romantikus összefüggésrendjét. Novalisnak a nyelv performatív képességéből kiinduló felszólítását („a világot romantizálni kell”¹⁰) viszont a 19. század folyamán csatatéri toborzóval helyettesítették: „világ proletárai, egyesüljetek!”. Hogy a filozófusok a világot eddig különbözőképpen magyarázták, de a lényeg az, hogy megváltoztassák, szintén performatív igényű, velejeig romantikus fogantatású célkitűzés, melyet Karl Marx proklamált Feuerbach-tézisei végén. De Friedrich Schlegel egyetemes, progresszív poézisének, valamint egy teljesen új világ létrehozásának – a romantika új teremtésének – programjától¹¹ eltérően e változtatás mindenekelőtt a polgártársak vagyonának tulajdonjogi megújítását sürgette. A koraromantikusok teoretikus igényessége sohasem hitt a társadalom átalakításának e Münchhausen-paradoxonában.

III. A mondottak után megkísérelhető néhány vázlatos megjegyzést tenni arra az aktuális irodalomtudományi tevékenységre, mely továbbra is örökségének tudományos

Értekezés az esetlegesség szükségszerűségéről című könyvből, ford. Losonc Márk – Sipos Balázs, Hid 2020/3, 43–63. A természetnek ember előtti létezésére hivatkozása lényegében megegyezik Lenin érvelésével. Vlagyimir Iljics Lenin, *Materializmus és empiriokritizmus*, ford. n., Kossuth, Budapest, 1961, 38–110.

- 7 Lenin, *I. m.*, 236–237. Hogy Meillassoux említett könyve e Lenin-mű parafrázisának tekinthető, többen is észrevették. Adrian Johnston, *Hume's Revenge: À Dieu, Meillassoux? = The Speculative Turn. Continental Materialism and Realism*, szerk. Levi Bryant – Nick Snicek – Graham Harman, re-press, Melbourne, 2011, 96.
- 8 Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*, ford. n., Kossuth, Budapest, 1968.
- 9 Kiss Lajos András, *A valóság ígézetében, Gondolatok Horváth Márk, Losonc Márk és Lovász Ádám könyvéről*, Kellék 2021/65, 254. A kartéziánus osztottság újraszituálására Lenin körmönfont példát adott akkor, amikor a matéria meghatározásában voltaképpen megtagadta az „anyag” érzéki-tapasztalati mibenlétét, hogy abszolút objektivitását tételezhesse, miáltal a fogalmat voltaképpen a filozófiai jelölőnyelv kategóriájává – ekként retorikai természetűvé – tette. Ezzel a maga részéről a későbbi szimplifikációknál jóval szakszerűbb manővert hajtott végre. „Az anyag filozófiai kategória [!], mely az érzeteinkben feltáruló, érzeteinkben lemásolt, lefényképezett, visszatükrözött, érzeteinktől függetlenül létező objektív valóság megjelölésére [!] szolgál.” Lenin, *I. m.*, 150.
- 10 Novalis, *Logologische Fragmente = Uő, Schriften II...*, 545.
- 11 *A német idealizmus legrégebb rendszerprogramja*, ford. Zoltai Dénes, Magyar Filozófiai Szemle 1985/5–6, 811–812.

performálásában érzi érdekeltnek magát. Az egyik alapvető kérdés úgy hangzik, mit jelent tehát tudományunk diszkurzív aktivitása – a mondott feladatának megfelelő cselekvés – manapság, a digitális információáramlás kommunikatív helyzetében?

A kanti kriticismus, mint a külső és belső világok viszonyának újrakoncipiálása a kartézianus fogalmisággal teremtett osztozottságra adott válaszként is felfogható. Ez az osztoztság pedig természetesen irodalmi relevanciával is rendelkezik. Kultúratörténetileg kapcsolatba hozható már magának a néma olvasásnak az újkorban terjedő gyakorlatával is. Elme és világ szubsztanciális dualizmusának a hasonló tételezése-kialakulása párhuzamosnak vagy analógnak tekinthető a könyvvel [írással] a térben elzárkózó, a környezetével a magányban szembesülő olvasás állapotával. Közismert mediális fejlemény, hogy a nyomtatásalapú írásbeliség, a sokszorosított szöveg tapasztalata és a néma olvasás képessége jelentős mértékben formálta az önmagára hagyatkozó individuum képzetét, gondolkodó autonómiáját, a privátszféra öntudatát. Walter J. Ong sokat idézett fejtegetései szerint, mikor az olvasás elnémult, elcsendesült, önmagába fordította az individuumot, figyelmét befelé irányította, s kivezette őt a közösségből. Az olvasó ember magányos szellemi tevékenysége – az izoláció általánosan elfogadott élethelyzetében – háttérbe szorította a személyes kötődések dialogikus eleveenségét, az oralitásra hagyatkozó kommunikációt, a jelenlét szemantikáját. A közös [hangos, dialogikus] gondolkodás interszubjektív folyamatát egyre inkább fölváltotta az egyéni átélés, az interiorizált elmélkedés.¹² E belátás Hegelre is hivatkozhat, aki hangsúlyozta, hogy a néma olvasás alapozta meg a bensőség tapasztalatát.¹³ Vagyis kimunkálta és fölfejlesztette a szárnyaló fantáziát, ezzel együtt olyan önreflexióra készítette a tudatot, mely a belső képek egyre intenzívebb tapasztalata nyomán magát a [kül]világot is tőle független képként kezdte látni maga előtt. „A világkép ezért, lényegien értve, nem a világ képe, hanem a képként megragadott világ.”¹⁴ A teológiai gondolkodás és a hitélet szintén egy ezzel adekvát individualizáló fordulaton esett keresztül: a protestantizmussal a vallásosság alapvetően a kinyomtatott könyvre, az Írások magányosan is olvasható üzenetére támaszkodott, hogy azok igazságát önnön kereső bensőségében ismerje fel. Biblikus exegézise a skripturára hagyatkozik – hitélményét a szöveg látványából [a látható nyelvből] meríti. A keresztény tanítások forrása [hivatkozandó alapja] ekkor mint terjeszthető és olvasható dokumentum került az egyébként Isten ígérére [logoszára] szomjazó hívek kezébe, a prédikátoruk bibliaismeretétől meghatározott tanulmányozásra. Később a pszichológia születése úgyszintén fölerősítette, mintegy hatványozta a bensőség bár összetett, de zárt struktúrájának elvét. A tudománytörténetileg „analitikusnak”

12 Walter. J. Ong, *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*, Yale University Press, New Haven, 1967. A problémakört átfogón tárgyalja Demeter Tamás, *Az eszmék tipográfiája. A modern filozófia kezdetei kommunikációelméleti nézőpontból*, Osiris, Budapest, 2002.

13 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*, III., ford. Szemere Samu, Akadémiai, Budapest, 1981, 269.

14 Martin Heidegger, *A világkép kora*, ford. Pálfalusi Zsolt = Uő, *Rejtektutak*, szerk. Pongrácz Tibor, Osiris, Budapest, 2006, 82. „Ahol létrejön a világkép, ott lényegi döntés születik a létezés egészéről. A létező létét a létező előállítottóságában kutatják és találják meg. [...] Az újkor lényegét az ültetett ki, hogy a világkép nem a korábbi, középkorból vált újkorivá, hanem hogy az újkorban vált a világ egyáltalán képpé.” Uő.

nevezett antropológiai paradigma felbukkanása izolálta és egyúttal belső rétegekre osztotta a személyt, akinek „tudattalanja” még önnön énje elől is elzárkózik, mint egy dupla fedelű bőrönd mélye. Ezzel párhuzamosan bontakozott ugyanakkor a pszichológizáló látásmódnak – a benső és a külső közötti „hasadás” konstruálásának – a kritikája, például Palágyi Menyhért immár nálunk is számon tartott ismeretelméletében, a korabeli kommunikációs kutatások fellendülése mentén.¹⁵

Az újkorban létrejött tehát a külvilágra mint a lélek másikára tekintő izolált bensőség minden addiginél elterjedtebb és intenzívebb – a könyvkultúrával adekvát – átélése. Ehhez járult, ezt segítette elő a „reneszánsz világkép” – mint az említett módon képként megragadott világ – bontakozása, annak máig tartó hatása. A világkép előállításának korai ambíciója a teremtés – a kozmosz – rendjéhez tartozó embert úgy taszította önnön elidegenült szubjektivitásába, hogy [képző]művészete az evilági természet és a test szépségeinek hedonizmusával próbált meg visszatálcálni elvesztett otthonához. A dekoltált itáliai donnák lidérces mosolyától a németalföldi parasztlakodalmak nagy zabálásáig terjedő kriptaszagú empirizmus tobzódásának művészetére, a „reneszánsz életörömként” eladott apokaliptikus haláltáncra a középkor hanyatlását jellemző Johan Huizinga figyelmeztetett elsőként.

Az ezredfordulótól végbemenő újabb mediális fordulat viszont alapvetően ütközik e modernizálódó tendenciákkal. A technika alkalmazása ekkor lesz először képes arra, hogy szembeforduljon magával a technicizmussal, sőt arra is, hogy mediális működési feltételeit e tagadással teremtsen meg. Amikor a romantika úgy lázadt föl a „rideg szám és a szigorú mérték” fenyegető befolyása ellen, hogy a szénbányászatot a [fordított] csillagászattal hozta összefüggésbe, s a kék virág keresője saját életrajzára bukkant egy misztikus képeskönyvben, akkor az ég és a föld, a regény és a sors, a szöveg és a fantázia egymásra találásában reménykedett. Heinrich von Ofterdingen arra az egyetlen könyvre bukkant a barlang mélyén, melynek szereplője és olvasója – későbbi hasonló ötleteknek megfelelően – ugyanaz a személy, ő maga. Ennek informatikai tétje a tértapasztalattal kapcsolatos: az „itt” és az „ott” viszonyával, a kettő sajátos elválaszthatatlanságával. A posztmodern kor technológiája immár kézzelfogható – hétköznapi – tapasztalattá tette a romantikus fölismerést: az olvasást lehetővé tevő technika lényege éppenséggel nem technikai. Az olvasmány tartalmának a közvetítése az olvasmány közvetítésének a tartalmaként ismerszik fel. Amikor Martin Heidegger több vonatkozó észrevétele – mintegy Novalis panaszára rímelve – a technika dühöngését, a kibernetikus racionalitás őrjöngését kifogásolta, akkor emellett a nem-technikai tartalom magával ragadó erejére is kitért. A technika lényege nála „valamiféle ellenállás lehetőségét [a ’menedéket’] is implikálja a technika uralmával vagy működésével szemben.”¹⁶ Sőt, ez az ellenállás lenne maga a „lényeg”, míg a „menedékhez” vezető út a művészet (!) által nyílhat meg. Ennek az útnak a föl-

15 Demeter Tamás, *A kommunikáció iránti érdeklődés megélénkülése a századelőn. Tudásszociológiai esettanulmány = Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. Oláh Szabolcs – Simon Attila – Szirák Péter, Ráció, Budapest, 2006, 211; Kovács Béla Lóránt, *Képzlet és ihlet. Palágyi Menyhért a filozófia és az irodalom medialitásáról = Az olvasás rejtékútjai. Műfajiság, kulturális emlékezet és medialitás a 20. századi magyar irodalomtudományban*, szerk. Bónus Tibor – Kulcsár-Szabó Zoltán – Simon Attila, Ráció, Budapest, 2007, 51–71.

16 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Szinonimák. Közelítések Heideggerhez*, Ráció, Budapest, 2016, 78.

tárlása – a kiszolgáltatottságtól szabadulás – pedig a „Gelassenheit” [ráhagyatkozás] sajátosan távolságtartó elfogadás-geisztusa nyomán adódhat.¹⁷ Az Eckhart mestertől [a német romantikára óriási hatást gyakorló német misztikától] levezetett nyugodt fölény adományából, mely képes kezelni azt, ami eszközzé tenné az embert, ha mindenáron [támadólag, a birtoklás igényével] fölébe akarna kerekedni.¹⁸

IV. A kibernetika terjedését általában informatikai forradalomnak („computer-forradalomnak”) nevezik, holott – a fentiek nyomán – nevezhetnék informatikai ellenforradalomnak is. Főleg akkor, ha a könyvnyomtatás humanista antropológiája képviselné a társadalmi haladás és a kulturális kommunikáció „előremutató” irányát, azaz a reneszánsztól bontakozó individuális „fejlődés” fővonalát, mellyel először a „transzcendentális én” kritikai önmérséklete és korának romantikus lázadása fordult szembe. E kritika további, romantikusan „retrográd” jellegét erősíti meg és viszi sikerre tehát az elektronikus alapú diskurzus előretörése. A digitális kommunikáció – annak irodalmi létmódja – éppen a reneszánsztól kezdődő, az olvasáskultúrával [a magányos olvasással] is jellemezhető esztétikai kondíció [mint az individualitás modern kultusza] visszaszorításának, történeti „meghaladásának” [nézőpont kérdése] tekinthető. A forradalom tulajdonképpeni elnevezése [a latin *revolutio* különböző változatai az indoeurópai nyelvekben] egyébként maga sem előrehaladást, hanem visszatérést jelent [a régebbi konstelláció visszaállását],¹⁹ vagyis eleve benne rejlik az „ellenforradalom” [*re-volutio*] intenciója, persze nem a közismert, ellaposított politikai értelemben. A 18–19. századi forradalmak – saját természet- és emberjogi alapvetéseiket tekintve – e nézetben kivétel nélkül „ellenforradalmak” voltak, esetenként az őseredet bővületében élő, archaizáló rítusok mámoros tombolásai. A romantikus forradalom a történelemelőtti [„in illo tempore”] hőskor megigazulásáért folyt, az alapító atyákhoz [„kik szabadon éltek-haltak”) tartozás hűségében és Istenüknek esküdöző elszántságában, az utóbbi századok modern gyalázatának „lemosásában”, a régi dicsőség ígézetében. S ezért lehetett a „világsszabadság” Petőfi költészetében sem okvetlenül immanens, a progresszió révén térben és időben elérhető állapot, hanem a történelmet lezáró és azon túlmutató üdvtörténeti kategória.²⁰ Az evilági

17 Martin Heidegger, *Gelassenheit. Heideggers Meßkircher Rede von 1955*, Freiburg/München, Karl Alber, 2014.

18 A középfelnémetben is használatos *Gelassenheit* terminus többféle magyar fordítása közül tán nem a legsikerültebb az „érzetlenség” fogalmának alkalmazása Redl Károlytól, de a Jókai-kódexre hivatkozással a szónak az érzéki megszállással szembenálló jelentése domborodhat ki. „Bebocsátjuk a technikai tárgyakat mindennapi világunkba, és egyúttal kirekesztjük, azaz érintetlenül hagyjuk őket, mint olyan dolgokat, amelyek nem abszolútak, hanem maguk is valami magasabbra vannak utalva. A technikai világ egyidejű igénylésének és tagadásának ezt az álláspontját egy régi szóval szeretném megnevezni: érzetlenség a dolgokkal szemben.” Martin Heidegger, *Érzetlenség*, ford. Redl Károly, Magyar Filozófiai Szemle 1983/3., 279.

19 Lásd Reinhart Koselleck, *Revolution = Geschichtliche Grundbegriffe*, V., szerk. Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck, Klett-Cotta, Stuttgart, 1984, 725.

20 Szilveszter „kudarcot vallott anarchista terroristaként nyeri el halálát és a nép megvetését”. Olyan költőfigurát reprezentál, „aki a személyes szabadság állapotát a társadalmon kívül látja [...]”. E költő-figura számára a »nép« is csak idealizált, utópikus egyetemességében, nem pedig konkrét történetiségében képvisel értéket [...]. Az *apostol* [...] a történelmi apokaliptikus legnagyobb magyar látomásaként állhat előttünk”. Margócsy István, *Petőfi Sándor*, Korona, Budapest, 1999, 132, 126–127, 201.

forradalom eszméjének beteljesületlensége Az *apostol*-ban például egy transzcendens írásaktust eredményez: az Úr beírja Szilveszter nevét a vértanúk közé, vagyis a matéria [a névként jelölő betű] e paradox mediális vízióban, a mennyei könyvben, azonos lesz jelentésével: logoszával. A század folyamán erősödő diktatórikus ambíció viszont, önnön eszméjének evilági megtestesülését akarta, így beteljesítője lett az egyenlősdivel mételyező elidegenedésnek, a Dosztojevszkijtől is elbeszélte démonológiának [Ördögök]. Ideológusai eleve azzal kalkuláltak, hogy „valamennyi átviteltechnikai újítás apja maga a háború”. [Legalábbis kihasználták, hogy a közvetítés a technikai hatalom fegyveres megszerzésében gyökerezhet és azzal ekvivalenciában működhet.²¹] A bolsevikok és értelmiségi elvbarátai például – a proletárdiktatúra keretei között – elméleteiket és tetteiket eleve rácsatlakoztatták magára a kivivandó technikai hatalomra, azaz „tudásuk” érvényesítését a hadviseléssel kötötték össze. A dialektikus és történelmi materializmus praktikusan mellőzte a tudományos-szellemi diskurzus kulturális alrendszerét, s közvetlenül a háborús átvitel „performatív” erejére alapozott. Eszmetörténeti jelentőségét a birtokba vett és a támogatására használt hadiipar hozta létre. Képviselőinek tudományos rangja és hatása a fölvonultatott fegyverek és a harctereken elért sikerek függvénye lett. Ennek csak következménye, hogy a kommunikáció médiumait – ahová elértek – közvetlen karhatalmi felügyelet alá helyezték, s csúcsra járatják a gondolatrendőrség kapacitását.²² A „tudományos szocializmus” mozgalma egyesítette az ideológiai-politikai és a katonai-hódító manővereket, a totális emberi elidegenedés univerzalizáló militarizmusaként. Ezért a digitális kommunikáció csak részlegesen kontrollálható világával összeegyeztethetetlen, annak nem-technikai lényegétől teljesen idegen.

V. A digitális irodalmiság közege tehát napjainkban azt az olvasói hozzáállást és entitást kezdi ki, mely a környezetével szembesülő, elkülönült individualitás beidegződéseire támaszkodott. Az olvasás aktusa, amely korábban kivezette alanyát egy közösségből, most – újabb feltételek mellett – visszavezetheti őt egy közösségbe. Nem nagy túlzás megállapítani, hogy újraképződik valamiképp a recepció középkori jellege, az irodalommal foglalkozás preindividuális (vagy immár posztindividuális) világa. Lehet akár archaizálónak is tekinteni a korszerű digitális alapú kapcsolatot, mely innen kezdve éppúgy nem fogja ismerni a szöveghez férés szokásosan izolált [magára hagyatkozó] módját, ahogy a kolostori recitálás hallgatóságát sem osztotta meg a hangos beszéd.²³ Bár a szövegek sokrétű kezelése minden korábbinál nagyobb privát

21 Friedrich A. Kittler, *On the Implementation of Knowledge = Readme! Filtered by Nettime. ASCII Culture and the Revenge of Knowledge*, szerk. Josephine Bosma és mások, Autonomedia, Brooklyn, 1999, 60–68.

22 Nem érdektelen, hogy ezt Lukács György is így látta akkor, amikor a proletariátus erőszakos győzelmének tudatában elvbarátainak a harcias rohamozás mérséklését, a tudományos viselkedés normáihoz való „funkcionális” visszatérést ajánlotta. Lukács György, *A történelmi materializmus funkcióváltása* = *Uő, Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971 [1923], 510–553.

23 „Az adalékok hosszu sora bizonyítja, hogy az olvasás s az írás az ókorban s minden valószínűség szerint a középkorban is hangos művelet volt, bár elvéve az újkorból is rendelkezésünkre áll egy-egy hasonló szokásról tanúságot tevő hely, ma még nem állapítható meg, miként alakult át az egykori hangos olvasás a modern néma olvasássá.” Balogh József, „*Voces paginarum*”. *Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*, Franklin, Budapest, 1921, 22.

szabadságot adhat, de a kontextualizálást, a hiperlinkekkel javasolt képzettársításokat – magát a játék menetét – a program modellezi, szerkeszti és ösztönzi egyszerre.²⁴ Olyan együttműködések és interaktív készségek alakulnak ki, melyek metaforája lehet Hermann Hesse üveggyöngyjátékának a kollektív rituáléja, a játék hermeneutikájának megfelelően. Az érzékelésmódok újkori szeparálását – technomediális széttöredezését – éppen a technika segítségével győzheti le az ellene zajló irodalmi küzdelem, a romantikus fantázia kiteljesedéseként, a képzelőerő praxisaként, a poétikus közeg komplexitásaként. Kialakítván a multimediális referenciák összetett játékkerét, ahhoz hasonlóan, ahogy annak idején August Schlegelék remélték visszanyerni a szellemi és az érzéki világok – metafizikai szétválasztottságukat előző – egységét. Az információk összerendezése személyes, de szabálykövető, azaz olyan játék, melyben tudás és érzelem együtt jár – a cselekvő megismerés örömeiben.

A számítógép és programja magas szintű és korszerű technológiai-ipari gyártmány, kezelése komoly felkészültséget igényel. Használata ugyanakkor az ősi kézműves hagyományok elvét követi: a készülék legalább annyira kéziszerszám, mint amennyire gép. „Emberre szabott” kézhez álló eszköz, mely a géppel ellentétben nem működik magától, állandó alanyi beavatkozást igényel, relatíve sem autonóm komplexum, s a „kézműves ügyességére szorul”.²⁵

A korai romantikusok nem az egyéneket mint izolált individuumok felszabadulását hirdették, hanem magától az egypólusú individualitástól mint elidegenedett állapottól való megszabadulást tételezték. Ontológiájuk (és kapcsolatos énfilozófiájuk) ezért megőrizte annak a szubjektivitásnak a fenomenjét, mely önnön faktikus létezése – létből részesedése – felől tekint magára, nem fogadva el identitásának eltömegesítését, azaz egyediségének önnön megragadhatatlan Másika nélkül elgondolható gyökértelességét. Elutasították tehát mind az atomisztikus személy, mind pedig a sokaságból verbuvált kollektivitás állapotát, azaz egyén és közösség modern viszonyának politikai kényszereit. Az interszubjektív kötelékek rokonságát – a „reakciós” Novalis így értett hűbéri középkorát – többre becsülték a „haladó” Voltaire civil újkoránál. Ahogy napjaink felhasználója is látványosan szenved az elszigeteltségtől, szinte menekül a magányból az emberi kapcsolatok szoros, hűségalapú hálózatába. Mindenki ismeri az elektronikus kommunikáció korának elterjedt, már-már mániás gesztusait, köztük az ifjabb generációk enyhén idegesítő, fékezhetetlenül mohó mozdulatát, mellyel a legkülönbözőbb helyzetben a készülékekhez nyúlnak. Mintha iszonyodnának a társtalan gondolkodástól, az üzenet helyhez kötött, szeparált intimitásától, a belső

24 Most nem részletezhető, a hagyományos olvasásmódok mennyire nélkülözhetetlenek a digitális közegben tájékozódáshoz. Csak annyit, hogy a „hiperolvasás” nem nélkülözheti a „szoros olvasás” során kifejlesztett készségeket, enélkül súlyos hiányokat szenvedne. „Az olvasás így alapjában töredeztette, ugrálóvá, áttekintővé, részeket kiemelővé, egyszerre rugalmassá és felületivé válik...” Tehát aligha „aknázható ki az irodalomoktatást megalapozó gyakorlatként.” Ezért az oktatás – és természetesen a vonatkozó kutatás – feladatai közé tartozik, hogy a hiperolvasás kognitív eljárásait, „melyekre a digitális közeg sarkall”, összeegyeztethetővé tegye „az irodalomolvasás gyakorlataival és tapasztalataival”, s hogy elősegítse az utóbbiak továbbélését az előbbi körülményei között. Bengi László, *„Digitális”: közeg, olvasás, vagy szemléletmód? = Digitális (szöveg)kultúrák a bölcsészképzésben*, szerk. L. Varga Péter – Molnár Gábor Tamás – Palkó Gábor, ELTE BTK, Budapest, 2018, 48–50.

25 Jay David Bolter, *Turing's Man. Western Culture in the Computer Age*, University of North Carolina, Chapel Hill, 1984. 231.

magánbeszédtől. Ugyan ott van ebben is az arcvesztő eltömegesedés veszélye, nevezhető ez mediális függésnek, elektronikus narkomániának, de fölismerhető benne a romantika egyik kulcsmotívumának akár kezdetleges és olykor kissé közösleges újjászületése: a csillapíthatatlan sóvárgás a mindent átható csatlakozásra, a delejes emberi kapcsolatokra, a tereket legyőző tudatátvitelre, az összetartozásra, az akár öncélú információcsere örömére. Ami a könyvkultúra felől hipnotikus hálózati alávetettség, az saját nézetében diszkurzív otthonra találás egy közösségben, a csillagokkal vegyülő műholdak közvetítése révén. Az elektronika égi sugárzása és a földmélyi bányák carboniuma együttműködik, többek között a szövegalkotás mint cselekvés sorsfordító mindennapjaiban. A villámposta aktuális üzenetei az akkumulátorral működtetett kijelzőn – a szénelapú erőforrás fényeszerű analógiáján – olyan feszült érdekeltséggel olvashatók, mint a remete könyve Novalisnál.

A gépre „ráhagyatkozó” kapcsolatban nem a felhasználó dezantropomorfizálódik, hanem a gép antropomorfizálódik, miként a természet a mitológiában, vagy a makrokozmosz a mikrokozmoszban. Ahogy Max Weber mondhatná, az egész világ újra varázslatossá válik. Megtelik csodákkal és titkokkal, érzéssel és kötődéssel, eleven emlékképekkel és izgalmas várakozással. Az íráskutatás már föltárta, „[a]z írás-érintkezéseszköz a telítettség korában jár: felvett már mindent magába, ami azelőtt a hangnyelv birtoka volt. [...] Önmaga szerepét kezdi bevégeztté tenni ezzel: különösen, amikor a művészetek és a mozgó kép az érzékelhető élet elénkvarázslásával [!] kielégíti. A telítettség ez állapotában az írásbeliség egyoldalú szerepének meg kell szűnnie. Nem fegyelmez többé egyoldalúan: írás-olvasás természetünké vált és már emberöltők óta szinte inkább célunk az, hogy hatóerejét magunkról elhárítsuk, csupán csak eszközként használjuk a természetes élet szolgálatában.”²⁶ Igen, „emberöltők óta” – éppen a romantika óta. Thienemann Tivadar szintén úgy látta, a könyvek „elvont, szellemi” tartalmai indították el az írásellenes tendenciákat, a „betű öl” felfogását, a „gonosz könyv” Kölcseynél is megtalálható kritikáját, mely Rousseau-nak az írásos műveltség elleni támadásában is előzményére találhatott. Goethét idézve „az írott betű [a romantikusok előtt] csakúgy mint a matematikai számjel [!], elhalványítja a szemléletet, a szótesttől elválasztja a gondolatot és a világ racionális-quantitativ megítélésére vezet.”²⁷ Ezzel szemben a számítógépben megnyitható – akár multimediális – hipertextus szó szerint képet adhat a zordon Kárpátoknak fenyesekkel vadregényes tájáról és az Alföld tengersík vidékéről, az őszi éjszakán messziről lobogó pásztortűzről akkor is, ha olvasója soha nem is látott hasonlókat. Mindezt nem hozhatja létre egyedül a memória alanyi vezérlése. Ezért immár nincs helye a nyelv iránti modern bizalmatlanságnak, az önkifejezés metafikatív reflektálásának sem. Ha a „nehézség a nyelvben van”, akkor legyen ez immár a nyelv problémája.

VI. Wittgenstein a nyelv közösségi jellegéről kifejtette: ahhoz, hogy megértsük egymást, nem definíciókra támaszkodunk, hanem az ítéleteinket meghatározó szabályokra. A „kék” szó használatának szabályai például éppúgy adottak, mint a sakkjáték lépé-

26 Hajnal István, *Írásbeliség és fejlődés*, Replika 1998/30, 201.

27 Thienemann Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Danubia, Pécs, 1931, 171–189.

sei. „Mit jelent: tudni, mi egy játék? Mit jelent tudni, de nem tudni megmondani?”²⁸ A nyelv helyes használata a közösség ítéletével összhangzó sikeres performáció. Egy kék tárgy nem attól „kék”, hogy e spektrálisan mérhető szín érzetét kelti, hanem attól, hogy a közösség ezt a benyomást kéknek nevezi.

A digitális fordulat következtében a költészet és tudománya visszatalálhat e nyelvi játék rendjébe, a művek kiszabadulhatnak kulturális alárendeltségükből, éppen a technika kínálta kultúrakritika révén, az ellenálló „ráhagyatkozás” képességével élve. A kulturális fordulat persze szükséges volt, éppúgy, mint ahogy a posztkulturális fordulat szükséges lesz. De a szöveg digitális létmódjában immár nem a művelődés használja a költői nyelvet, hanem – s ennek akceptálása lesz egyre inkább az irodalmár feladata – a költői nyelv használja a művelődést. Ha az irodalom föl akar szabadulni eszközzellege alól, akkor eszközként kell kezelnie az őt használni akaró tényezőket. Az ész trónra emelése a technizáló racionalizmus terrorjához vezetett,²⁹ míg a technikára hagyatkozás („Gelassenheit”) felszabadulást ígér. „A művészetet is lehet a kultúra művelésének egyik területként tekinteni. Ebben az esetben azonban a lényegéből semmi sem tapasztalható meg.”³⁰ Ugyanakkor az emberi lét nyelvi-művészi kifejeződése csakis önnön kulturális feltételei mentén lehetséges.

A kulturális meg egyéb „fordulatok” nem jellemezhetők egy historikus futószalagon haladás elemeiként. A hermeneutika „utáni” állapotról szóló érvek többnyire a vonalszerű libasor-logikát követik, olyan inadekvát hozzáállásból kiindulva, mely nem vitatja, inkább csak figyelmen kívül hagyja a voltaképpen hermeneutikai előfeltevéseket. A releváns megközelítéshez pusztán rövid emlékeztetőül ajánlhatók a következő mondatok. „A Lét és időben a hermeneutika sem az értelmezés művészetét, sem pedig magát az értelmezést nem jelenti, hanem sokkal inkább arra tesz kísérletet, hogy az értelmezés lényegét mindenekelőtt a hermeneutikaiból határozzuk meg.”³¹ Vagyis a dolgok megértéséből kiindulást nem helyettesítheti a már létezőként megnyilvánuló-előállított „dolgok” ilyen-olyan megragadásának a kísérlete – ha fenntartjuk a gondolkodás ontológiai igényét.

Tudománytörténetileg a hermeneutika az újkori könyvnyomtatás és olvasás kultúrájához kötődik, de az autentikus közvetítés közegének az élőbeszédet tartja. A nyelvi kommunikáción az írásbeliség által ütött „sebet” orvosolja a szöveg megszólaltatásával.³² Az írásos formában rögzített hagyományt „hozza vissza az elide-

28 Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások*, ford. Neumer Katalin, Atlantisz, Budapest, 1992, 62.

29 „A felvilágosodás úgy viszonyul a dolgokhoz, mint a diktátor az emberekhez. [...] Minden kísérlet a természeti kényszer (Naturzwang) áttörésére azzal, hogy megtörik a természetet, csak annál mélyebben süllyed bele abba. Ezt a pályát írta le az európai civilizáció. [...] A felvilágosodás a radikálissá vált, mitikus szorongás. Végső terméke, a pozitívizmus tiszta immanenciája sem egyéb, mint egy univerzálissá vált tabu. [...] A hit paradoxája végül csalás, a XX. század mítoszává fajul, irracionálisa pedig racionális intézkedéssé a maradéktalanul felvilágosultak kezében, akik a társadalmat végképp barbárságba taszítják.” Max Horkheimer – Theodor W. Adorno, *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek*, ford. Bayer József és mások, Gondolat–Atlantisz, Budapest, 1990, 25–37.

30 Martin Heidegger, *Tudomány és eszmélődés*, ford. Tillmann J. A. = *A későújkori józansága I.*, szerk. Tillmann J. A., Göncöl, Budapest, 1994, 48.

31 Martin Heidegger, *Útban a nyelvhez*, ford. Tillmann J. A., Helikon, Budapest, 1991, 13, 15.

32 Fehér M. István, *Hermeneutika, irodalom, medialitás. Írásbeliség és könyvnyomtatás mint az irodalmi jelentés közvetítésének, a tudás és a tradíció átadásának a közege* = *Szerep és közeg*, 269–271.

genedettségéből az élő jelenbe”,³³ azaz performálja mint a diskurzusban jelenlévőt. Figyelembe veszi, hogy a nyelvi jelentés eseti jellegű, a „szöveg sohasem adott; mindig csak a pillanat hangzásával jelenvaló; [...] minden előadás alkalmával újonnan épül fel”.³⁴ Az irodalmiság digitális létmódja pedig képes összefogni e tendenciákat, hermeneutikája ezért olyan performatív – dialogikus – eljárás, melyben az „értelem” feltárulása a mindenkori hordozóra hagyatkozik, annak a helyén bomlik ki, mellőzve a kényszerítő felfedés, a rejtettségéből előhúzás, a jelöltet megfejtés reflexeit. A híradás e térbeliségben-történeke előzi jelentés és anyaga kettősségét, mely az újkorban olyan „objektívizmust eredményezett, melyről egyetlen korábbi kornak sem volt fogalma”, s „melyben metalingvisztika és rakéatechnika lényegileg egyek.”³⁵ A hermeneutika újkori történetisége nem önnön technikai „feltételeinek” a következménye, hanem e „feltételek” ontológiai velejárója, mint a logosz-metafizika technizálásából kiszabadulás szellemi igénye és képessége.

VII. Az elektronikus kommunikáció fordulatának mibenléte meg sem közelíthető hermeneutikai kiindulás nélkül. A technika „nem technikai” lényegének – az irodalmiság szempontjából is kulcsfontosságú – fölismeréséhez nem vezet út a kommunikáció azon anyagiságára hivatkozással, mely a „jelentések előállítását” az ún. „jelentéstelen” technikai feltételekhez köti.³⁶ Ez kiderülhet már az informativitás attribútumából: valóban mellőzhetetlen térbeliségéből. A környezet materialitásán [a távolság sematikus tárgyi „kitöltésén”] csüngő kvázi autista kényszer merő jelárammá [cserévé] egyszerűsíti az érintkezés interferenciáit. Pedig az információs térkapcsolat nem egyszerűen két pont [az „adó” és a „vevő”] közötti adatáramlás egy jakobsoni csőposta üregében, hanem a távolság-közelség dialektikájának – az „ittlét” és az „ottlét” összjátékának – eredendő vonatkozása, miáltal fölismerhető: az otlét mindig velünk van. „A jelenvalólet a maga itt-jét a környezővilági ott-ból érti meg. [...] Térbelisége szerint a jelenvalólet közvetlenül sohasem itt van, hanem ott, és ebből az 'ott'-ból tér vissza 'itt'-jéhez...”³⁷ Az olvasás klasszikus szituációját illetően: egy könyvre tekintve csak úgy vagyunk [lehetünk] „itt” olvasók, ahogy már eleve „ott” vagyunk a szövegnél. Az elektronikus informativitás jellemzéséhez tehát először térbeliségének valódi sajátosságaira [és a történeti előzményekre] szükséges kitérni.

Az olvasás eredetileg – a kézzel írt dokumentumok korában – rendeltetésének a helyéhez kötődött. A kódex, a levél, az imaszöveg vagy a középkori törvény lejegyzése nem került sokszorosításra és terjesztésre, többnyire csak ott volt hozzáférhető, ahol tárolták. Az írásnak az *információt hordozó-átvivő* funkciója – az elsődleges, akár szakrális rendeltetése után – csak később alakult ki.³⁸ E későbbi funkcióját erősítette a nyomtatás technikája, átteremtve a szöveg helyének és olvasásának relációját.

33 Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 258, 279.

34 Nyíri Kristóf, *Hagyomány és szóbeliség = A hagyomány filozófiája*, T-Twins, Budapest, 1994, 23.

35 Fehér M. István, *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*, Göncöl, Budapest, 1992, 304.

36 Hans Ulrich Gumbrecht, *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*, ford. Palkó Gábor, Ráció, Budapest, 2011, 15.

37 Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály és mások, Gondolat, Budapest, 232.

38 Niklas Luhmann, *Az írás formája*, ford. Oláh Szabolcs = *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerk. Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás, Ráció – Magyar Műhely, Budapest, 2005. 434.

A papíron rögzítettség addigi relatív stabilitását a sokszorosított példányok terjesztésének a dinamikája váltotta fel. Victor Hugo regénye [*A párizsi Notre-Dame*] a fikció szerint a székesegyház falára vésett szóból („végzet”) született, de elbeszélésének hordozója már messzire hagyta a kövek anyagi mátrixát. Annak megfelelően, ahogy Frolo tiszteletes jellemezte az épület és a könyv médiumainak versenyhelyzetét: az utóbbi [informatikailag] elpusztítja az előbbi. Az olvasás eseményét ezután már nem a szöveg létrejöttének és bármilyen rendeltetésének az egyedi helye határozza meg, hanem attól elválása és új környezetbe kerülése: változ(tathat)ó szituáltsága. Bár triviális, de szem előtt tartandó, hogy az olvasás térbeli esetlegessége – képletesen: a Notre-Dame falán látható betűk regénybe írása – elsősorban újkori fejlemény. Ma már e határátlépések aligha meglepőek, de óriási szenzációkat keltettek a 17–18. században az olvasni megtanult tömegek számára. Az addig intim körben terjedő dokumentumok, illetve a fiktív naplók, levelek, mindenki számára elérhetőkké váltak a kiadásuk során. Az információs csatornák cseréje – avagy a nyilvánosság szintjeinek műfajilag megjátszott átlépése – hatalmas érdeklődést váltott ki. Goethét megdöbbenette a könyvesbolt előtt tolongó tömegek látványa. Hogy izgatott emberek sorba álljanak egy példányért, az addig ismeretlen, szimbolikus esemény volt. Mint megtudta, a lelkes vásárlók *Az ifjú Werther szenvedései* címmel kiadott, immár szétosztható és megvásárolható „hagyatékot” akarták megszerezni.

A meghatározott lokalitásoktól függetlenedés alapvető változásokat hozott az irodalmi nyelvhasználat mellett egyáltalán a nyelvi tudatban, miként magában a nyelvészeti-szemiotikai reflexiókban is. Kialakult és hódító útjára lépett a nyelv „általános” vizsgálata, működésének logikai formalizálása, „egyetemes és racionális” jellegének a kutatása – Port Royal nyelvtanától a generatív grammatikáig, majd a grafémikus jelszóródás tipikusan innen levezethető elméletéig. Port Royal híres vizuális tartalmú példamondatával – a láthatatlan Isten teremtette a látható világot – képletesen is jellemezhető az általános nyelvészet episztemológiai horizontja, a láthatatlan (immateriális) logosz és a látható (materiális) tapasztalat immár metafizikai relacionálása. A fogalom- és ítéletalkotásnak, a következtetésnek a *helytől független*, egyetemesítő logikája összekapcsolódott a könyvek térátható mozgékonyásával, azaz olvasásuk mindenhol gyakorolható eseményével.

E tendencia viszont kétségtelenül a beszédnek és rögzítésének a jelenlét-aspektusa és széles körű terítése (létesülése helyétől elszakadása) közötti ellentmondásba torkoll: mintha a helyhez kötődő értelem [a jelenlét jelentése] mégis a legkülönbözőbb távoli térpontokra terjeszthetné ki identitását. Ez esetben a kommunikáció célja a technikai közvetítés szintjén eleve teljesíthetetlennek tűnik, mivel ami logosznak nevezhető, lényege szerint nem kerülhet a jelentése autentikus helyét megtagadó idegen közegbe, s nem kényszerülhet anyagi hordozók révén a továbbításhoz szükséges elválasztásra. E nézetben a médium tényleg képtelen az üzenő cselekvésre, anyagisága nem közölhet semmi rajta kívül – pontosabban szemantikája nem következhet anyagiságából, ami annyit tesz, hogy valamilyen hamisítás – „sorok között olvasás” – nélkül egyáltalán nem tételezhető. A logosz átvitele merő hipotézis, mi több, pusztá fikció, képtelen fantazma, mentális üresjárat lenne.

Bár e problémák megközelíthetők a nyelvhasználat dialogikus kölcsönössége felől is, kétségtelen, hogy a hírközlés technológiáinak iménti dualizmusa messzeme-

nően áthatja a modern médiumok működését, kérdésessé téve bármilyen megértés elfogadható esélyeit. Ezért – különös tekintettel a digitális medialitás aktualitására – a kommunikáció kibernetikus nyelvezetét a logosz és a matéria térbeliségének említett feszültsége (kittleri „rejtélye”) felől is vizsgálni szükséges.³⁹ Nem takarítható meg az informativitás modern technikáit a „rejtélyes” dualitás áthidalási kísérleteinek soraként tárgyalni kritikailag, annál inkább, mivel éppen ennek meghaladása az újabb fordulat lényege: ez a tendencia érkezett fordulópontjához, s vezethet minőségi ugráshoz napjainkra.

Hogy az üzenet jelentése („logosza”) elhagyná a tulajdonképpeni hovatartozását, helyhez kötődését azért, hogy elvileg bárhol (térbeli közvetítéssel) elérhető és elsajátítható legyen, olyan nyelvi-kommunikatív aporia tehát, melyet a technológia története minden erejével feloldani-feldolgozni igyekezett, de amitől teljesen elszakadni sohasem tudott, nem tudhatott. A technológiák elmélete pedig visszatükrözte ezt az ellentmondást, mert miközben az intencionált üzenet adekvát célba érkezését – a matéria illetékességét – joggal vonta kétségbe, egyúttal megrekedt a távolság leküzdésének vulgáris reflexeinél, s az intervallum mechanikus áthidalásaként tétélezte az információban részülés eseményét. Úgy „deszemantizálta” a közvetítést, hogy az információ térbeli áramlását – a hordozó morajlását – a híradás alapjának tekintette. A vezetékeket eszközből fétissé tette: a rájuk „hagyatkozás” helyett teremtként – de önkényes demiurgoszként – tisztelte őket. Vagyis a kódokban a logosz (kétséges) átvitelére figyelt. Ezért ekkor úgy tűnik, a közlés azért nem továbbíthatna jelentést, mert – ahogy e felfogás kritikája jogosan jellemzi – „nem utal olyan (akár virtuális) eredetre, nem fordítható vissza olyan ’közleménybe’, amelyet – a jelentésképzés önkényességének veszélye nélkül – valamiféle üzenetképző szándékkal lehetne összefüggésbe hozni.”⁴⁰ Ami tehát eleve illúzió, az a jelentésnek valamilyen üzenetképző szándékba visszafordítása, a tartalmak pontos visszakeresésének az igénye. Ha ugyanis az üzenet a tér eltérő pontjai között kerülne a zajból jeleket képző átadásra, akkor a logosz helyének és a matéria mozgásának (időben és térben elváló) antagonizmusán kellene felülkerekednie. Ez természetesen nem lehetséges, hermeneutikailag már az elvárása is tarthatatlan. Találhatóan hasonlítható az üzenő jelszóródás és a fogadó térhely egyneműsítő igyekezete – Shannon egyenlete kapcsán – Narkisszosz beteljesülhetetlen vágyakozásához: „Lacan szerint az a jelek jellegzetessége, hogy elvileg helyettesíthetők, ezzel szemben minden valós a maga helyéhez tapad.”⁴¹

E nehézségek kezeléséhez a digitális közlésmód a szövegalkotás és befogadása – az irodalmiság „alapviszonya”⁴² mint a logosz és helye – tekintetében hajtott végre radikális módosításokat.⁴³ A kibernetikában előálló „ott” helyét, térbeli másikat immár

39 „A kommunikáció materialitásai modern rejtélynek nevezhetők – ha nem éppen ez a modern rejtély.” Friedrich Kittler, *Jel és zaj távolsága*, ford. Lőrincz Csongor = *Intézményesség és kulturális közvetítés...*, 455.

40 Kulcsár Szabó Ernő, *Az „immateriális” beiródás. Az esztétikai tapasztalat medialitásának kérdéséhez* = *Uő, Szöveg – medialitás – filológia. Költészettörténet és kulturális modernségben*, Akadémiai, Budapest, 2004, 57.

41 Kittler, *I. m.*, 458.

42 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál = Szerep és közeg...* 40–56.

43 A fordulat episztemológiai jellegzetességeihez ld. *Computer als Medium*, szerk. Norbert Bolz – Friedrich A. Kittler – Christoph Tholen, Fink, München, 1994.

nem stabilizálja semmilyen följegyzőrendszer – például a könyv [az írás] – konkrét holléte. A bináris kódok rögzíthetetlen – azaz tetszőlegesen rögzíthető – hálózati dinamikája átértékeli a szöveg hely fogalmát. Ilyenformán mindaz, ami digitálisan létezik, eleve feloldja anyagiságának konkrét helyhez kötött határait. Mindenhol megjelenhet a hálózatban, letölthető, földídezhető. A világháló olyan teret (cyberspace-t) képez az információ számára, mely mint – csak jelzésszerű összehasonlítással szólva – a platóni „khóra”, egy különálló hely, a térbeliesülésé, s „mely disszimétrikus viszonyt tart fenn mindennel”.⁴⁴ [A szimmetriasértés köztudottan információképzéssel járó esemény.] Ennek akceptálása pedig a térpontok áthidalásának hiedelmét és az anyaggal közvetíthetetlen jelentés dilemmáját a technicista ortodoxia dogmájaként hagyja maga mögött. E dogma, láttuk, azon vélekedés foglya marad, miszerint az üzenet bizonyos eleve meghatározott távolságot hatna át, s jelentése kizárólag valamilyen anyagiság segítségével kerülne közvetítésre a különálló térpontok között. Az információt utaztatandó képletnek tartja, mely szállításra vár, mint a vonat vagy a gőzhajó terhe. Ezt a sablonos beidegződést fejezi ki az ismert egyfelől-másfelől dilemma: „nincsen értelem, amelyet a filozófusok és hermeneuták egyre a sorok között kerestek, fizikai hordozó nélkül. Másfelől nincsenek olyan materialítások sem, amelyek maguk információk lennének és kommunikációt létesíthetnének.”⁴⁵ E dichotómikus felfogás mindenestre annyiban „nem-hermeneutikai”, amennyiben az információáramlást valamilyen térátható anyagi mozgásból, az „értelmet” pedig a „sorok között” keresésből vezetné le. Az értelem dialogikus megtörténését a mediális kódok áttevődéseinek a szintjén keresi, s így következtet szemantikai kudarcukra. Innen nézve persze aligha cáfolható, hogy az értelem „eredete” nyomokban sem lelhető fel az üzenetet képező szignálokban. Narkisszosz csak önnön tükörképét látja, és boldogtalan marad az elérhető Másik nélkül. Csakhogy e megközelítés nem elsősorban technicista radikalizmusa, hanem éppenséggel az előzményeit mechanikusan kiteljesítő szabálykövetése miatt bírálható. Claude Shannon egyenletének tanulsága [a hírközlés informativitása nullára csökken] sem az üzenet tartalmatlanságát bizonyítja, hanem éppen azt, hogy az üzenet nem a csatorna kódjainak csereberéjéből vezethető le. Azt eddig is tudtuk, hogy a logosz nem postázható. Nem adható fel ajánlott küldeményként egy címzett nevére. Shannon képlete az információelmélet nyelvén voltaképpen Platón közismert, a *Phaidros*-ban kifejtett íráskritikáját ismétli meg, mely a jelentés és a beszédhelyzet szoros összefonódását eszményítette, hogy annak hiányát panaszolja az írásbeliségnél. S ha ez hiány, akkor a modern emberi kommunikáció, minden lenyűgöző szuggesztivitása mellett, valóban a deficit állandó növekedésétől szenved. A kulturális vívmányok sora, például a könyvtárak gyűjtőgető, borges-i [végtelenülő] kaptárléte csak a veszteségek tüneti – bár nélkülözhetetlen – kezelésére képes. Azonban a tüneti [ellentmondásos] kezelés sem lebecsülendő, főleg, ha eljuttat egy olyan nyelvi-dialogikus jelenlétet, mely az elektronikus informativásban teljesedik ki. Hogyan teremti újra egymást logosz és hely ebben a közegben?

44 Jacques Derrida, *Khóra = Esszé a névről*, ford. Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán, Jelenkor, Pécs, 1993, 150.

45 Kittler, *I. m.*, 455.

VIII. A rövid válaszhoz mindenekelőtt immár magának a kibernetikus kommunikációnak a térbeliségére kell kitérni. Kérdezendő tehát, a világhálóra „lépve” hol vagyunk egyáltalán, azaz milyen térbe kerülünk ezzel a cselekedettel?⁴⁶ Semmi esetre sem olyanba, melynek összekötött huzalai határoznák meg az információ küldését és elhelyezését. A „világháló” szóösszetétel egymásban létre utal: a háló csak úgy szövi át a világot, ahogy a világ szövi a hálót – hogy a szövésség fogalmát némi heideggeriánus etimologizással „szövegesítsük”. Hogy mi a megjelenő világ, az a hálózatra csatlakozással és a benne tartózkodással dől el: nincsen eredendő „valóság”, melynek pontjai összeköthetők, hanem az újra és újra létrejövő, folytonosan változó kapcsolatok (hálózatos szerkezetek) kooperációjából adódik jelenlétünk ittje és mostja. Az időlegesen teremtdő és folyvást újrateremtdő kapcsolatokat nem jellemzi az „irodalmi alapviszonyok” az olvasás konkrét alkalmától-helyétől eltekintő függetlenítése, a logosz „továbbítása”, távolságokat áthidaló becsatornázása, az üzenet aktusának kódolás-dekódolás mintájú stratégiája. A jelentés identitása nem a materiális közvetítés alapkérdése, mivel a helyhez kötődő értelem nem kíván egy bizonyos pontból terjeszkedni – hozzáféréseinek minden hálózati egyetemessége mellett a keletkezésének egyedi közegében születik és él. A digitális kódok dinamikája és alkalmazása kiiktatja a jelentés és matéria azon technikai antagonizmusát, melyet egyébként is csak maga a technika fokozott a maximumig azért, mert általánosító önkénye szükségképpen megtagadta dolog és értelem eredendő összetartozását, s mert önmaga lényegét a „technikaiban” kereste, hogy megkísérelje elfedni nyelvének instrumentalizált dualitását. A kibernetikai közlés visszahozza a Notre-Dame falára vésett üzenet lokalitását, az épület helyének egy jelenlétszerű olvasását. Gépünk képernyőjén nem láthatunk mást, mint ami saját (aktív) ittlétünk által létezésbe jön. A világ azon a helyen válik szükségképp performatív értelemmé, ahol mi magunk vagyunk. Mint szó volt róla, a szöveg és értelme sohasem egy eleve adott forrásból származik: minden előfordulás alkalmával újonnan áll elő. A tér nem absztrakt, mérhető távolságokkal áthuzalozható közeg immár, a kommunikáció pedig nem a térpontok közötti áttevődés függvénye: a „világháló” a világ léte egy benne-jelenlét tapasztalatában táru fel.⁴⁷ A híradás sem pusztán a jelek termelése és irányítása lesz a kommunikáció előregyártott csatornájában, mivel a „világ” jelenlévő lokalitásként megmutatkozása nem ismeri az információ előállításának és elsajátításának a metafizikai különbségét. Ezért ekkor nem is virtuális, inkább ún. digitális „valóságról” beszélhetünk. (Virtuális valóságon egyébként szintén a létezés technikai közreműködéssel előállított tapasztalatát érti a vonatkozó szakirodalom. Eszerint bontja ki például a jelenlét és a világszerűség fogalmait.⁴⁸) Ami körülöttünk képben és hangban megnyilvánul, az tervezés és a váratlan

46 Rafael Capurro, *Einführung in die digitale Ontologie = Technik und Kultur. Bedingungs- und Beeinflussungsverhältnisse*, szerk. Gerhard Banse – Armin Grunwald, Institut für Technologie, Karlsruhe, 2010, 217–228.

47 Ezt és a térbeliség hasonló hermeneutikai tapasztalatait a kortárs informatika retorikája olykor kissé esetlenül fogalmazza meg, a „ottból” levezethető „itt” állapotát (jelenlétét) például úgy határozza meg, mint egy szubjektív emberi benyomást arról, hogy az illető hol, milyen környezetben tartózkodik, noha „fizikailag másutt helyezkedik el.” Bob G. Witmer – Michael J. Singer, *Measuring Presence in Virtual Environments. A Presence Questionnaire*, Presence 1998/3., 225–240.

48 Ropolyi László, *Virtualitás mint harmadik létszféra*, Magyar Tudomány 2017/8., 918–928. A szerző másutt úgy véli, „[a]z információ előállításának a technológiája az értelmezés, vagy

következmény olyan együttese, mely a görög ontológiában a létrejövésre képesség [potentia] és a megvalósulás [actus] dialektikájaként tudatosult. A szövegszerkesztés során például nincs szükség az eszmefuttatás előzetes kimunkálására, a mondatok precíz megformálására: a készülő írás maga úgy bontakozik együtt a szellemmel, ahogy a beszéd a gondolkodással, Kleist romantikus megfigyelése szerint.⁴⁹ Hogy a felhasználó cselekvőként „itt” van, az a képernyő „ott”-ján látható. A gondolkodás egyszerre, nem elkülöníthető módon történik meg a fejben és a programon.

Ezért fogalmazódhatott meg a kissé hatásvadász, de sokat sejtető jellemzés, miszerint „a kibertér maga a működő platonizmus.”⁵⁰ Ezek szerint bár ülünk a barlangban, de láthatjuk az ideák fényét. Mégpedig azért, mert tapasztalásunk ekkor a szépséghez – a platóni ideák egyetlen érzékelhető formájához – hasonlóan foglalná magába az információt. A párhuzam filozófiatörténetileg tán inadekvát, de találon példázza logosz és hely, híradás és térbeliség összetartozását, az üzenet nem mechanikus, nem átvitelfüggő szemantikáját. Azt az érzelmi telítettséget például, mely a közvetítést a jelenlét-tapasztalat legintenzívebb történésévé teheti.⁵¹ Modern technikai környezetben teljesebb ki azon egzisztenciális [„ek-szisztenciális”] esemény, mely már a néma olvasás fordulata során is elérte az embert, akár mint egy elementáris vallási élmény. „Ágoston életének és *Vallomásainak* csúcspontja, a megtérés megrendítő eseménye az olvasás hatására vagy magában az olvasásban mint eseményben következik be.” Ágoston érzelmileg felfokozott, szinte egzaltált állapotba kerül, csakúgy, mint később, amikor a saját művét írja és olvassa. „Az isteni forrásból eredő fény itt az olvasás közvetítésével jut el az emberi bensőbe.”⁵² Így világlik a „logosz” fénye a „khóra” közegeiben.

IX. Határozott kezdeményező lépést tesz ebbe az irányba napjainkban – a 18. század végi átalakuláshoz hasonló mértékben – a kortárs filológia. A digitális kritikai kiadások újraalkotják a szöveg mibenlétét: mind az alkotás, mind az olvasás funkcióját.⁵³ Az irodalmi közvetítés új csatornáját, mint a szöveghez hozzáférés új minőségét, e sajtó alá rendezés képes lesz a nyelvnek alárendelt funkcióban biztosítani. Azon recepcióesztétikai belátásnak megfelelően, miszerint az irodalmi mű a megszólalása közben teremti meg olvasatát. Ennek következtében bár módosul, de megerősödik a műalkotás autonómiája. Vagyis éppen a nem-irodalmi, a technológiai vívmányok válhatnak felhasználhatóvá az irodalom diszkurzív lényegiségének a kidomborításához. A digitális bölcsészet visszaszoríthatja a laterális eklektikát: nem tünteti el, de úgy teszi a helyükre a kontextusokat, hogy megóvja

általánosságban szólva: a hermeneutika”. Uő, *Az Internet természete. Internetfilozófiai értekezés*, Typotex, Budapest, 2006, 76.

49 Heinrich von Kleist, *A gondolatok fokozatos kialakulása beszéd közben*, ford. Forgách András = Uő, *Esszék, anekdoták, költemények*, szerk. Földényi F. László, Jelenkor, Pécs, 1996, 167–171.

50 Michael Heim, *The Metaphysics of Virtual Reality*, Oxford University Press, New York – Oxford, 1993, 89.

51 „Ezekben a megismerési szituációkban az ember nem a hagyományos szubjektum-objektum viszonyban működik, hanem a belemerülés (immersion) révén belső nézőpontra tesz szert. A tanuláshoz ez a formája az empátia és az identifikáció műveleteit mozgósítja.” Golden Dániel, *A virtualitás kettős természetéről*, Magyar Tudomány 2017/8., 943.

52 Simon Attila, *Olvasás és vallomás. Balogh József Szent Ágoston-értelmezése = Szerep és közeg...* 232, 237.

53 Kecskeméti Gábor, *Humanist Texts in a Digital Age*, Camonae Hungaricae 2023/8., 5–20.

a szöveg(változatok) autonómiáját, kiemelve irodalmi megalkotottságukat. Ennek nyomán a prófétikusnak szánt kinyilatkoztatások és a lelkesült forradalmi kirohanások a középkori kódexmásolatok szerénységével fogják megtalálni helyüket a sajtó alá rendezés és olvasás digitális viszonylatában. Az irodalmi hagyomány, mint a korai romantikában, a gondozás, a textológiai előállítás, azaz egy teremtő teremtettség jegyében válik a *műalkotásokra koncentrással* folytathatóvá.

A doktriner ideológiák és az agresszív utópiák pusztá fabuláris maradványoknak tűnnek a textológia méltó gondozása nyomán Gulliver groteszk kalandjai mellett. Amennyiben a filológia – nevéhez hűen – a logoszhoz vonzalmában teljesedik ki, annyiban az irodalommal [a műalkotással] foglalkozás nem lehet szociális munka, sem progresszív politizálás, sem pedig karitatív segélyezés. De éppen ezért részesíthet egyedülálló módon a *charitas*, a humanitas szellemiségében és lelkiségében, s juttathat el egy valódi emberi jelenlét cselekvő, például a görög drámai performációkban még katartikusnak nevezett tapasztalatához. Egy népszerű szállóigét variálva: ha egyeztetjük az alanyt és az állítmányt, vagyis ha nem égetjük hamuvá nyelvünk esztétikai ítélőerejét, máris egy sorközösségben találjuk magunkat. S azért nem szükséges túl hangosan agitálni az irodalmár ennek megfelelő hozzáállása – voltaképpen romantikus lázadása – mellett, mert a folyamat szándékainktól függetlenül zajlik, s következménye éppúgy nem egyedül a személyes döntésünkön múlik, mint a kék szín meghatározása.

Simon Attila

Volumen

GONDOLATOK AZ IDIÓMA KÖZÖSSÉGÉRŐL ÉS AZ IRODALOMTUDÓS TÁRSADALMI SZEREPÉRŐL

I. Platón egyszerre hangsúlyozta a művészet erkölcsileg és politikailag veszedelmes voltát és a közös művészeti alkotás [mindenekelőtt a *kartánc*, a *khoreia*] közösségképző szerepét. Az *Állam* című munkájában jószerével a költészet egészét kizárja *kallipolisznak* [527c] nevezett ideális politikai közösségéből, mégpedig legfőképpen az érzéki és érzelmi hatás miatt, amelyet ennek alkotásai kiváltak. Szókratész a következőképpen fogalmazza meg ezt: „tudnod kell, hogy államunkba az egész költészetből jóformán csak az istenekhez írt himnuszokat és az erényes emberekről szóló dicsőítő költeményeket szabad befogadnunk. Mert ha a dalban vagy hősi versben megszólaló édes műzsát is beengeded, akkor a törvény és a mindig is általánosan a legjobbnak tartott értelem helyett az élvezet és a fájdalom foglalják el államunkban a királyi széket” [607a].¹ Az *édes műzsa* a görög szövegben *hédüszmené* Muszaként szerepel, vagyis ugyanazt a jelzőt találjuk itt, mint melyet Arisztotelész használ a *Poétika* 6. fejezetében a tragédia meghatározása során: a tragédia *hédüszmenó logó*, *megédesített beszéddel* állítja elő a cselekvés *mimésziszét* [a megédesített, kellemessé tett, *hédüszmenosz* beszéd az, ami *hédonét*, gyönyört nyújt], s a beszéd „édessége” azt jelenti, hogy van benne *rhüthmosz* és *harmonia*, ahol ez utóbbit több-

¹ Platón, *Állam*, ford. Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 2014.

nyire dallamként fordítják [1449b24–31].² Az édes Múza, a megédesített, kellemessé, gyönyörködtetővé tett beszéd a nyelv poétikai eszközök révén előálló érzéki hatására utal, s nagyrészt ebben és az ezáltal előidézett affektív turbulenciában látja Platón az irodalom lélekrontó és közösségromboló hatását [Állam 606a–d].

A *Törvények* című munkájának második könyvében ugyanakkor, miközben továbbra is gyanakvással szemléli és cenzúrának vetné alá a költészetet (itt legfőképpen a kartánc, a *khoreia* művészetét), már azt találjuk: „A kartánc egésze számunkra: az egész nevelés” [672e]. Platón itt már lehetségesnek, sőt szükségesnek látja az esztétikai és a morális, s így a politikai közötti közvetítést, mégpedig éppen a korábban oly veszedelmesnek láttatott érzékelés és gyönyör, *aiszthészisz* és *hédoné* révén. A gyermekek esetében ezt a közvetítést az teszi szükségessé, hogy bennük még nem alakult ki a *logosz*, amelynek köszönhetően észszerűen gondolkodó lényekként maguk is képesek lennének belátni a helyes viselkedés és cselekvés elveit és velük összhangban meghatározni konkrét módozatait [653a–c, 659d–e]. A felnőttek esetében pedig az, hogy időről időre letérnek a helyes útról, melyen a *logosz* vezetné őket, s amelyre azután újra vissza kell kormányozni őket, és ennek eszköze lehet a helyes esztétikai és morális elvek alapján megalkotott és előadott kartánc [653d]. Itt tehát, a *Törvények* című munkában a megalapítandó új *polisz* közösségének teljes körű egysége már ki kell hogy terjeszkedjen az érzékszervekre is, és ugyanez vonatkozik az érzéseknek – az öröm és a fájdalom elemi érzéseinek – a közösségére is: „ami természettől fogva saját tulajdona az embernek, az is valamiképp közös legyen, hogy például szemünk, fülünk, kezünk közösen lásson, halljon és cselekedjen, egybehangzóan helyeseljünk és szidjunk, merthogy mindannyian ugyanannak örülünk és ugyanazon szomorkodunk, és egyáltalán, hogy törvényei, amennyire csak lehet, egygyé forrasszák a várost” [739c–d].³ Az érzelmek alakítására támaszkodó erkölcsi és politikai hatás voltaképpen az esztétikai (érzéki) hatáson alapul, s ezért ez utóbbinak a szabályozása, sőt egyenesen az érzékelés egy új „grammatikájának” a polgárok lelkébe plántálása lesz ennek a művészetnek az elsőként elérendő célja: „a *khoreiában* megvalósuló [...] nevelés legfőképpen az érzékelés nevelése”.⁴

Mindebből most két mozzanatot emelek ki: azt, hogy Platón megközelítésében a *polisz* számára a morális egységet is magában foglaló politikai egység kulcsfontosságú s az individuum érdekeinél előbbre való; valamint azt, hogy az esztétikai mozzanatnak fontos szerep jut ennek az egységnek a megteremtésében. A következőkben azt szeretném mérlegelni, hogy mi az, ami Platón elképzeléseiből, az irodalom és az irodalmár társadalmi szerepéről gondolkodva, átvihető mai helyzetünkre.

II. A modernitás sok szempontból konszenzuálisnak tekinthető leírásai mindkét platóni tétel érvényességét és érvényesíthetőségét vitatják. Ami a politikai egységet mint

2 Arisztotelész, *Poétika és más költészettani írások*, ford. Ritoók Zsigmond, PannonKlett, Budapest, 1997 [itt a *hédüszmenosz logosz fűszerezett beszédként* szerepel]; Aristoteles, *Poetik*, ford. Manfred Fuhrmann, Reclam, Stuttgart, 1994.

3 Platón, *Törvények*, Kövendi Dénes fordítását átdolgozta Bolonyai Gábor, Atlantisz, Budapest, 2008.

4 Lucia Prauscello, *Performing Citizenship in Plato's Laws*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 116–118, 151. Vö. *Törvények* 661b–c, 670b és *Timaios* 64a skk. érzékelés, gyönyör és fájdalom összefüggéseiről. A fenti gondolatmenet részletesebb kifejtését lásd *A ritmus politikája* című tanulmányomban: Simon Attila, *Affektív megértés. Hermeneutikai határmezsgyék az antik esztétikában, retorikában és poétikában*, Ráció, Budapest, 2022, 52–72.

teljes körű, morális egységet is magában foglaló közösséget illeti: az egységes és mindenkit átfogó morális és világnézeti égboltozat megrendülésével, melyet Nietzsche az „Isten halott” metonímiájával fejezett ki, elveszett az a közös alap, amelyre a politikai egység is felépíthető volt. Nietzsche oly sokszor félreértett mondása Isten haláláról ennek a közös értékrendnek a megrendülésére vonatkozik (nem pedig Isten tényleges halálára, ami fogalmi ellentmondás volna, és nem is arra, hogy egyénként ki-ki ne hihetne továbbra is Istenben): „Mit jelent a nihilizmus? – hogy a legfőbb értékek elértéktelenednek. Hiányzik a cél; hiányzik a válasz a »miért?«-re. [...] Milyen *előnyöket* kínált a keresztény morál-hipotézis? [...] megóvta attól az embert, hogy emberként megvesse önmagát, hogy az élet ellen foglaljon állást, hogy kételkedjék a megismerésben; a *fenntartás* eszköze volt. In summa: a gyakorlati és elméleti *nihilizmus* ellen morál volt a legnagyobb *ellenszer*.⁵ Az egységes értékrend megrendülésének folyamánként tudomásul kellett venni, hogy innentől fogva „nem igazolhatók az olyan politikai intézmények, amelyek lehetetlenné teszik az önmeghatározás szabadságát.”⁶ Vagyis a politikai közösség egysége többé nem alapulhat a morális egyöntetűségen. A társadalmakról való intézményelméleti gondolkodás kiindulópontja – paradox módon – az önmagát meghatározó, szuverén, szabad individuum lett.

Hasonlóan erőteljes eltávolodás figyelhető meg a modernitásban a platóni elképzelésektől esztétikai és morális-politikai szféra egybetartozását illetően is. A művészet autonómmá válása azt eredményezte, hogy művészet és erkölcs (vagy tágabban: társadalmi gyakorlat), „esztétikai” és „morális” kérdésessé vált (akár teljes egészében megkérdőjelezett) kapcsolatban állnak egymással. Ez annak a modernitáskori (társadalomtörténeti kontextusban: a 18. század második felében – nem előzmények nélkül – lezajló) folyamatnak a része, melynek során, Niklas Luhmann terminológiáját használva, a nyugati társadalmakban a művészetek (és reflexiójuk) önálló funkcióval rendelkező, autopoétikus alrendszerként különülnek el a társadalom más alrendszereitől.⁷ A művészet, az esztétikai szféra és a társadalom erkölcsi s politikai identitása funkcióik szerint elválnak egymástól.

Ugyanakkor ez a két elv a modernitásban sem abszolút érvényű és abszolutizálásuk nem is kívánatos. A modern individualizmusnak, közelebbről egyén és társadalom (pontosabban valamilyen közösségek) viszonyának, a sikeres kooperációhoz szükséges mértékben közös értékrendnek a vonatkozásában Friedrich August von Hayek meglátásait ajánlom megfontolásra, amelyeket *A valódi és a hamis individualizmus* című tanulmányában fogalmazott meg.⁸ Hayek a karteziánus racionalizmuson alapuló racionalisztikus individualizmus kritikája után a társadalomban tudatos tervezés nélkül kialakuló szabályok és szokások közösségsszervező és -fenntartó erejét hangsúlyozza, s az egyéni szabadság legfőbb biztosítékát éppenséggel a közösen elfogadott értékek és szabályozó erők működésében látja: „a kényszer minden bizonnyal csak

5 Friedrich Nietzsche, *A hatalom akarása*, ford. Romhányi Török Gábor, Cartaphilus, Budapest, 2002, 15.

6 *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei. I. Elmélettörténet*, szerk. Bódig Mátyás – Györfi Tamás, Bóbor, Miskolc, 2002, 126.

7 Erről lásd: Niklas Luhmann, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója*, ford. Gergő Veronika = *Testes könyv. I.*, szerk. Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor s. k. – Odorics Ferenc, Ictus, Szeged, 1996, 113–158.

8 Friedrich A. Hayek, *A valódi és a hamis individualizmus*, ford. Kontler László = *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II.*, szerk. Ludassy Mária, Atlantisz, Budapest, 1993, 111–147.

egy olyan társadalomban lehet a legalacsonyabb szinten tartani, ahol a szokások és a hagyomány az emberek viselkedését nagymértékben kiszámíthatóvá tette.”⁹ A tervező emberi elme mindenhatóságának racionalista vakhitével szemben (minden paradox csengése ellenére itt erről, racionalista vakhitról van szó), amelyből az individuumok atomizáló felfogása ered, a valódi individualizmus „valójában kevésbé »individualista«, mint a szocializmus, mivel a családot éppen olyan legitim egységnek tekinti, mint az egyént; s ez más csoportokra is érvényes, mint például a nyelvi vagy vallási közösségekre”,¹⁰ amelyek a maguk anyagi, erkölcsi és kulturális normái szerint, hagyományaiknak megfelelően élhetnek.

Érdekes itt idézni Hayek egyik, személyes élményen alapuló példáját, amely megvilágító lehet ebben az összefüggésben, ezen felül pedig az individualizmus közép-európai és angol-amerikai felfogásának különbségét is élesebb fénybe állítja (és most az egyszer tekintsünk el az anekdotikus és némileg sztereotipizáló érveléssel szembeni, egyébként jogos és Hayek által is reflektált informális logikai ellenvetésként). Ezt olvassuk:

Jól emlékszem, én magam is mennyire meglepődtem, sőt megdöbbsentem, amikor ifjú diákként első ízben kerülve kapcsolatba angol és amerikai kortársaimmal, rájöttem, milyen nagy mértékben hajlanak arra, hogy minden külsőségben alkalmazkodjanak az általános szokáshoz, ahelyett hogy – mint az nekem természetesnek látszott volna – azzal büszkélkednének, hogy a legtöbb tekintetben egyéniek és eredetiek. [...] Újra meg újra ugyanazzal az önkéntes alkalmazkodásra való hajlandóságnak szóló meglepődéssel találkozhat benne [Wilhelm Dibelius *England* című munkájában – S. A.], amelyet szembeállít a szerző a német ifjak minden tekintetben az általuk helyesnek és igaznak tartott dolgokat kifejező „eredeti személyiség” kialakítását célzó törekvésével.¹¹

Az egyéniség olyasfajta romantikus kultuszát, amely megnehezíti vagy egyenesen ellehetetleníti a hagyományokhoz és a szokásokhoz való, és éppen az egyén szabad kibontakozásának érdekében álló alkalmazkodást, Hayek jó érzékkel, bár elsőre némileg meglepően vezeti vissza a racionalista megrögzöttségekre. Ez ugyanis végső soron nem mást jelent, mint ragaszkodást „a minden tekintetben az egyén tudatos választásának termékeiként megjelenő »eredeti« személyiségek kifejlődéséhez”.¹² Hogy ez a fajta „hamis individualizmus”, különösen ha évtizedekig tartó kollektivisták kultúrarombolás és az ennek nyomán megerősödő anómikus mintázatok kapcsolódnak hozzá, tetejébe még az ellenségnek tekintett, s persze valóban etatista közhatalom kijátszásának erőnné feltolt alantas ügyeskedő gyakorlata is, tehát hogy ez a „hamis individualizmus” milyen jóvátehetetlen károkat okozhat egy közösség mentális és társadalmi struktúráiban, az itt és most aligha szorul hosszas bemutatásra.

⁹ Uo., 138.

¹⁰ Uo., 146.

¹¹ Uo., 140.

¹² Uo. Kinek ne jutnának itt eszébe ellenpontként a *Tristram Shandy* színes esetlegességükben és esendőségükben feltűnő, *hobby-horse*-aik által idioszinkratikussá és oly szerethetővé tett alakjai?

A modern társadalomfejlődés borzalmas tévútjainak és katasztrofális kudarcai – mindenekelőtt a nemzeti és a nemzetközi szocializmusnak – hayeki magyarázata és az ellenerőnek általa javasolt kibontakoztatása megmutatja, hogy a bizonyos mértékig közös gondolkodás-, cselekvés- és viselkedésmód a modernitásban is nélkülözhetetlen a társadalom és az egyén kiegyensúlyozott viszonyának létrehozásában és fenntartásában. A nemzetállamok kialakulása részben erre a helyzetre adott választ. A politikai nemzet mint közösség biztosította a nagy területen jelentős számban együtt élő individuumoknak *mint autonóm honpolgároknak* a sikeres kooperációhoz feltétlenül szükséges mértékű összetartozását.

Annak megmutatásaként, hogy Közép-Európában, sőt éppenséggel Magyarországon is létezett ennek a kapitalizmust és a polgári demokráciát hatékonyan fenntartó „valódi individualizmusnak” érvényes térségi eszmei mintázata, hadd hivatkozzam a magyar szellemi múltból Márai Sándorra, akinek az európai kulturális értékrendben megalapozott politikai elmékedései nem állnak távol Hayek gondolataitól. Hiszen a II. világháború kataklizmájának idején, a kassai dómban Rákóczi sírboltja fölött elmélkedve Márai ugyancsak egyéni szabadság és közösség, nemzeti és nemzetközi egyensúlyának olyan megvalósulásában látta a közös európai jövő zálogát, amelyet – egyfajta kulturális kereszténység alapzatán – legpontosabban szabadelvű konzervatívnak lehetne nevezni: „A közösség iránti felelősségérzetet csak szabad, képességeiket mesterséges és fölösleges lelki, társadalmi és anyagi gátlások nélkül kifejező emberek tudják igazán és minden következménnyel átérezni. [...] Szabad emberek akarunk lenni az Állammal és a Hivatallal szemben, hogy teljesíteni tudjuk kötelességeinket a Közösséggel szemben.”¹³ Figyelemreméltó, hogy a kulturális kereszténység Márai-féle koncepciója – mely nemcsak a *Kassai Órjárat*-ban, hanem az *Európa elrablása* és a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című szövegekben is nagy hangsúllyal van jelen, kiegészülve még a „nemzetek Európája” elgondolással is – egyszersmind világosan érzékelhető közösséget mutat az Európai Unió régen feledésbe merült, sőt a méltatlan utódok által többször kifejezetten megtagadott szellemi lényegével. Mármost alapító atyáinak keresztény (katolikus) alapzatú konzervatív kulturális értékhorizontjával, melyben az ember teremtményi mivoltának szerves alkotórésze szabadsága s az ettől elválaszthatatlan egyéni felelőssége is – a piacon és a demokratikus politikai térben egyaránt.

Ami másfelől a művészet, az esztétikai szféra autonómmá válását illeti, ezzel kapcsolatban először is arra kell emlékeztetni, hogy maga Luhmann a művészet szép/csúf kód alapján történő kikülönülésének (*Ausdifferenzierung*) a történeti megragadása során Adornóval vitatkozva úgy fogalmaz, hogy ez a kikülönülés nem a társadalommal szemben történik, „hanem a társadalmon belüli önállósodásról van szó; [...] a művészet újkorban elért autonómiája sem a társadalomtól való függőséggel száll szembe; nem kergeti a művészetet reménytelen kívülállásba. Épp ellenkezőleg: a művészet éppen azzal osztja a modern társadalom sorsát, hogy autonómmá vált rendszerként próbál boldogulni.”¹⁴ Vagyis miközben a művészet funkcionálisan

13 Márai Sándor, *Kassai Órjárat*, Helikon, Budapest, 1999, 119.

14 Luhmann, I. m., 115. Korábban is pontosan megfogalmazva: „A funkcionális differenciálódás a társadalomnak módot ad arra, hogy a legfontosabb alrendszereket társadalmi *funkciójuk* szerint elkülönítse, és ezzel azokat társadalmon belüli *környezetükből* jobban kiemelje” [Kiem. az eredetiben].

önállóvá vált, ezt a funkcióját mégiscsak a társadalmon belül tölti be, amennyiben „az autonómia nem zárja ki a környezethez fűződő kapcsolatokat, hanem épp hogy feltételezi és szabályozza azokat.”¹⁵ Nagyon is lehetséges, hogy a művészet éppen a maga sajátos funkcióján keresztül – s ami nem lényegtelen: nem mint objektum, hanem mint kommunikációs folyamat –¹⁶ közösséget hoz létre, amennyiben kifejezi és befolyásolja a közösség tagjainak felfogását.

III. Egyén és közösség, társadalom és művészet modern viszonyának emez elnagyolt keretezése után, valamiféle konkluzív javaslat felé törekedve, bekapcsolom a tárgyalásba T. S. Eliot elgondolásait költészet és társadalom kapcsolatáról s az idiomatikus nyelv ebben játszott szerepéről, valamint Hans-Georg Gadamer volumen-fogalmát, amelyben érzelmi, szellemi és közösségi összekapcsolódik. Kénytelenségből az eddigieknél is vázlatosabb leszek.

T. S. Eliot immár szorosan és kifejezetten a nyelv, mégpedig a nyelv idiomatikus-sága, s mindenekelőtt az idiomatikus költői nyelv összefüggésében értekezett irodalom és társadalom viszonyáról *A költészet társadalmi hivatása* című, 1943-ban keletkezett esszéjében.¹⁷ Eliot érzelem, érzés [*emotion and feeling*] és nyelv sajátos és legszorosabb összefüggését állítja, ráadásul egyszersmind a nyelvnek a költészet alapjaként leginkább kiaknázható sajátosságait említve: „a nép egyéniségét nyelvének szerkezete, ritmusa, hangzása, szókinccse fejezi ki” [a „szókinccs” helyén az eredetiben az *idiom of language* kifejezés áll].¹⁸ A költészet „az egész nemzet beszédét és érzékenységét befolyásolja [*affect the speech and the sensibility of the whole nation*].”¹⁹ A *sensibility* itt nyilvánvalóan nemcsak érzelmi és még kevésbé csupán esztétikai érzékenységre vonatkozik, hanem az érzés és gondolkodás árnyaltságára, artikulált és hajlékony jellegére, s ezáltal a világhoz és a többi emberhez való viszony tagoltságára és kifinomultságára. Az érzelmi, érzékelés- és viselkedéskultúrában esztétika és etika köre részleges fedésbe kerül. Eliot mindazonáltal ezt a közös metszetet, vagyis a költészet társadalmi hatását nem valamiféle erkölcsi vagy politikai tartalom, tanítás vagy kritikai elem súlykolása révén látja létrejönni. Hanem, s ezt nem árt még egyszer megismételni, a költészet nyelvének idiomatikus jellegében, szinguláris és fordíthatatlan jellegzetességeiben: „A költészet örökös emlékeztető mindazokra a dolgokra, amelyek csak egyetlen nyelven mondhatók el és lefordíthatatlanok.”²⁰

Gadamernél a volumen fogalma a szöveg folyamatosan módosuló hangji való-

15 Uo., 118.

16 Uo., 119.

17 T. S. Eliot, *A költészet társadalmi hivatása*, ford. Várady Szabolcs = Uő, *Káosz a rendben. Irodalmi esszék*, Gondolat, Budapest, 1981, 332–346. Az angolt innen idézem: *The Social Function of Poetry* = Uő, *On Poetry and Poets*, The Noonday Press, h. n., 1969, 3–16. A továbbiakban az angol idézetek lapszámát, ahol szükséges, a magyar után zárójelben adom meg. Látható, hogy az esszé címe Eliotnál sokkal tárgyyszerűbb-technikaiabb, mint a magyar fordításban.

18 Eliot, *I. m.*, 338 [8].

19 Uo., 342 [12].

20 Uo., 343. Megjegyzendő, hogy maga Hayek is, akinek idézett esszéje a társadalmi eszmék körében mozog, fontosnak tartja érvelni ama törekvés ellen, „mely a létező nyelveket egy mesterséggel cserélné fel”, vagyis eltörölné az idioma esetleges egyszerűségét, redukálhatatlan heteronómiáját a rációval és a racionalista tervezés kalkulatív logikájával szemben. *I. m.*, 139.

ságainak/megvalósulásainak és értelemvonatkozásainak teljességére, telítettségére utal [*die Fülle wechselnder Klangwirklichkeiten und Sinnbezüge*], amelyek nem oldódnak fel a pusztá értelemre irányulásban [*die nicht in der bloßen Sinnteleologie aufgehen*].²¹ Ebben a meghatározásban mindenekelőtt az időbeli kifejlés viszonylatát kell hangsúlyozni – különösen a térbeliségnek azzal az egyoldalú kiemelésével szemben, amelybe Hans Ulrich Gumbrecht jelenlétfogalmának összefüggésében a volumen fogalma átkerül.²² Ezt az időbeli kifejlést nevezi Gadamer másutt elidőzésnek, *verweilen*nek is, és szorosan összekapcsolja az olvasás konstitutív temporalitásával.²³ Ezzel együtt az is hangsúlyozandó, hogy Gadamernél a *die Fülle* (teltség, telítettség) nem metafizikai jelenlétre utal, hanem itt arról a küzdelemről van szó, amely a nyelv jelentésintenciója és önprezentációja között folyamatosan zajlik,²⁴ vagyis sem a pillanatszerűként elgondolt hatással, sem a struktúráként elgondolt formával nem azonosítható: az olvasás intenzív, dinamikus folyamatában előálló és folyamatosan módosuló érzéki és értelmi képződményről van szó. A *Szöveg és interpretáció*ban is előkerül a volumen szó, a következő szövegösszefüggésben: „Az értelemvonatkozások szövevénye soha nem merül ki teljesen azokban a relációkban, amelyek a szavak főjelentései között állnak fenn. Az irodalmi mondat volumenét éppen a közrejátszó jelentésrelációk adják, amelyek nincsenek beszorítva az értelemteleológiába.”²⁵ Amit erről biztosan mondhatunk, az az, hogy a volumenben az önmagukat az irodalmi szövegben megnyilvánítani képes egyes szójelentések gazdag sokfélesége, a konnotációk változatossága van jelen. S esetleg még más is.

Mert úgy látszik, van egy további dimenziója is a szöveg volumenkarakterének, amelyet az interjú szűkszavú megfogalmazásánál [a volumen mint a folyamatosan módosuló hangvalóságok és az értelemvonatkozások telítettsége] részletesebb kifejtést kap az utóbb idézett *Szöveg és interpretáció* más helyein. Ez mindenekelőtt a szöveg hangzáskarakterét illeti, ahol nem is feltétlenül fenomenálisan megjelenő, fizikai hangzásról, hanem akár a belső szó hangoztatásáról is szó lehet: „Az irodalmi szövegek olyan szövegek, amelyek hangzását az olvasáskor hallanunk kell, még ha talán csak belső hallással is, és amiket, ha szavalják őket, nemcsak hallunk, hanem magunkban együtt is mondunk. [...] Az irodalmi szöveg [...] megköveteli, hogy nyelvi

21 Hans-Georg Gadamer, *Hermeneutik – Ästhetik – Praktische Philosophie*. Hans-Georg Gadamer *im Gespräch*, szerk. Carsten Dutt, Winter, Heidelberg, 1995, 62. „Ja, gerade dies macht das Volumen eines Textes: die Fülle wechselnder Klangwirklichkeiten und Sinnbezüge, die nicht in der bloßen Sinnteleologie aufgehen.”

22 Hans Ulrich Gumbrecht, *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*, ford. Palkó Gábor, Ráció – Historia Litteraria Alapítvány, Budapest, 2010, 57. Gadamer és Gumbrecht különbségéhez ebben a vonatkozásban lásd Kulcsár Szabó Ernő, *Mi a műalkotás? Az irodalmi olvasás kérdései*, Akadémiai, Budapest, 2022, 43–44.

23 Hans-Georg Gadamer, *A kép és a szó művészete*, ford. Hegyessy Mária = *Kép – fenomen – valóság*, szerk. Bacsó Béla, Kijarat, Budapest, 1997, 277.

24 Gadamer, *Hermeneutik – Ästhetik – Praktische Philosophie*, 61.

25 Hans-Georg Gadamer, *Szöveg és interpretáció*, ford. Hévízi Ottó = *Szöveg és interpretáció*, szerk. Bacsó Béla, Cserépálvi, Budapest, é. n. [1991], 34. A fordítást módosítottam. „Das Geflecht der Sinnbezüge erschöpft sich nie ganz in den Relationen, die zwischen den Hauptbedeutungen der Worte bestehen. Gerade die Mitspielenden Bedeutungsrelationen, die in die Sinnteleologie nicht eingebunden sind, geben dem literarischen Satz sein Volumen.” Hans-Georg Gadamer, *Text und Interpretation = Text und Interpretation*, szerk. Philippe Forget, Fink, München, 1984, 48.

megjelenésében prezentálódjon és ne közlésfunkcióját gyakorolja csupán.”²⁶ Egy további hely pedig azt a sejtésünket is megerősítheti, hogy „a közrejátszó jelentésrelációk” [*die mitspielenden Bedeutungsrelationen* – melyek az irodalmi mondat volumenét adják], nemcsak konnotációként érthetők, hanem a szöveg hangzó elemeire, illetve egyáltalán hangoztatására is vonatkoztathatók:

a beszéd és a szavak hangzásvalósága is elválaszthatatlanul összekapcsolódik az értelemközléssel. Míg az egyéb beszédnél az értelemre való előrefutás a meghatározó, oly módon, hogy a beszéd érzékelése folyamán hallásunkat és olvasásunkat teljesen a közölt értelemre irányítjuk, addig az irodalmi szövegnél minden egyes szó önmegmutatkozása hangzóságában kapja meg a jelentőségét, a beszéd hangzásdallamának pedig éppen-séggel még arra nézve is jelentősége van, amit a szavak kimondanak.²⁷

Az irodalmi szöveg volumenkaraktere egyszerre foglalja magában a szójelentések lebegő sokféleségének összjátékát és a hangzás, a dallam értelemmódosító, sőt akár azt meghatározó kifejlését.

Van végül még egy összetevő a volumen gadameri fogalmában, amely az eddigieket kiegészítve a közösségi mozzanat jelenlétét is megmutatja a hermeneuta irodalomfelfogásában. Ez pedig az előadásra utalás, Gadamernél nem meglepő módon mindenekelőtt a klasszikus görög hagyomány fölelevenítésével: „Valódi jelenlétüket [az irodalmi szövegek – S. A.] azzal nyerik el, ha kívülről tudják őket, *par coeur*. Az emlékezésben élnek ekkor, a rapszódoszéban, a kartáncoséban, a dalénekesében.”²⁸ Gadamer a kartáncot is említi [melynek platóni tárgyalásával fejtegetésemet kezdtem], s mindazokat az előadási formákat, amelyek a líra [és persze az eposz és a dráma] közösségi eredetéhez kapcsolódnak, s amelyek a közösségalkotó szerepüket éppen nem másodlagosként hordozták a görög kultúrában mint *song culture*-ben. Az ókortudományban mára egészen elterjedt módon az énekkultúra fogalmával jelölt jelenség ugyanis olyan társadalom performatív gyakorlataira vonatkozik, „amelynek elsődleges médiuma, mely arra szolgált, hogy legfontosabb érzéseit és gondolatait kifejezésre juttassa és kommunikálja, az ének volt. [...] A korai görögség számára a recitált vagy énekelt költészet volt az elsődleges médiuma a politikai, erkölcsi és társadalmi eszmék – történetírás, filozófia, tudomány [ahogyan ezeket akkoriban értették] – elterjesztésének; voltaképpen annak, amit Szókratész később »emberi bölcsességnek« nevezett.”²⁹

26 Gadamer, *Szöveg és interpretáció*, 33. Ezzel összevethetően az interjúban Gadamer a költemény éneklését említi („Ist es nicht ein Singen?“), s ehhez kapcsolódóan a számos egyéb helyen részletesen tárgyalt *Vollzugswahrheitot* (*Hermeneutik – Ästhetik – Praktische Philosophie*, 63.), vagyis a költeménynek azt az igazságát, amely nem egyenlő közlésének értelmével, hanem csakis a szöveg végbemenésében, beteljesítésében, olvasásában-mondásában-éneklésében tárul fel. Lásd ehhez Gadamer, *A kép és a szó művészete*, 281–282; Uő, *Szó és kép – „Így igaz, így létező”*, ford. Schein Gábor = Uő, *A szép aktualitása*, T-Twins, Budapest, 1994, 248–249, 254–258.

27 Gadamer, *Szöveg és interpretáció*, 34.

28 Uő., 33.

29 John Herington, *Poetry into Drama. Early Tragedy and the Greek Poetic Tradition*, University of California Press, Berkeley, 1985, 3.

Ennyi az, amit Gadamernek a volumennel kapcsolatos fogalmi okfejtéseiből és ezek közvetlen környezetéből most szükségesnek látszott átemelni. De mit árul el maga a *volumen* szó, amelyet Gadamer aligha véletlenül használ itt, a maga történetével, intra- és interlingvális szemantikájával ezekről a vonatkozásokról? A németbe a szó francia hatásra került be a latinból, s mindenekelőtt a *térbeli kiterjedésre, térfogatra* utal, azután valaminek a *nagyságára, terjedelmére*. Érdekes lehet a latinhoz közvetlenül kapcsolódó jelentés, a *kötet* [egy sorozat egyes kötetei]: ez eredetileg, mármint a latinban, a *könyvtekercsre* vonatkozott, amit összehengerítettek [a *volumen* a *volvo* 3 görget, *hengerít, forgat* jelentésű igéből jön]. Ha a nyelvhasználatra, a szavak etimológiai és konnotációs viszonyaira [Heidegger tanítványaként is, meg egyáltalán klasszika-filológusként] mindig nagyon tudatosan ügyelő Gadamer azt mondja, hogy a szövegnek „volumene” van, akkor a *térfogat, a terjedelem/kiterjedés* és ez az *összehengerítettség, összetekerttség* is benne rezeghet a szó jelentésében. Amikor értelmezünk, eszerint mondhatjuk azt, hogy *kigörgetjük, kihengerítjük* a [fölteker] szöveget: némiképp az értelmezést jelentő *auslegen* mint *kiterítés/kiteregetés/kibontás* mintájára foghatjuk ezt föl. Persze a poliglott filozófusnál nemcsak a latin jelentés játszhat bele a szó asszociációs terébe, hanem a neolatin nyelvekben és a tőlük [az ófranciából] kölcsönző angolban is eleven *hangerő*, tehát a *hangzáshoz* kapcsolódó jelentés is [az olaszban, a franciában és az angolban is *volume* írott alakban]. Nyilván ez a jelentés is releváns lehet, amikor az irodalmi szövegek volumenéről beszélünk, különösen a hangzósság fentebb idézett igencsak hangsúlyos kiemelésével. Kicsit továbbmenve talán még az is megkockáztatható, hogy az időbeliségnek a fentebb ugyancsak kiemelt mozzanata és a volumen alapjelentéseiben uralkodó térbeli jelentés is összekapcsolható. A *volumen* a latinban ugyanis nemcsak a *tekercsre* mint összetekert, statikus tárgyra vonatkozik, hanem – erősebben kötve a *volvo* ige mozgékony képzetköréhez – magára a *tekergőzésre, [kör]forgásra, [körbe] tekerésre* is. Vagyis van egy aktív-dinamikus, mozgást implikáló jelentése is, és ez nagyon is jól összekapcsolható a szövegek, mondjuk a költemények időbeli kifejlésével, időben módosuló hangalakjaikkal, s azzal, hogy az értelem is folyamatosan módosulva bontakozik ki ezektől a hangdinamikáktól hordozva s belső viszonyaiban is befolyásolva. Gadamernél nagyon is jelen van ez a képzet. Alábbi szavaiban idő és tér az olvasás mint körforgásszerű mozgás [*der Zirkel*, cirkuláció] folyamatában kapcsolódik össze:

De mégis, ez nem úgy van, hogy egy irodalmi szöveg értelemvonalán végigrohanunk, az értelemre mint végcélra irányulva. Hanem sokkal inkább úgy, hogy újra meg újra megállunk, visszamegyünk és mindig új értelemvonatkozásokat és hangvonatkozásokat fedezünk föl, melyeket a nyelv önprezentációja tár föl nekünk. Nem is csak megállunk – hanem mintegy megfordítjuk az olvasás természetes mozgásirányát. Visszalapozunk, belekerülünk az olvasásba és egyre mélyebbre jutunk a képződmény világában.³⁰

Versek esetén mindenekelőtt a verssorok ritmikus és hangzásbeli megfeleléseire [ismétlődéseire] kell itt gondolnunk, amelyek, Heinz Schlaffer szavait idézve, „az időt

30 Gadamer, *Hermeneutik – Ästhetik – Praktische Philosophie*, 62.

mintegy térré varázsolják, amelyben különböző irányokban mozoghatunk – vagyis tánctérré. A rendületlenül visszatérő ritmus a tovafutó időt világosan körülhatárolt alakba kényszeríti.”³¹

IV. Volumen és idioma: érzeki és szellemi, egyéni és közösségi dinamikus konstellációja a nyelv egyedi teljesítményében. Hogyan lehet ezeket a viszonyokat az irodalomtudomány poetológiai terminológiájával megközelíteni?

Aligha véletlen, hogy az elmúlt évtized két kiemelkedően fontos líraelméleti műve, Jonathan Culler *Theory of the Lyric* és Heinz Schlaffer *Geistersprache* című munkája a volumenhez és a nyelv idiomatikusságához köthető komponenseket kulcsfontosságúnak mutatja a líra konstitutív alkotóelemei között: mindkét szerző kiemeli a rimet, ritmust, dallamot, a lexikai és hangmintázatok ismétlődéseit. Nem kevésbé jellemző az is, hogy mindketten a közönség által kívülről tudott és énekelt songot [Schlaffer német szövegében is az angol alak szerepel] látják a legközelebb ahhoz, amit a líra autentikus „használati módjaként” azonosítanak.³² [Ami összevethető Gadamer fenomenológiai megfigyelésével a szövegek *par coeur* tudásáról, illetve történeti párhuzamaival a közösségben és sokszor közösség által felhangzó görög irodalomból.] Egyfajta visszatérés ez a líra melikus eredetéhez, a dalhoz, s különösen is a tánchoz.³³ Hiszen a régi görög nyelvben ezeket a tényezőket mindenekelőtt – de nem kizárólag – a költészethez, ezen belül is főként – de nem kizárólag – a lírai költészethez kötötték, és *melos*znak, dalnak, dallamnak, egyáltalán a zenei összetevőnek nevezték [de olykor metonimikusan magát a lírai költészetet mint olyat értették rajta]. Manapság, a zenétől elszakadt lírában a prozódia elemeire gondolhatunk, a fonetika felől nézve olyasmikre, mint a hangsúly, a hangmagasság és a hangerő, a hangszín, a hang időtartama, de ide kapcsolódik, nagyobb egységeket figyelembe véve, a hanglejtés, a ritmus, a beszéd tempója; vagyis a hangzósság alkotóelemei, s ugyanígy persze az, ami nem hangzik, de a hangzás része: a beszédegységek tagolásának szünetei. De releváns lehet itt a *prozódia* szó eredeti, a poétikából jövő értelme is: a szöveg és a dallam összekapcsolása, a szövegnek az énekhez, dallamhoz igazítása [*proz-ódé*], mindenekelőtt metrizálása vagy tágabban ritmizálása. A hang fizikai tulajdonságainak hatásai, a ritmus közösségképző és emlékezést segítő szerepe, ugyanakkor a reflexív éberséget csökkentő, mámorossá tevő hatásai, az ismétlődések mágikus ereje az esztétikai élmény lényegeként értett „intenzitásérzést” növelik, a nyelv tapasztalatában való részesülésnek a nem jelentéses, testi-anyagi mozzanataira helyezik a hangsúlyt.³⁴ Gumbrecht, Schlaffer és Culler ezzel és [kinél inkább, kinél kevésbé] mérsékelt interpretációellenességükkel eltérnek Gadamer volumen-konceptiójától, pontosabban az érzeki abban is meglévő mozzanatát emelik ki [különböző mérvű egyoldalúsággal], miközben a hermeneutikai komponenst másodlagosnak tekintik [igyekeznek másodlagossá tenni].

31 Heinz Schlaffer, *Geistersprache. Zweck und Mittel der Lyrik*, Reclam, Stuttgart, 2015, 84–85.

32 Jonathan Culler, *Theory of the Lyric*, Harvard University Press, Cambridge [Mass.] – London, 2015, 5; Schlaffer, *I. m.*, 81.

33 Vö. Schlaffer, *I. m.*, 68–69, illetve az egész vonatkozó fejezet, melynek címe: *Tanzen und Singen*.

34 Lásd ezekhez: Hans Ulrich Gumbrecht, *Jelenlét a nyelvben (különös tekintettel a múlt jelenlétére)*, Aetas 2013/20, 1., 180; *A jelenlét előállítása*, 81, 82.

Különösen érdekes, hogy mind Culler, mind Schläffer nagy nyomatékkal, önálló fejezetben tárgyalja a líra közösségi szerepét, s mindketten, Gadamerhez hasonlatosan, visszatérnek a forrásokhoz, vagyis a bevezetőben tárgyalt összefüggéshez: a görög kartáncban résztvevők által vagy épp a *szümposzion*ok során énekelt kar-, illetve monódikus dalhoz, ezek identitáslétesítő, értékközvetítő, közösségfenntartó erejéhez.³⁵

Culler *Lyric and Society* címmel egész fejezetet szentel könyvében a líra társadalmi hatása vizsgálatának. Eszerint a líra képes közösség létrehozására (melyet megszólít), megerősíthet társadalmi értékeket, és részt vállalhat az élet érzelmi és affektív területének újrastrukturálásában.³⁶ [Emlékezzünk itt Eliot szavaira is a költészet *sensibility* alakító erejéről.] A lírai költemény társadalmi és ideológiai szerepe ugyanakkor távolról sem egyértelmű: képes az érzelmek közös struktúráit gazdagítani, egyáltalán közösséget formálni, ugyanígy képes a maga példaszerűségével megerősíteni vagy éppenséggel lerombolni ideológiákat, leleplezni, felforgatni és korlátozni őket.³⁷ Annak megállapítása az értelmezésben, hogy az adott szövegben melyik történik, attól is függ, hogy a lírai közleménynek éppen melyik szintjét vizsgáljuk.³⁸

Culler itteni fejtegetéseiben erősen támaszkodik Adorno és Rancière elgondolásaira. A legtágabban értett emancipatorikus-politikai irodalomfelfogások immár nálunk is számottevő népszerűségét látva különösen tanulságos (és Culler is ezért tud rájuk hivatkozni a maga sokkal erősebben poétikai kötöttségű munkájában is), hogy sem Adorno, sem az itthon ez ügyben egyelőre ritkábban hivatkozott Rancière nem az esztétikainak az emancipatorikus érdekében történő hamari instrumentalizálását képviseli – jóllehet mindketten alapvetően történetfilozófiai, illetve politikai szempontból nézik az irodalmat.³⁹

Jóllehet Culler órá nem hivatkozik, nemcsak ide kapcsolható szociológiai alapozása miatt érdemes ezen a ponton egy rövid kitérő erejéig Hans Robert Jauß recepcióesztétikai elméletének egy sajátos alkalmazását is szóba hozni (ha főleg a negativitás oldaláról is). Hanem azért is, mert nála egy példáját találjuk annak, hogy konkrét irodalmi szövegek olvasása során mit képes teljesíteni a lírai költészetet a társadalmi normák kommunikációjának egy modelljeként felfogó közelítésmód. A recepcióesztétika és a társadalmi valóság [az életvilág] felépítését vizsgáló tudás-szociológiai elmélet összekapcsolása⁴⁰ azt mondja, hogy az esztétikai tapasztalat

35 Schläffer, *I. m.*, 112–113, illetve az egész *Gemeinschaft* című fejezet, Culler, *I. m.* 7. fejezet (*Lyric and Society*), hangsúlyosan: 305, 313, 314. Persze mindkettejükénél, és magában a görög gyakorlatban is, közvetlenül kisközösségekről van szó, ám ezeken keresztül a *polis*-, sőt a pánhellén identitás sikeres kialakításáról is.

36 Culler, *I. m.*, 330.

37 *Uo.*, 348.

38 *Uo.*, 336.

39 Rancière: „esztétikai tapasztalat és nevelés korántsem a művészet formáinak a politikai emancipáció ügye számára történő átmentését ígéri.” [Jacques Rancière, *Az esztétika mint politika*, ford. Bakcsi Botond, Helikon 2013/4, 498.] Adorno: „A költészet ezért ott mutatkozik leginkább társadalmilag szavatoltnak, ahol nem annak szája íze szerint beszél, amikor semmit sem közöl, hanem ahol a szubjektum, akinek sikerül kifejeznie magát, magával a nyelvvel kerül összhangba, s azzal, ahova az önmagától szeretne eljutni.” [Theodor W. Adorno, *Előadás a líráról és a társadalomról*, ford. Hegyessy Mária = *Uó, A művészet és a művészetek. Irodalmi és zenei tanulmányok*, Helikon, Budapest, 1998, 53.]

40 Hans Robert Jauß, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1982, 759.

sajátos képessége az, hogy a társadalmi világ néma intézményeit szóhoz juttassa, az önigazoló normákat tematizálja, az átvetteket közvetítse és igazolja, az új normákról egyetértést alakítson ki, s ugyanakkor problematizálja az intézményes világ kényszerét, megértesse velünk mások, a többi ember szerepeit – s mindezek révén ellene hasson az eldologiasítás [*Verdinglichung*] és az ideologizálás [*Ideologisierung*] veszélyeinek.⁴¹

Ebben a felsorolásban különösen figyelemreméltó a lehetőségek tágasságának elfogulatlan számbavétele, például amennyiben az értékes irodalomnak egyáltalán nem csak a társadalmi szubverzió oldalán jelöli ki a helyét, középkorásként is jól tudva, hogy a fennálló dicsérete éppúgy lehet kiemelkedő esztétikai teljesítmény célja, mint a megkérdőjelezés és a progresszió. Mindenesetre Jauß módszere ennek a vonzó, igazán sokrétű lehetőségkomplexumnak a keretén belül tényleges működésében már sokkal egységibb, elsődlegesen a társadalmi normáknak a műalkotások révén történő öntudatlan továbbadását és megszilárdítását leleplező ideológiakritikai olvasásmódként mutatkozik meg. Ilyenként persze feltétlenül figyelemreméltó kritikai-emancipatorikus teljesítményre képes. Ugyanakkor Jauß az itteni elemzéseiben csupán a társadalmilag, praxisorientált módon referencializált normatív nyelvi mintázatok tematikus vizsgálatát végzi el [az 1857-es év lírai közleményeire összpontosítva].⁴² Ezáltal képes leleplezni azt a folyamatot, ahogyan az egyetemes igazságként beállított csoportérdek poétikai legitimációja – mindenekelőtt azért, hogy a vizsgált kommunikatív mintázatoknak az időtlenség látszatát kölcsönzi – átfordul e csoportérdek ideológiai támogatójává [„ideológiai elleplezés eszközeként” szolgál].⁴³ Az elemzések során azonban Jauß adós marad annak megvilágításával, hogy *nyelvi folyamatként miképpen működik* retorikáját és/vagy poétikáját tekintve az a sajátos nyelvi perspektíválás, sőt performatív nyelv- és valóságteremtő erő, amely a kiemelkedő nyelv művészeti alkotások sajátjaként lesz észlelhető a történeti olvasó számára. Például hogy a ritmus, a metrikus szerveződés, az ismétlés és a rím – röviden a líra nyelvét meghatározó „számos érzéki tényező” – miképpen hat az olvasó érzékelésére, képzeletére és tudatára, s hogy mindezek a hatástényezők másfelől hogyan szegülnek ellen az „instrumentális észnek, prózai hatékonyságnak és kommunikatív transzparenciának” vagy éppen hogyan segítik a szövegek öntudatlan bevésozását.⁴⁴ Jauß itteni versértelmező gyakorlatában elmarad a poétikai komponensek finomabb elemzése, nem is szólva az alakzatok önromboló potenciáljának dekonstruktív kibontakoztatásáról. Jauß teljesítményének az itt előadottnál körültekintőbb, történetileg kontextualizáló mérlegelése során mindezt persze hiba lenne bíráló éllel számon kérni. Ebben a gyors számvetésben mindössze azt akarom jelezni, hogy a konstanzi irodalmár elmélete (és még inkább gyakorlata) például egy szemiotikailag vagy retorikailag finomabban artikulált (mondjuk posztdekonstruktív) kritikai elmélet⁴⁵ számára nemigen használható, mert poetológiailag és/vagy retori-

41 Uo., 757, 759.

42 Uo., 760–776.

43 Uo., 775.

44 Culler, I. m., 304–305.

45 Legújabbán lásd ehhez Bényei Tamás választát az *Echinox* kérdésére [Az irodalomtudomány válsága? Útkeresések a high theory idősza után, <https://revistaechinox.ro/2024/06/az-irodalomtudomany-valsaga-utkeresek-a-high-theory-idoszaka-utan-1-resz/>]

kialag alulartikulált, s kevésbé felel meg az esztétikailag észlelő olvasás éppen Jauß által felállított követelményének. Ebben a vonatkozásban Culler számadása líra és társadalom kapcsolatáról többet teljesít.

A költészet ideológiai is értett ambiguitását továbbgondolva Culler felhívja a figyelmet arra, hogy mivel a lírai szövegek történeti hatása megjósolhatatlan és alá van vetve egy történeti dialektikának, a líra társadalmi funkciója nem elsősorban a jelentés és az interpretáció felől közelíthető meg. Annak oka, hogy W. H. Auden *September 1, 1939* című versét 9/11 után a nyilvánosságban, de akár magánlevelezésekben is sokat idézték, éppenséggel az volt, hogy a verset nem lehet azonosítani „valamiféle politikai vagy etikai állásfoglalással”; hanem költészet, amelynek éppen ezért van egyfajta autonómiája. Auden költeménye így keletkezésének időpontjától és körülményeitől elszakadva eredeti pragmatikai viszonyaitól függetlenné vált, s csakis így lehetett utóbb aztán egy későbbi helyzetre (a New York-i ikertornyok elleni terrortámadásra) alkalmazni.⁴⁶ Ezen túl pedig, ami a verset emlékezetessé, visszaidézhetővé, cirkuláltathatóvá, vagyis társadalmilag hatékonyá tette, az pontosan az volt, amit Gadamer a volumen fogalmával nevezett meg, vagyis a lírai költemény hangzásában rejlő sajátos megragadó ereje, megjegyezhetősége és előhívhatósága [*catchiness or memorability*]. Ez az, ami egy költeményt tudatos vagy nem tudatos formában asszimilálhatóvá tesz, szövegét (pontosabban ennek bizonyos, az egésztől akár értelmileg is valamennyire elszakadó részleteit) egy közösség emlékezetébe vési; az ilyen, nagy erejű vers arra is képes, hogy saját nyelvével itassa át azt az ideológiát (vagyis vonja befolyása alá vagy legalább keltsen benne zavart), amely éppen a maga szolgálatára akarta őt rendelni.⁴⁷ Egy költemény szociopolitikai implikációinak fölmérése azért nehéz, mert – éppen a költői nyelv potenciálisan diffúz értelmének és hatásainak következtében – egyáltalán nem bizonyos, hogy akár a nyíltan kimondott intencionált értelem és az, amit a befogadás a szövegből megért, egybeesik.⁴⁸

Jóllehet Culler könyvének itt referált 7. fejezetében olyan versekkel foglalkozik, amelyek témájuk révén is relevánsak társadalmilag, nyilvánvaló, hogy a líra közösségi hatását túlterjeszti a politikai vagy társadalmi témákkal foglalkozó költemények körén.

Az olvasók találkozása a rendhagyó szókombinációkkal, valamint a ritmus kinetikus hatásai kihívást jelentenek a homogenizált tapasztalattal szemben. [...] A lírai nyelv kétségtelenül szubliminális módon működik, és társadalmi hatékonysága nagyrészt azon múlhat, hogy képes-e beágyazódni az olvasók elméjébe, behatolni és elfoglalni azt, hogy befogadják, introjektálják vagy belakják mint az alteritás példáit, amelyeket megismételhetünk, átgondolhatunk, értékelhetünk vagy ironikusan idézhetünk. A ritmus, az ismétlés és a rím működése olyan megfogalmazásokat hoz létre, amelyek valamilyen módon felkeltik a figyelmet, gyakran éppen azzal a homályossággal, amely az üzenettől független létezését nyújt számukra és bevési őket az emlékezetbe, ahol aztán szerepet játszanak a gondolkodásban és

46 Culler, *l. m.*, 342.

47 *Uo.*, 336–337.

48 *Uo.*, 344.

a cselekvésben, bővíti képzeletünk forrásait, és a maguk egyedi módján meghatározzák a gondolkodás pályáit.⁴⁹

Éppenséggel a lírai beszédnek az érzéki dimenzióban megnyilvánuló hatásai és velük sajátos dinamikában – a volumen térfogatában és temporális dinamikájában – együttműködve a képzeletet és gondolkodást is megmozgató szemantikai konfigurációi azok, amelyek a líra nyelvét képesek egy közösség érzékelésébe és emlékezetébe vésni, gondolkodásának pályáit formálni és irányukat módosítani.

Ez a volumenkarakter persze a zenétől a 19. század folyamán elvált modern költészet komplexebb s főként magányos olvasásra szánt darabjaiban nem mindig nyilvánul meg ilyen látványosan.⁵⁰ Ez viszont fokozottan igényli az irodalomtudós rámutató szerepét. Eltérve némileg ennek gumbrechtli leírásától (mely a komplexitás növelésének és az élményszerűségnek a követelményében amúgy nagyon is helyeselhető), ezt a rámutatást nem választanám el éles határral az értelmezés műveletétől.⁵¹ A *Téli éjszaka* emlékezetes sorait olvasva („A hideg űrön holló repül át / s a csönd kihűl. Hallod-e, csont, a csöndet? / Összekoccannak a molekulák.”), s ennek során jelentés és jelenlét, jel és médium, artikulált értelem és moraj mozzanatainak nyugvópontja nem jutó oszcillálásával szembesülve fölvethető a kérdés: vajon miképpen értelmezhető, sőt egyáltalán mennyiben érthető meg ez a szakasz a fonikus összecsengések tényleges hangoztatása [s ennek nyomán önkítőrlő, vagyis nem fenomenális jellegük észlelése], vagy legalább a belső hallás rájuk irányuló figyelme nélkül? S megfordítva: vajon nem épp a vers [akár belső, „néma”] mondása az, ami itt eléünkbe hozza azt a sok gondolkodnivalót [Kant kifejezését használva], amit a nagy költemények adnak?⁵²

49 *Uo.*, 305.

50 Schlaffer, *I. m.*, 111. Miközben Goethe, Eichendorff és Uhland költeményei még utat találtak a daloskönyvekbe, Hofmannsthal, Rilke és George versei már nem, s a 20. századi hermetikus költemények aligha énekelhetők. A versek használata csöndes és magányos tevékenység lett, miközben a líra eredendően részvételre, közös előadásra hív fel (*Uo.*, 104–105). Vajon a közös versmondás és -éneklés gyakorlata újraéleszthető volna? Hogyan? A versek megzenésítése az említettek mellett azért is csak részleges (bár nem egyszer értékes és hatékony) megoldást jelenthet, mert ennek során gyakran éppen a volumennek [a *nyelv zeneiségének*] a hatástényezői tűnnek el vagy helyeződnek át az énekhangnak és az instrumentális kíséretnek immár nem a zeneiségébe, hanem a – *zenéjébe*. Vagy gondoljunk arra a nehézségre, amely már a hangos versmondásban megmutatkozik: a modern költészet szintaktikai kétértelműségei csakis olvasva válnak hatékonná, a mondás során az előadónak mindig döntenie, vagyis egyszerűsítania, egyértelműsítania kell.

51 Gumbrecht, *A jelenlét előállítása*, 104; de már a következő lapon, az *olvasás* összetettebb fogalmában, bevonja az értelmezés műveleteit is.

52 A szakasz gazdag értelmezéseit lásd Kulcsár-Szabó Zoltánnál [*Metapoétika. Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Kalligram, Budapest–Pozsony, 2007, 51] és Lőrincz Csongornál [*A ritmus némasága? József Attila: Téli éjszaka = Verskultúrák. A líraelmélet perspektívái*, szerk. Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Lénárt Tamás, Ráció, Budapest, 2017, 331–332]. A cs hangok ismétlődésén kívül említhető még a h hangok erőteljes jelenléte is az idézett sorokban, ami, különösen szó eleji helyzetben („hideg”, „holló”, „hallod”) a beszédet lehetővé tevő lehet, a lélegzés szerepére irányítja a figyelmet, és a maga alig hallható, hallhatatlan jellegében mindjárt a hangtalanságra, az elhalkulásra is, a halál csöndjére [nem függetlenül a „hideg”, az „űr”, a „holló” és a „kihűlés” képzeteitől], ami a „csont” képzetétől sincs távol, amennyiben ez metonimikusan a hullát, halottat is jelentheti [illetve magát az embert, például mint „öreg csontot”].

Föltételezem, hogy az irodalmi hatásoknak ez a volumenkaraktere ma is nagy erővel képes bevésni formáit a nyelvközösség hangsúlyosan nyelvi emlékezetébe, s alighanem még ma is jelentős hatással bírhat egy nyelvi közösség – megint Eliothoz fordulva – „beszédének és érzékenységének”, s ennek révén identitásának, gondolkodásának, szociális és reflexív készségeinek alakítására. Azt is föltételezem, hogy mindennek formálására elsősorban az alap- és középfokú oktatásban, az irodalomórakon lehet mód. Hogy ez miként érhető el a leghatékonyabban, abba nem bocsátkozom bele, mert ennek mérlegelése és a vonatkozó javaslatok megfogalmazása az alap- és középfokú oktatásban szerzett gazdag pedagógiai tapasztalatokat és sajátlagos szaktudást igényel. [Az egyetemi órák intenzitáspillanatainak lehetősége, legalábbis keretfeltételeit tekintve, a kockázatos gondolkodásnak abból a tematikai és temporális nyitottságából fakad, amely nem vihető át minden további nélkül a közép-, s kivált nem az alapfokú oktatásba.^{53]} Mindenesetre elgondolkodtató a vélemény [s legalábbis nincs ellentmondásban a fentebb kifejtettekkel], mely szerint miközben a jelenleg érvényben lévő NAT az irodalom oktatásának célját „mindenekelőtt annak a nemzeti és részben esztétikai kánonnak a közvetítésében” jelöli meg,

amelynek a megismerése ugyan elengedhetetlenül szükséges a nyelvi és kulturális közösség közös tudásának, kulturális [értsd: kollektív] identitásának a fenntartásához, ám az olvasási vágy felkeltésére és így az olvasási rutin fenntartására teljességgel alkalmatlan. A nemzeti klasszikusok képzési kánonban tartása mindenképpen kívánatos cél, hiszen kivezetésük a nemzeti irodalom és ezzel együtt a nemzeti emlékezet sérüléséhez, deficitjéhez, a felejtéshez vezetne, megismertetésük és megszerettetésük azonban csak úgy és akkor lehetséges, ha ezenközben nem mondunk le a gyermekolvasók [és odaérthetően a középfokú olvasók – S. A.] olvasási vágyának felkeltéséről és folyamatos fenntartásáról.⁵⁴

Lehetséges, hogy az az értelmezéstől el nem választott [mert voltaképpen tőle el nem választható] intenzitásélmény, amely a volumen fogalma felől hang és értelem összekapcsolódásaként ragadható meg, hozzájárulhat e kettős cél eléréséhez.

Mindehhez végezettel, valóban csak a gyors fel- és rámutatás módján, prózai példát is hozva: Márai Sándor *Szindbád hazamegy* című regénye, miközben a vonatkozó formulát megalkotja, nem mondja meg, legalábbis propozicionális formában

53 Lásd ezt Gumbrechtnél az olvasás kapcsán kifejtve: „Az ilyen olvasás, könyvek olvasása és a világ olvasása egyaránt, nem pusztá jelentéstulajdonítás. Soha véget nem érő, egyszerre örömteli és fájdalmas mozgás a szellemi tájékozódás és kontroll elvesztése és visszanyerése között – amely előállhat [szinte?] bármely kulturális tárggyal való szembesülés közben, amennyiben nem szorít az idő, vagyis nem kell azonnal »megoldással« vagy »válasszal« szolgálni.” Gumbrecht, *A jelenlét előállítása*, 105, kiemelés az eredetiben. A „kockázatos gondolkodás” fogalmához: Uo., 103–104, illetve Uo., *Kockázatot vállalni* [„tudományossá” válás helyett], ford. Vásári Melinda, Prae 2013/2., 4–8.

54 Hansági Ágnes, *Kánonon innen és túl. Megjegyzések a „gyerekirodalmi kánon” és a „gyerekirodalmi klasszikusok” kérdéséhez = Mesebeszéd. A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. Hansági Ágnes és mások, FISZ, Budapest, 2017, 47–48.

nem, hogy végtére mi volna „Magyarország tartalma és értelme”.⁵⁵ Akkor viszont a regény alapján nincsen és nem is lehet erről semmiféle tudásunk? Éppen nem így áll a dolog. Hallgassunk meg egy hosszabb részletet a regényből, ahol a gazdagon hangolt érzékleti tapasztalatoknak már egy kezdeményszerű tudatos reflexiójára is fölfigyelhetünk:

Mi volt értelme és tartalma e pillanatnak, hogy a hajós ilyen makacson emlékezett reá s nem bírta elfelejteni? A szőlők illata, a rőzsefüst keserűsége szaga, a piruló szalonna vagy a füstölt sonka jó íze, a pince, melynek évszázados vasajtáját feltárta a vincellér, s olyan dohos, nedves és emberi korhelyszagosság ömlött ki a boltíves mélységekből, hogy a józan életű ember szájában is összefutott e szagra a nyál, a falusi kenyér érdes fogása és tömör, csaknem testi illata, az este első árnyainak settenkedése, a hold vigyorgó, bandzsi sündörgése az égen, a kőpad, mely kiadta most a nappal magába szívott melegséget, mindez vonzotta Szindbádöt [...]. Ilyenkor útnak eredt, mert nomád volt, s mindent látnia kellett a hazában, mindent meg kellett ízlelni, szagolni, [...] be kellett lélegezni a Tatra fenyőillatát és a Bükk éles, tiszta, borókaízű levegőjét, mindent meg kellett tudni ami fáj az embereknek, s mindent el kellett kissé felejteni, hogy aztán írni tudjon, mikor egy bizonyos hangot hallott s derengeni kezdett a látomás, mint délibáb – a látomás, melyben elért Magyarország.⁵⁶

Ahogy a szakaszt részletesen kommentáló Kulcsár Szabó Ernő a „Magyarország tartalma és értelme” formulával kapcsolatban megfogalmazta, a regény

[m]indössze arra figyelmeztet [vagy inkább csak emlékeztet], hogy ezzel a tartalommal és értelemmel az irodalom csak akkor marad kapcsolatban, ha a már mindig is hangolt érzékelés „munkáján” keresztül képes ráhallgatni saját életerének természeti és humán hangjaira: a tájban való testi bennelét, a környezeti otthonosság, a megfogalmazhatatlan közérzet, a homályos vágyakozás(ok) és az iránytalan reménykedés(ek) nem manifeszt jelzéseire. Mert a hollét jelentőségéről és a hovatarozás mibenlétéről nem a fogalmak absztrakcióinak vagy az összefüggések logikájának, hanem csak az érzékletek tapasztalatának van tudása.⁵⁷

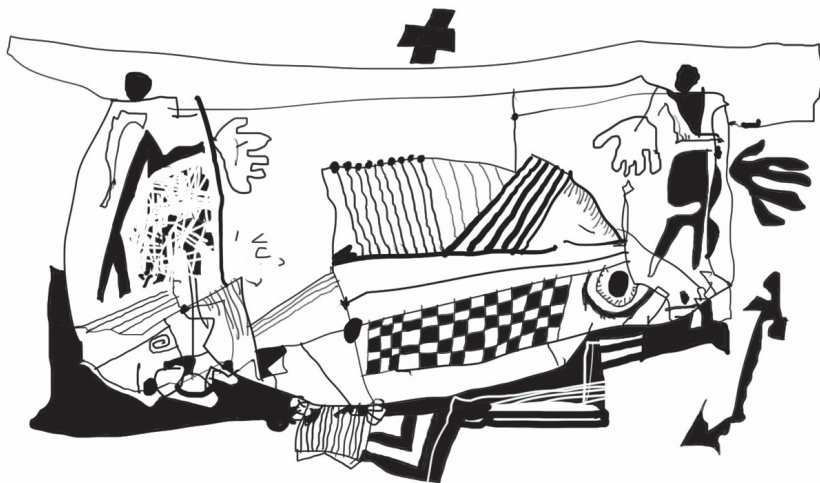
Ennyiben, legalábbis nyelvművészeti összefüggésben, irodalom és társadalom kapcsolatának kérdései nem a szellem és érzés illuzórikus közvetlenségében helyezhetők el tartalmasan. Sokkal inkább az irodalmi nyelv mindenkor egyedi képződésű [idiomatikus] érzékleti-atmoszférius hangoltságának közösség- és identitásképző potenciálja az, aminek további vizsgálata az itt pedzegetett összefüggésben is eredményekkel kecsegtet.

55 Márai Sándor, *Szindbád hazamegy*, Akadémiai–Helikon, Budapest, 1992, 70.

56 *Uo.*, 114.

57 Kulcsár Szabó, *I. m.*, 232–233.

Gumbrecht szerint „az esztétikai élmény és az etikai normák intézményes terjesztése között” összeférhetetlenség van. „Mert az etikai normák – jó esetben – történetileg specifikus mindennapi világok részei, míg [...] az esztétikai élmény abból nyeri vonzerejét [szó szerinti értelemben], hogy az adott mindennapi világokba be nem illeszthető intenzív pillanatokot nyújt.”⁵⁸ Ebben az értelemben az irodalomnak aligha a normatív morál vagy valamely politikai nézet, netán emancipatorikus ideológia vagy kritikai társadalomszemlélet terjesztése a feladata.⁵⁹ Ezen a ponton teljes mértékben egyet lehet érteni Gumbrecht megfogalmazásával: „A világ észlelésének módját és a gondolkodást alakító körülmények közül az esztétikai tapasztalat régóta központi jelentőségű a humán tudósok körében, de ugyancsak szerepet kellene hogy kapjon a humán tudósok társadalmi feladatai között is – ahelyett, hogy a világ megváltoztatásának »politikái« kötelességéhez ragaszkodnak.”⁶⁰ Ha Márai a *Szindbád*-regényben „a kulturális életstílusként előállított Magyarország elbeszélhetőségének nyelvi-materiális textúráját”⁶¹ tette beszédessé, akkor az irodalom társadalmi szerepe olyan módon bontakozhat ki a legteljesebben, ha az olvasók a szövegeknek erre a beszédére hallgatnak rá. Következésképpen az irodalomtudósnak és -tanárnak, társadalmi szerepe fenntartásához vagy még inkább újraalkotásához, először is tárgya nyelvi-materiális textúrájának – a szöveg volumenének – sajátos közlésteljesítményére kell ráhallgatnia és ezt gigöngyölnie, s azután mások fülét és szemét is erre nyitogatnia. Csakis ezen a módon sikerülhet ugyanis neki – más művek esetében is, *mutatis mutandis* – az intenzitásnak azokat a pillanatait rámutatásával kiemelnie, amelyeknek nyelvi kiváltói – Eliot szavait ismételve – „csak egyetlen nyelven mondhatók el és lefordíthatatlanok.”

58 Gumbrecht, *A jelenlét előállítása*, 85.

59 Noha az exploratív morál „terepeként” nagyon is része lehet akár a kifejtett erkölcs[filozófia]i reflexiónak is. Lásd erről régebbi okfejtésemet: *A másként lét lehetőségei. Esztétika és etika – hermeneutikai távlatból* = Simon Attila, *Az örök feladat. Antik tanulmányok*, Csokonai, Debrecen, 2002, 81–105.

60 Gumbrecht, *Kockázatot vállalni* [„tudományossá” válás helyett], 7.; a fordítást módosítottam.

61 Kulcsár Szabó, *I. m.*, 233.

Szilágyi Zsófia

„Maga szerelmes. Ilyen egyszerű.”

AZ IRODALOMTUDOMÁNYOS TEHETSÉG ÖSSZETEVŐI ÉS A TEHETSÉGGONDOZÁS SZÍNTEREI

Az irodalomtudományos tehetségről, a tehetséggondozás színtereiről beszélni vonzó feladat, különösen azoknak, akik egyetemi oktatók: hiszen valóban ezt próbáljuk csinálni, igyekszünk feljebb tolni a hallgatókat a létrán, hogy Móricz Zsigmond hasonlatát vegyem át az egy 19. század végi érettségiző osztályt középpontba állító *Forr a borból*. Nem kell mást tenni tehát, mint elmesélni, hogyan is zajlik ez a saját praxisunkban, belefoglalva esetleg, velünk hogyan történt annak idején, amikor még gondozandó tehetségnek számítottunk. Kitérhetünk, persze, arra is, mit próbáltunk tanárként átvenni mindabból, amit diákként megtapasztaltunk, vagy azt fejthetjük ki, miben szeretnénk eltérni a kapott mintáktól, miben vagyunk kénytelenek változtatni, hiszen a világ is, a diákok is megváltoztak. Igaz, a változást csak tanárszemmel tudja szemlélni egy egyetemi oktató, arról, hogy a mostani diákok mit gondolnak a tehetséggondozás lehetőségeiről, csak sejtései lehetnek. A változással már akkor szembe kell néznünk, amikor Móricz létrás hasonlatát olvassuk – szép lenne, ha mi is annyira pontosan tudnánk, milyen ajtót nyit ki a fiatalok előtt a létra egyes fokainak megmászása, mondjuk, a BA, az MA és a doktori képzés, ahogy ezt Balabás bácsi elmagyarázza az akkorra már Nyilas Mihállyá nőtt Misinek:

Tudja, fiatalúr, én úgy gondolom, hogy az iskola az egy nyolcfokos létra... Sokba kerül a neveltetés, hanem megbeszéltem a feleségemmel, hogy csak hadd tanuljon a gyerek. Mán ha két osztályt, vagyis két létrafokot fel tud kapaszkodni, akkor már a fináncokhoz bejuthat, és altiszt lehet belőle. Ha még két fokot ki tudunk szorítani, akkor már feljebb jut. Négy gimnáziummal már lehet a telekkönyvnél díjnok, aztán telekkönyvi átalakító. Mán akkor jobb helyzetbe kerül, amilyenbe az apja volt. Ha addig meghalok, már az is segít rajta. Többet ér, mint egy kisebb ház vagy néhány hold föld, igaz-e? De ha még két létrafokon fel tudom segíteni, akkor már még magosabb tárnába juthat bele. Mert voltam én bányász is, nekem semmi iskolám se volt. Akkor lehet jegyző. Annak pedig a legjobb dolga van a világon. Hat gimnáziummal már olyan úr lehet, hogy holtáig dicsérheti az apját. De ha bírom erővel, egészséggel és még két fokkal feljebb taszítom és mind a nyolc osztályt elvégzi és leteszi az érettségit, hő, akkor olyan istentelen valaki lesz, önkéntes, mehet a minisztériumba és pénzügyi tanácsos úr lehet belőle... De ha valamiképp még a létrát meg lehet toldani és a legfelső négy pótfogat is meg tudom vele mászatni, akkor nyitva előtte a felső világ. Minden fene lehet. Ügyvéd lehet, orvos úr lehet, közjegyző nagyságos úr lehet, képviselő úr lehet, még pénzügyminiszter őexcellenciája is lehet.¹

1 Móricz Zsigmond, *Forr a bor = Üő, Légy jó mindhalálíg – Kamaszok – Forr a bor*, Gabo, Budapest, 2007, 533.

És itt rögtön le is lehetne zárni a gondolatmenetet: ha abból indulunk ki, hogy a legtehetségesebb diákjainktól azt reméljük, át tudják venni egyszer a mi helyünket, biztosnak kellene lennünk abban, hogy annak a bizonyos létrának a tetején egyetemi vagy kutatóintézeti állások várják őket. Mivel viszont erről, sajnos, a mai Magyarországon szó sincs [arról a legkevésbé sem, hogy többéves távlatban bármiben is biztosak lehetnénk], így a tanári motiváció is, a tehetséggondozás célja is kétségessé válik, ennek az egész kérdésnek a boncolgatása meg értelmetlenné.

Persze, nemcsak azért sántít (vagy inkább billeg) ez a létrás hasonlat, mert aligha az a célunk egy-egy bölcsészkaron, hogy a pénzügyminiszter öccsellenciája utánpótlását kiképezzük, de amiatt is, mert ebben a Móricz-részletben szó sincs tehetségről, a diákok egyéni tudásáról, képességeiről, igényeiről, kreativitásáról – ahogy nem volt szó erről a Móricz által végigjárt iskolákban sem. Egy harmincas évekbeli újságcikkben éppen erre, a tehetséggondozás hiányára panaszkodott: „Ha én mégis tanár lettem volna, én minden diákomnak kikutattam volna, mi a speciális iránya s abban jöttem volna a segítségére. Nem hogy ő aprózza el, s gyötörje el magát az iskola tantervének abszolút kiszolgálásával, hanem, hogy az ő benne jelentkező saját léleklámpásban hadd gyulladozzék és hadd ébredjezzék a jövő fáklyája.”² Nem szeretném azt állítani, hogy Móricz korától egészen maig semmi sem változott, mivel legalábbis hullámmást, jobb és rosszabb korszakokat érzékelhetünk, ha a tehetséggondozásra gondolunk, mégis nehéz nem azt érezni, hogy az iskola Magyarországon, legyen az közép- vagy felsőoktatási intézmény, képtelen másképp működni, mint a tehetségeket letörve és kiszorítva. Az irodalmi művekben talán azért is kapunk gyakran ilyen képet az iskoláról, mert az írók maguk is sokszor szabálytalanok voltak, könnyen csúszhattak a „rossz tanulók”, a peremhelyzetűek közé. Olyan egykori deviáns diákok műveit olvassuk, akiknek egyetlen tantárgyban sem volt módjuk kiteljesedni. Vagy elszántan írók akartak lenni, vagy csak annyit tudtak, hogy mit *nem* akarnak: bejárni a szabályos utat. Ehhez pedig minél távolabb kellett kerülniük attól a bizonyos, a társadalom által elvárt előmenetelt jelképező létrától.

Móricz 1939 nyarán a *Pesti Napló*-ban közölt egy cikksorozatot az iskoláról, saját iskolai éveiről, a tehetségről és a pályaválasztásról – ebben a szériában jelent meg az az írása is, a *Ki a jeles, ha nem én*, ahol a tanárok tehetségfelismerő felelősségéről beszélt. Meg arról, hogy diákként ő önállóan találta meg, hogyan tud arra a pályára készülni, amelyikre az iskola nem készítette fel, vagyis az íróira. Ekkoriban instruktor lett egy tanítócsalád fia mellett, ahol gazdag könyvtárra bukkant, és lázasan olvasni kezdett: „Nekem nem is volt időm semmire, mert igen fontos dolgot végeztem el ebben az évben. Megtaláltam a könyvszekrényben Vörösmartynak aranyvágású teljes kiadását, azt el kellett olvasni. Petőfi is újra meg újra, annak is óriási nagy képes kiadása volt ott. Meg Tompa *Virágregéi* és *Mondái* és Jókai is volt és németből és franciából fordított regények. Arra sem volt időm, hogy az iskolával foglalkozzak, nem a tanítványommal!”³ Ahogy rátalált a saját útjára, úgy került szembe az iskolával, és szűnt meg jeles tanuló lenni, felbőszítve ezzel a tanárait. Az egyikük még meg is pofozta, azt remélve, hogy ettől újra tanulni kezd, és visszaküzdi magát jeles

2 Móricz Zsigmond, *Ki a jeles, ha nem én* = Uő, *Riportok 1936–1942*, Szépirodalmi, Budapest, 1958, 228.

3 Móricz Zsigmond, *Debrecen és Sárospatak útján jártam én* = Uő, *Riportok 1936–1942*, 214.

tanulóvá: „Azt mondtam magamban, hogy a tanár úrnak tudni kellene, hogy nekem az az egész tananyag, amit ő tanít, semmi. Jöjjön el, és nézze meg, miket olvasok és miket tanulok én.”⁴

Szabálytalan diákból szabálytalan érettségiző lett Móricz: saját bevallása szerint azért tartott az érettségitől, mert azoktól a társadalom által elvárt pályáktól félt, amelyekhez az érettségi elvezeti. Aztán mégis letette az érettségit, el is kezdte az egyetemet, többet is (bár nem fejezte be diplomával egyiket sem), és nagyon sokáig nem kapott kívülről olyan megerősítést, hogy tehetséges lenne. Sőt, a nagybátyja, Pallagi Gyula épp az átlagosságára hívta fel a figyelmét. Hogy Pallagi amiatt mondta-e ezt, mert tényleg nem volt meggyőződve unokaöccse tehetségéről, vagy azért, mert az érettségire és az egyetem elkezdésére akarta rábeszélni, ebből a részletből nem dönthető el. Móricz mindenesetre ezt jegyezte fel a naplójába, 1929. január elsején, kifejtve, hogy ötödször érzi magát válaszüton: „Első volt, mikor nem akartam bemenni az érettségi vizsgára, mert attól félttem, ha bizonyítványom lesz, kénytelen leszek egyetemet is végezni, pályára menni és állást vállalni – s nem leszek író. Gyula bátyám minden energiáját összeszedte s megmagyarázta, hogy attól még lehetek író, »különben is annyi tehetséggel, ami neked van, az érettségizettek nyolcvan százaléka lehetne íróvá«.”⁵ Azok az évek, amikor kizárólag ő hitt a saját tehetségében, egyáltalán nem voltak könnyűek Móricz számára – saját magunk tehetségét felismerni, és kitartóan hinni benne a legkevésbé sem egyszerű, ahogy ezt ugyanannak az évnék a januárjában feljegyezte, a vele interjút készítő színműíró, újságíró, Fazekas Imre kapcsán: „Rettenetes dolog tehetségtelen lenni. De ki tudja magáról, hogy tehetség-e vagy nem? Rettenetes dolog sikertelen lenni.”⁶

Móricz esetében *írói* tehetségről beszélünk (bár a *tehetség* szót sokszor használja más értelemben is a naplójában, például, hogy valakinek a pénzkereséshez vagy a politikához nincs tehetsége), ezt pedig nem is feltétlenül az iskolában kellene felismerni. Az alkotói tehetségre többnyire egy másik, idősebb író, vagy valamelyik irodalmi szerkesztő figyel fel – de amikor Móricz a tanárok feladatáról írt a harmincas években, nemcsak azt tartotta fontosnak, hogy fel kellene ismerniük a gyerekek speciális igényeit, de azt is, hogy mindeközben a tanterv kiszolgálásával nem lenne szabad gyötörniük őket. És innen már nem nehéz átkapcsolni a mai egyetemi helyzetre. Annak idején, a kilencvenes években, amikor én jártam egyetemre, éppen elkezdődött az a világ, amelyben nem volt már csoportbeosztás, viszont létrejöttek ez első hálótervek [a kurzusok kódokat kaptak, ha kreditértéket nem is] – de ez nem akadályozta meg, hogy akár minden félévben ugyanahhoz a tanárhoz járjunk órára, speciális kollégiumokat vegyünk fel egyetlen oktatónál. Ezek az órák pedig a mester–tanítvány viszony kialakulásának alapját jelenthették. Leginkább az ilyen speciális kollégiumok miatt nem éreztük nyomasztónak, hogy egyébként egy tantervet szolgálunk ki: mostanra viszont a kódok átvették az uralmat, már a képzés megkezdésekor arra biztatjuk az egyetemistákat, a kódjaik teljesítését folyamatosan ellenőrizték, ha ugyanis bármilyen hiány mutatkozik, nem kapnak diplomát. Egyes képzések hálóterveiben, leginkább

4 Uo., 215.

5 Móricz Zsigmond, *Naplók 1926–1929*, Noran, Budapest, 2012, 258.

6 Uo., 297.

az osztatlan tanárszakosokéban, minimálisra csökkent a szabadon választható kurzusok száma – ha pedig túl sokat teljesítenek ilyenekből, kredittúllépési díjat fizettetünk velük. Holott az is előfordul, hogy valaki tanárszak felől szeretne doktori képzésre menni, bármennyire az a törekvés, hogy minél élesebben elválasszuk a tudományra is ajtót nyitó, BA-s és MA-s képzést, illetve az osztatlan tanárit. A kilencvenes években valaki egyszerűen magyar szakra járt, és ha tanári képesítést is szeretni akart, elvégzett pár pedagógiai-pszichológiai, illetve szakmódszertani tárgyat: nem kellett már a képzése elején döntenie, melyik vonatra ül fel, annak tudatában, hogy az átszállás nagyon nehéz. Egyáltalán nem állítom azt, hogy régen minden jobb volt, annyit viszont igen, hogy a változások nem a tehetséggondozás lehetőségeit bővítették. A kilencvenes évek hálótérvei az erősen szabályozott, Kádár-korszakbeli tantervekre válaszképpen születtek, így tűnt el a csoportbeosztás mellett az ún. kényszerrendezés is [vagyis az irodalomtörténeti tárgyakat nem kellett kronológiai sorrendben teljesíteni]. A tehetséggondozás egyetemen belüli lehetőségei akkor még többé-kevésbé épen maradtak, a szabályozás legalábbis nem akadályozta azokat, akik egyes tanárokhoz kötődtek, és így válogatták, félévről félévre, az óráikat.

Ha keseregni szeretnék azon, a folyamatos reformok ellenére mennyire nem jutotunk előrébb a felsőoktatásban abban a harminc évben, amelyet eddig, hallgatóként, doktori hallgatóként, majd oktatóként benne töltöttem, egy 1970-es évekbeli, orosz, azaz szovjet regényt veszek elő. I. Grekova *A tanszék* című regényében, amelynek szerzője egyetemi oktatóként tevékenykedett, egy alkalmazott matematikai tanszéken játszdók a cselekmény, az 1970-es évek végén. És már itt a tehetségekre való odafigyelést akadályozó tömegoktatásról olvasunk: mainak érezzük a regénybeli szereplők problémáit, holott ők nem pusztán egy fikcióban léteznek (és nem neveléstörténeti tanulmányban), de egy letűnt világot, az egykori Szovjetuniót megmutató fikcióban. Mégis a saját egyetemi éveim jutottak eszembe, amikor azokról a tantervekről olvastam, amelyek sem a gyakorlati tudásra vágyóknak, sem a tudományos pályára készülőknek nem megfelelőek:

Azt hiszem, hogy a tömeges oktatás bővületében valahol elvesztettünk valamit. Kibontakozóban vannak a felsőoktatás inflációjának körvonalai. Valamiféle »pénzreformra« volna itt szükség. [...]

Az a tudás, amelyet hallgatóinknak adunk, a legtöbbjük számára fölösleges, egy csekély kisebbségük számára azonban ellenkezőleg, nem elég. A termelésben dolgozó mérnöknek általában nincs szüksége a magas tudományokra. Egészen más tudásra, készségre van szüksége [szervezőire, beszerzőire]. Rossz eredményeket elérő hallgatóinkból gyakran jó mérnökök válnak.

Végzett hallgatóinknak egy kis töredéke kerül tudományos munkakörbe, s ezek számára a főiskolánkban megszerezhető tudás egyáltalán nem elegendő.

Az előbbieket és az utóbbiakat egy kaptafára képezzük ki, azonos tanterv alapján, ugyanannyi év alatt. Sem ezeket, sem amazokat nem tanítjuk meg arra, hogyan szerezzenek önállóan tudást könyvekből, holott

éppen ez a legfontosabb napjainkban, amikor öt-tíz év múlva bármilyen hatalmas kész tudás elavulttá válik.⁷

A mérnök-kutató kettőst könnyen kicserélhetnénk a tanár-irodalomtudós párosra. És azonnal diadalmasan rámutathatunk, hogy kiküszöböltünk egy problémát mostanra, hiszen végre szétvált az a két képzés, amely sokáig egy volt. Csakhogy tudjuk, egy 18 éves nem azért választja a tanárszakot, mert feltétlenül tanár akar lenni, sokszor egyszerűen azért, mert úgy véli, az a diploma jobban hasznosítható a munkaerőpiacon. Viszont könnyen lehet, hogy az egyetemi évei alatt fordul a tudományos pálya felé: ebben viszont mindenféle módon akadályozza az a képzés, amelyet éppen végez. És Grekova regényéből egy másik állításra, az önálló tudásszerzésre vonatkozóra is felhívnam a figyelmet – erről beszélt 1999-ben Csányi Vilmos is, a természettudományos oktatás problémáiról adva interjút.⁸ Az internet kikényszerítette feladatként emlegette azt, hogy a diákoknak nem „megtanítani” kellene egy teljes ismeretanyagot, hanem oda eljuttatni őket, hogy maguktól is tudjanak válaszokat keresni – miként Grekova regényéből is kiderül, ez már jóval az internet megjelenése előtt, azaz az 1970-es években időszerű volt.

Lehetséges, hogy ahelyett, hogy a tehetséggondozásról és ennek intézményes kereteiről gondolkodom, inkább tenni kellene, amit lehet: biztatni, olvasni, javítani, felfedezni azt, ha egy dolgozatban több van pusztá feladatteljesítésnél. Persze, arról szó sincs, hogy miközben mindezt csináljuk, ne merülne fel rengeteg kérdés. Például az, vajon egyfajta tehetségre van-e szüksége egy irodalomtudósna. Könnyű belátni, hogy aligha – a kreativitás, az elmélyülésre való képesség mellett legalább annyira lényeges a monotóniatűr is, különösen, ha valakit a textológia, a sajtótörténet felé szeretnénk terelni. Az is komoly dilemma, hogy arra biztassuk-e az OTDK-munkába bekapcsolódókat, mindent tegyenek fel egy lapra, ne foglalkozzanak semmi mással, csak a kutatási témájukkal, vagy inkább arra próbáljuk őket rávenni, hogy álljanak több lábón, kiegészítve a tudományos munkát kritikáirással, irodalmi rendezvények szervezésével és vezetésével? És mit teszünk, ha az utóbbiakban is tehetségesnek bizonyulnak, és azt vesszük észre, hogy a doktori disszertációjukkal már egyáltalán nem haladnak? Ekkor újabb, sajátos tehetséggondozási feladat áll előttünk: meg kell tanítani őket nemet mondani. És mit kezdünk a szegedi egyetemen, legalábbis történetünk okán, különösen kínzó dilemmával: mit tanácsoljunk azoknak a fiataloknak, akik egyszerre írnak szépirodalmat és tudományos szöveget, küldenek szöveget az *ÉS* prózarovatába, és mennek OTDK-ra? Amikor Szegedre kerültem oktatóként, Ilia Mihály, akitől tehetséggondozásban rengeteget tanulhatunk, figyelmeztetett: nagyon finoman bánjak azokkal a hallgatókkal, akik egyben költők is, hiszen, mint mondta, Szegeden ezt már egyszer nagyon megjárták, József Attilával.

Ha a 20–21. századot nézzük [de mellétehetjük akár Móricz 19. század végi gyerekkorát is], több korszakot azonosíthatnánk, akár csak az oktatás, a tehetséggondozás szempontjából is, válságosként, mint amennyit a nyugodt, átgondolt

7 I. Grekova, *A tanszék*, ford. Nikodémusz Elli, Európa, Budapest, 1981, 178.

8 Schüttler Tamás, *Megmutatni, hogyan működik a tudomány. Beszélgetés Csányi Vilmos akadémikussal*, Új Pedagógiai Szemle 1999. május 26. <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00027/1999-05-tt-Schuttler-Megmutatni.html>

fejlődéssel jellemezhetünk. Angyalosi Gergely 1997-ben egy Szirák Péternek adott interjúban saját egyetemi éveire visszagondolva mondta azt, hogy „[v]iszonylag hamar rájöttünk, hogy életünk öt legszabadabb évét nem tölthetjük az egyetem színvonaltalanságáról való nyafogással.”⁹ És aztán beszámolt arról, miként szervezték meg a tehetséggondozásnak az egyetemen, vagyis a hivatalos intézményrendszeren kívüli színtereit. Kitért arra is, hogy effajta körökben, csoportokban [a későbbi „repülő egyetemek” elődeiben] a saját hallgatóit már nem tudná elgondolni: „Mindenesetre nehezen tudnám elképzelni mai hallgatóimról [akiket egyébként nagyon kedvelek], hogy egy hetükből négy-öt estét arra szánának, hogy egy magánlakásba heringként bepréselődve óráig türelmesen hallgassanak egy előadót. [Mondjuk, a Szovjetunió történetéről, vagy az ázsiai termelési módról.]”¹⁰ Az Angyalosival készült interjú a kortársi szerveződés jelentőségére is ráirányítja a figyelmünket, arra, hogy a tehetséggondozás nemcsak mester–tanítvány viszonyban valósulhat meg, de nemzedéki egymásmellettségben is: „Ezek a különböző, kisebb-nagyobb létszámú, állandóan felbomló és átalakuló csoportok jelentették nekem az igazi egyetemet. Így valóban egyfajta belső szabadságra lehetett szert tenni; újra meg újra dönteni kellett, hogy merre felé fordul az ember, mert nem kell megküzdeni sem a karizmatikus oktatók túlsúlyával, sem pedig a »tudományosságna« valamilyen kétségbevonhatatlan erejű koncepciójával. [Ami más oldalról persze veszteséget jelentett.]”¹¹ Az intézményrendszeren kívül fellelt lehetőségekről beszélt Sziráknak Balassa Péter is: „1966 és 1971 között, amikor egyetemre jártam, az ELTE bölcsészka lényegében szellemi sivatag volt. Mellé jártam tanulni inkább, a Lukács-óvodába, meg el voltam foglalva a huszonévesek átlagos foglalatosságával, szerelemmel, barátsággal, indulatokkal és lelkizéssel. Igazán tanulni az egyetem után tanultam meg.”¹²

Ez a kötet, a *Pályák emlékezete*, amelyben interjúkat olvashatunk az irodalomtudomány meghatározó alakjaival, Szegedy-Maszák Mihálytól Poszler Györgyig, 2002-ben jelent meg, a benne olvasható beszélgetések pedig az 1990-es években készültek: egy olyan korszakban, amely, a mostanihoz hasonlóan, az újragondolás szükségességével küzdött. Szirák Péter az előszóban így tért ki erre: „Az interjúk egy olyan korszakban keletkeztek, amikor nyilvánvalóvá vált az irodalom szerepének gyökeres átalakulása. Az egyoldalú politikai-ideológiai szorításból való üdvös kiszabadulás együtt járt a legitimációs és értelmezési támasztékok megroppanásával. Az irodalom és az irodalmár is rákényszerült önmaga státusának és funkciójának újraértelmezésére. A kötet beszélgetései egy korszak szociális és kulturális önszemléletének kifejeződései is, a történelemmel, az értelmiségi szerepvállalással, az emlékezettel, az identitással, egy tudományág múltjával való szembenézés alkalmai is.”¹³ A megszólalók többnyire egyszerre beszéltek a saját nevelődésükről, a tehetségük felismerőiről és gondozóiról, illetve arról, ők maguk hogyan léptek át a tehetséggondozó szerepébe tanárként. És visszatérő megállapítás az, hogy nem pusztán a tanáraikról kell beszélniük, de a csa-

9 Szófia beszéd. Beszélgetés Angyalosi Gergellyel = *Pályák emlékezete*. Szirák Péter beszélgetései irodalomtudósokkal, Balassi, Budapest, 2002, 162.

10 Uo., 163.

11 Uo.

12 Kaland és komoly játék. Beszélgetés Balassa Péterrel = *Pályák emlékezete*, 198.

13 Szirák Péter, Interview = *Pályák emlékezete*, 7.

ládjukról, a kortársi közegről, a barátaikról is, sőt, Szegedy-Maszák Mihály jelenidőben fogalmazta meg azt, hogy „Magyarországon a szellemi igényt nem mindig a kulturális intézményektől lehet remélni.”¹⁴

Éppen Szegedy-Maszák az egyik, Dávidházi Péter mellett, aki az angol egyetem tehetséggondozói metódusában látta meg a számára legvonzóbb modellt – utóbbinak, nagy személyes szerencséjére, ehhez még Magyarországról sem kellett elmennie. Szegedy-Maszák már a budapesti bölcsészkar elvégzése után, 1966-ban jutott ki egy hároméves ösztöndíjjal Angliába, és ott, Cambridge-ben, a csalódást okozó egyetemi évek után értette meg, hogy „mire lehet képes az egyetem, és micsoda előnyei lehetnek annak, hogy egy kiváló tutor rendszeresen beszélgetést folytat a még teljesen kialakulatlan fiatalemberrel.”¹⁵ Dávidházi Péter, ahogy fogalmaz, Magyarországon, a Kádár-korszak eresztékeiben elrejtve is kapott egy kis „Oxbridge-t”,¹⁶ Ruttkay Kálmánnak köszönhetően, aki egy vizsga után arra kapacitálta, keresse fel a fogadóóráján. Dávidházi, miután összeszedte nagy nehezen a bátorságát, és bekopogott Ruttkayhoz, arra eszmélt, hogy ez az első látogatás délután három órától majdnem este hatig tartott. Amikor pedig mentegetőzni próbált, hogy ilyen sokáig feltartotta a tanár urat, Ruttkay ennyit kérdezett: „Siet valahová?”¹⁷ És ezzel, ahogy ezt Dávidházi elemzi tovább, „Egyrészt azt sugallta, hogy ő egyáltalán nem sajnálja az idejét, ilyesmi eszébe sem jut, hiszen számára nincs fontosabb, mint a diákjával beszélgetni. Másrészt talán, hogy amúgy is kár sietni, és nem érdemes soha, sehova, mert ami kint zajlik a világban, az a dolgunkhoz képest eleve másodlagos.”¹⁸

Ahogy ezt a sok szempontból a visszahozhatatlan múltat magába záró interjúkötetet olvastam, szégyenkezve gondoltam azokra a kapkodva megtartott, félórákba zárt konzultációkra, amelyeket óra és értekezlet, intézeti és kari tanács közé szorítva tartok a saját hallgatóimnak. Arra jöttem rá, hogy nem kifelé, a világba rohanok ilyenkor, hanem az egyetem maga lett a rohangálás terepe, ahol alig találunk időt arra, hogy a leglényegesebbet tegyük, vagyis a hallgatóinkkal foglalkozunk, helyette hálótérket alakítunk át, kódokat csatolunk, teljesítményértékelési rendszereket töltünk ki, védési bizottságokat állítunk össze. És csak egészen kicsit nyugtatott meg, hogy mintha ez a folyamat sokkal régebben kezdődött volna el, legalábbis Szegedy-Maszák Mihály már a kilencvenes években határozott különbséget érzett ebben a vonatkozásban az amerikai és a magyarországi egyetemi munkája között. És ő nem is azt emelte ki, hogy a tehetségek gondozására nem marad idő Magyarországon – hanem azt, hogy saját magunk szellemi fejlesztéséről kell lemondanunk: „Mivel kint semmiféle külön munkát nem kell végezni, több időm marad olvasásra, zenehallgatásra. Csakis ez ellensúlyozza honvágymat. Meggyőződésem, hogy az itthoni oktatást és kutatást az is nehezíti, hogy hiányzik az idő önmagunk szellemi karbantartására

14 *Ami a mi dolgunk. Beszélgetés Szegedy-Maszák Mihállyal = Pályák emlékezete, 13.*

15 *Uo.*, 14.

16 „»But this is terribly Oxbridge!«– döböntett rá később egy angol ismerősöm, vagyis ez éppolyan, mint ahogy Oxfordban vagy Cambridge-ben tanítottak. Hát igen, olyan volt, csak hogy a Kádár-korszak eresztékeiben elrejtve, összehasonlíthatatlanul nehezebb körülmények közt, s a tanártól nagyobb áldozatot követelve, amit Ruttkay póztalanul, természetesen, hogy is mondjam, könnyű szívvel meghozott.” *»Siet valahová?« Beszélgetés Dávidházi Péterrel = Pályák emlékezete, 105.*

17 *Uo.*, 104.

18 *Uo.*

és továbbképzésére. A magyar egyetemeken nincs mód arra, hogy az oktató olykor visszavonulhasson egy-egy évre a tanításból, s ennek a pihenésnek és önképzésnek a hiánya nagyon káros következményekkel jár.”¹⁹ Ahogy szégyenkeztem azon is, most már Móricz naplóját olvasva, mennyi energiát fektetünk az egyetemen a külső és kimeneti szabályozók csiszolásába, vagyis a vizsgák előírásába, a tételek átgondolásába. Persze, könnyű volt Móricznak ilyeneket leírni, mivel sosem volt oktatásirányítói szerepkörben – mégis valami lényegit fogott meg, amikor bírálta a Szegedy-Maszák Mihály által is emlegetett önfejlesztést vizsgákkal kikényszeríteni próbáló Tisza István miniszterelnököt:

mindjárt hozzáfogott megbeszélni jelenlévő szakemberekkel, hogy a jövőben minden igazgatót s minden vezető pedagógiai szakembert, pl. a királyi tankerületi főigazgatókat is ötévenként meg kell vizsgáztatni, hogy tudomást vettek-e a kor fejlődéséről, az új irányokról és eredményekről, amik az ő pályájukon létrejöttek... Én ezt kedvetlenül hallgattam, s még azt is kijelentettem, hogy már most is sok a vizsga, hogy rettenetes az, hogy Magyarországon folyton vizsgához van kötve minden, és nem a tehetséghez. A tehetség megkeresi a maga útjait, csak engedjék szabadra. A korlátolt ember viszont megtanulja a kiadott szabályzatokat, de azzal nem lesz okosabb, mint volt.²⁰

Egyáltalán nem vagyok biztos benne, miközben ezt a rendszeren belülről mondom, hogy az egyetemen legnagyobb szükség az értekezletekre, a szabályzatokra és a tantervekre van, ahelyett, hogy a hallgatók „speciális igényére” figyelni oda. Azt a regényt olvasva, amelynek középpontjában a Missouri Egyetemen 46 évet eltöltött William Stoner sorsa áll, többek közt azon is eltöprenghetünk, vajon mennyi értelme van a folytonos ügyködésnek. Egy tanszék ugyanis mintha az ideiglenességben, az anarchiában is képes lenne működni, hosszú időn át: „Archer Sloane halálát követően évről évre újra megbízták Gordon Finchet az angol tanszék ideiglenes vezetésével, és a tanszék oktatói lassan hozzászoktak a mindennapos anarchiához, amelyben valahogy mégiscsak beosztották és megtartották az órákat, új tanárokat vettek fel, a triviális tanszéki részletkérdések megoldódtak, és egyik év váltotta a másikat.”²¹

William Stoner, aki John Williams regényének cselekménye szerint 1910-ben kerül a Missouri Egyetemre, még diákként, majd egészen 1956-ban bekövetkezett haláláig ott tanít, elsőgenerációs értelmiségi, aki, gazdálkodó szülők egyetlen gyermekeként, az agrártudományi képzés elvégzésének szándékával iratkozik be az egyetemre. Az előbbi idézetben emlegetett tanár az, aki eltéríti ettől a pályától, először egy minden hallgató számára kötelezően előírt, angol irodalom kurzussal, aztán egy beszélgetéssel, ahol szinte ugyanazt a kérdést teszi fel neki, mint annak idején Dávidházi Péternek Ruttkay Kálmán. Arra kíváncsi ő is, vajon Stoner sietne-e valahova, kifelé, az életbe:

19 Ami a mi dolgunk. Beszélgetés Szegedy-Maszák Mihállyal, 24.

20 Móricz Zsigmond, *Naplók 1935*, Kronosz, Pécs, 2023, 279.

21 John Williams, *Stoner*, ford. Gy. Horváth László, Park, Budapest, 2022, 162.

– És mik a mostani tervei? – kérdezte hirtelen.

Stoner hallgatott. Ezt még sohasem gondolta végig, nem akarta végig gondolni. Nagy sokára válaszolt, némi neheztelessel a hangjában:

– Nem tudom. Nemigen törtem rajta a fejem.

– Alig várja, hogy kiléphessen e megszentelt falak közül abba, amit egyesek életnek neveznek?

Stoner zavartan elvigyorodott.

– Dehogyan, tanár úr.²²

Aztán Sloane elmagyarázza a teljesen tájékozatlan Stonernek, hogyan következik a mesterfokozat az alapidiploma megszerzése után, majd miként követi ezt a doktori. Stoner még mindig nem érti, neki hol van a helye ebben a folyamatban: és itt jön a tehetséggondozás egy nagyon fontos pillanata. Az a pont, amikor a diákot arra kell ráébreszteni, hogy önmagát megértse valamiképpen. Hiszen, ha Móriczra gondolunk, nála is önmegértési folyamatot látunk: ő saját magában ismerte fel a tehetséget, és azt, mibe is szerelmes [az írásba]. Ugyanakkor az ő számára sem volt egyszerű a saját útját megtalálni: „Bemenekültem a magam irodalmi témáiba. Semmit sem tudtam megírni, de számtalan téma torlódott fel bennem. Ha írni kezdtem, mindjárt Jókai stílusa ijesztett meg. Szerettem volna más lenni, s nem tudtam. Szerettem volna valami újat s nagyszerűt találni, de kötve voltam az egy nyelvhez, s fordításokat is igen keveset olvastam.”²³ Stonert a tanára ébreszti rá, hogy milyen pálya való neki:

– Hát nem érti, Mr. Stoner? – kérdezte Sloane. – Ennyire nem ismeri önmagát? Magából tanár lesz.

Sloane egyszeriben távolinak rémlett, az iroda falai a semmibe vesztek.

Stoner mintha a határtalan levegőben lógott volna, úgy kérdezte:

– Komolyan gondolja?

– Igen, komolyan – mondta halkan Sloane.

– De honnan tudja? Hogy gondolhatja komolyan?

– Ez szerelem, Mr Stoner – mondta vidáman Sloane. Maga szerelmes.

Ennyire egyszerű.²⁴

A regényben aztán világosan kiderül, hogy egyáltalán nem egyszerű ez – hiszen Stoner számára a szerelem sem az. Amikor azt képzei, szerelmes lett, gyorsan el is veszi a kiválasztott lányt, de ebből a kapcsolatból szinte teljes kudarc, Stoner haláláig tartó rossz házasság lesz – amikor pedig valóban megtalálja a szerelmet, egy tanítványában, a kölcsönös boldogság csak rövid ideig tarthat. A tehetség felismerése és a szerelem, ha nem is egyszerű, de kétségtelenül és egyformán önmegértési folyamat, jön rá Stoner, amikor rátalál Katherine-ra, aki a szeretője lesz: „Most, középkorúan kezdett rájönni, hogy nem kegyelmi állapot, nem is önáltatás, a valamivé válás emberi folyamatának látta most, olyan helyzetnek, amelyet pillanatról pillanatra, napról napra

22 Uo., 27.

23 Móricz, *Naplók 1935*, 45.

24 Williams, *I. m.*, 28–29.

újra feltalál és alakít az akarat, az értelem, a szív.”²⁵ Stoner jó tanárrá válása sem egy csapásra következik be: akkor lesz a diákokra hatást gyakorló, lelkesítő egyetemi oktatóvá, amikor a benne rejtőző szeretetet ki meri mutatni. Ez pedig akkor történik meg, amikor bele tud feledkezni a saját tárgyába:

Ám azokban a hetekben, amiket Edith St. Louisban töltött, előadásain néha annyira beleveszett a témájába, hogy alkalmatlanságáról, önmagáról, sőt még az előtte ülő diákokról is megfeledkezett. Néha úgy elragadta a lelkesedés, hogy dadogni kezdett, hadonászott, és bele se pillantott a jegyzeteibe, amelyek máskor előadása alapjául szolgáltak. Eleinte megrémisztették ezek a kitörések, úgy érezte, túlságosan belefeledkezik a tárgyába, és bocsánatot kért tanítványaitól; de látva, hogy óra után kezdenek az asztala köré gyűlni, és dolgozataikban fel-feltűnedezik a képzelőerő, a tétova szeretet, felbátorodott, és azt tette, amire sosem tanították. Az irodalom szeretetét, a nyelvet, a szív és szellem misztériumát, amely betűk és szavak apró, furcsa, váratlan kombinációiban, a fekete és hideg nyomdafestékben mutatkozik meg, a szeretetet, amelyet eddig úgy rejtegetett, mintha törvénytelen és veszedelmes valami lenne, szabadjára engedte végre-valahára, előbb csak bizonytalanul, azután merészen, majd már büszkén.²⁶

Ha a regény elejére tett, szikár összefoglalót olvassuk Stoner életéről, könnyen leszűrhetjük azt, hogy nem volt ő különleges vagy nagy hatású tanár: „Adjunktusi rangnál feljebb sosem vitte, és kevés hallgatója őrizte meg őt emlékezetében, miután kurzusait kijárta.”²⁷ De Stonerben mégis lejátszódott az a fordulat, ami nélkül senki sem bizonyulhat valódi tehetségnek: túllépett mindazon, amit készen kapott, vagyis elérkezett az a pillanat, amikor már azt tette, „amire sosem tanították”. És azt is felismerte, tanárként mekkora hiba elvárni, hogy a tanítvány a mi másolatunk legyen. Egy hallgatóval konfliktusba keveredve döbben rá, hogy ez a diák az egyik kollégája, Lomax torzképe: „Hangja emelkedett, süllyedt, jobb keze felgömbülő ujjakkal előrelendült, teste a szavak ritmusára hintázott; szeme felfelé fordult, mint aki meg akar idézni valamit. Volt valami groteszkül ismerős mindabban, amit mondott és tett. És Stoner már rá is jött, mi az. Hollis Lomax ült előtte – vagy legalábbis ordenáré karikatúrája, csakhogy aki karikírozta, ezt nem is sejtette; a gesztus nem a megvetése vagy az ellenszenvé volt, hanem a tiszteleté és szereteté.”²⁸ Talán ezért jut Stonernek a legtöbb, ami juthat – egy kézirat formájában él tovább azon az egyetemen, ahol gyakorlatilag az egész, nem különösebben nagyszabású vagy diadalmas életét leélte: „Amikor meghalt, kollégái egy középkori kéziratot ajándékoztak a tiszteletére az egyetemi könyvtárnak. Ez a kézirat máig megtalálható a Könyvritkaságok Gyűjteményében az alábbi dedikációval: »Adományoztatott a Missouri Egyetem könyvtárának, William Stoner emlékezetére, kollégáitól az angol tanszéken.«”²⁹

25 Uo., 247.

26 Uo., 142–143.

27 Uo., 7.

28 Uo., 177.

29 Uo., 7.

Visszakanyarodva az irodalomtudósokkal készült interjúkhoz: többen épp azt emelték ki, hogy a valóban nagy hatású, pályájukat alapvetően meghatározó tanárok nem várták el, hogy mindenben egyetértsenek velük, vagy az ő kutatásaikat, gondolkodásukat kövessék, a másolataik legyenek. Kulcsár Szabó Ernő mondta Barta Jánosról: „Tőle mindig inkább ösztönzéseket lehetett kapni: adott néhány támpontot, irányjelzést, amelynek mentén valaminek érdemesnek látszott utánamenni. Éppen ezért tehát még abban sem vagyok mindig bizonyos, hogy a szó klasszikus [integráló] értelmében iskola volt-e a Barta-iskola. Kiss Ferenc például ugyanúgy itt nevelődött, mint Bata Imre vagy Görömbei András.”³⁰ Vagy Dávidházi Péter Németh G. Béláról: „semmiféle ügyben nem kívánt behódolást; rendkívül határozottan kifejtette nekünk álláspontját, amelyen aztán egymás közt még a menzán is hosszú vitákat folytattunk, ő pedig a »hallgass meg, de ne kövess« nietzschei elve jegyében hagyta, hogy mindenki járja a maga útját.”³¹

Persze, ahogy Stoner nem azzal hatott a diákjaira, amit mondott, sokkal inkább azzal, hogy a tárgy iránti szeretetét meg tudta mutatni, úgy ezekben az interjúban is találunk arra példát, hogy valaki a tanár szuggesztivitását, az egyéniség erejét emelte ki. Poszler György számára a legfontosabb, az intézményes kereteken kívüli tanár egy író, költő volt: „És hát ott volt szombaton délután, zárt körben, féltitkos szeánszként Füst Milán. Esztétikának álcázott magántanári kollégiuma. Amit akkor a művészetről sejteni, tudni, érezni, befogadni véltem, tőle tanultam. Nemcsak művészi teljesítménynek számító előadásaink gondolatmenetéből. Hanem szuverenitásának szuggesztivitásából, költőegyénségének sugárzásából is.”³² Egy effajta kurzus pedig már biztosan nem szorítható bele semmiféle hálótervbe – ahogy Füst Milánról is nehéz megmondani, vajon milyen pálya felé orientálta a diákjait. Hiszen nemcsak a később esztétává, irodalomtudóssá vált Poszler emlegette mestereként, de, például, az íróvá lett Ferdinandy György is, aki rövid magyarországi egyetemi pályafutása során találkozott vele: „Nagyon jó tanár volt, kevés óráján jártam, de minden szavára emlékszem, nagyszerű és kiváló humorú személyiség volt. Mindig dörögve beszélt, de mindenki itta a szavait, érezték a diákok, hogy érdemes a közelében lenni, mert rendkívül nagy tudású ember.”³³ És innen léphetünk vissza Móricz létrás hasonlatához, és ahhoz a tehetséggondozási tevékenységhez, amit az egyetemen próbálunk végezni: akár a társadalom által elvárt, „rendes” szakmákra felkészítő iskolákra gondolunk, akár az olyan, szabálytalan utakra, amelynek a végén valakiből író, irodalomszervező vagy irodalomtudós lehet, mindkét esetben valamilyen cél kedvéért ösztönözzük a diákokat tanulásra. Vagy azért, hogy papírjuk (érettségijük, diplomájuk) legyen, vagy azért, hogy megszerezzék azt a tudást, amivel tanárok lehetnek, vagy képessé váljanak azoknak a munkáknak a megírására, amelyekkel aztán doktori képzésre vagy egyetemi oktatói állásokra pályázhatnak. Holott Stoner tanári pályafutásának

30 A jóindulat beszéde. Beszélgetés Kulcsár Szabó Ernővel = Pályák emlékezete, 33.

31 „Siet valahová?” Beszélgetés Dávidházi Péterrel, 106.

32 „Szakmai számvetés”. Beszélgetés Poszler Györggyel = Pályák emlékezete, 255.

33 Ferdinandy György, *Nem lett volna szabad elhagynom az országot, Amerikába költözni hatalmas hiba volt. Német Dániel interjúja*. Magyar Nemzet 2023. november 29. <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2023/11/ferdinandy-gyorgy-nem-lett-volna-szabad-elhagynom-az-orszagit-amerikaba-koltozni-hatalmas-hiba-volt>

az a legboldogabb időszaka, amikor olyanok érkeznek az egyetemre, akik csak a tudásért magáért tanulnak, és akikkel együtt szinte kiléphet az időből:

A második világháborút követő években élvezte legjobban a tanítást; bizonyos értelemben ezek voltak a legboldogabb évei. Veteránok szállták meg a kampuszt, és átalakították, olyan életminőséget hozva, amelyet az addig nem látott, olyan intenzitást és felfordulást, aminek tényleg átalakulás lett a vége. Stoner keményebben dolgozott, mint valaha; a hallgatók, bármilyen furcsák is a maguk érettségével, komolyak voltak, megvetették a banalitásokat. Nem ismerték a divatot, a szokásokat, úgy fogtak bele a tanulmányaikba, ahogy arról Stoner mindig is álmodott – mintha a tanulás maga volna az élet, és nem egy konkrét eszköz egy konkrét cél eléréséhez. Tudta, e néhány év után az oktatás soha többé nem lesz ugyanilyen, belevetette magát a boldog kimerültségbe, remélve, hogy sohasem ér véget. Ritkán gondolt a múltra vagy a jövőre, csalódásaira és örömeikre; minden energiáját a pillanat munkájának szentelte, remélve, hogy végre ez határozza meg őt és azt, amit csinál.³⁴

Ahogy a *Forr a borban* is látunk egy olyan szereplőt, aki, lányként akkor még kiszorítva az intézményes oktatásból, csak azért tanul franciául, hogy tudjon, nem azért, hogy a vizsgát letehesse. Nyilas Misit zavarba is hozza ez a hozzáállás (meg, persze, a szép lány ügy mindenestül):

Irénkénél más volt a helyzet. Irénke nem akarta a létrát azért mászni meg, hogy feljebb jusson.

Lány volt, s apja társadalmi helyzete miatt, legalább a maga világában, a legfelső fokra nyílt úgylis kilátás. Irénke csak azért tanult, hogy tudjon.

De mért akart tudni? Ha nem volt vele semmi célja?

Misi sokkal realisabb gondolkozású volt, mint hogy munkát cél nélkül el tudjon képzelni. Irénkének pedig a világon semmi célja sem volt a tanulással. Az a kis vizsga az oly jelentéktelennek látszott, hogy arról alig volt érdemes beszélni. Kondor fiskális lánya úgylis átmegy a vizsgán, ha nem tud. Misit valósággal zavarta az Irénke szorgalma. Szinte kétségbe volt esve, hogy ezeken a drága, kedves órákon neki megfeszített fejjel kell résen állani és hallatlan biztosnak lenni a franciában.³⁵

Hogy mi lehetne a tanulás ennek a gondolatmenetnek a végén? Talán csak annyi, hogy az irodalomtudományi tehetség gondozásának mintha mégis az lenne a legfontosabb feladata, amit Stoner is megérez. Annyi, hogy átadjuk az olvasás szeretetét. És ha ez sikerül, akkor hátha odatalálnak a hallgatóink olyan regényekhez is, mint a *Stoner* vagy a *Forr a bor* (netán *A tanszék*), majd ezeket olvasva kereshetik a saját válaszaikat arra, ők miért is akarnak irodalommal foglalkozni egyáltalán.

34 Williams, *I. m.*, 315–316.

35 Móricz, *Forr a bor*, 534.

A propedeutika magasiskolája

BÉNYEI PÉTER — BODROGI FERENC MÁTÉ: *PRÓZAELEMÉLETI ISMERETEK*

Az idén, 2024 nyarán megjelent Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tankönyvek immáron ötödik darabja a prózai szövegek – ezen belül is legfőképpen a regények – „strukturáltságának, poétikájának, történeti alakulásának” [7.] különféle mintázatait kísérli meg feltérképezni. Rögtön azt is érdemes hozzátenni, hogy e pusztán elméletinek tűnő orientáltságon, a prózaelmélet legfőbb csomópontjainak feltárásán és azok logikusan összefűzött fejezetekbe való összerendezésén túl e kötet az általa kínált teoretikus belátásokat professzionális szövegolvasások, szakszerű műelemzések során mintegy próbára is teszi. Pontosabban szólva nem pusztán illusztrációként kezeli a fejezetekhez tartozó mikro- és [igen gyakran és üdvözlendően] makroelemzéseket, hanem egyszersmind arra használja fel ezeket, hogy felmutassa: a tárgyalt problémakörök aspektusait, speciális fogásait, szemléleti alapjait miként lehet az olvasás [legyen az professzionális vagy sem] során eredményesen és szakavatott módon felhasználni, hasznosítani. Innen nézve e kötet felépítését, irodalomszakmai és pedagógiai intencióit, mindenekelőtt ezek a sajátosságok egy olyan tankönyvet ígérnek, amely egyszersmind túl is mutat azon az egyszerű[bbnek tűnő] használati értéken, hogy az elsőéves, propedeutikai, irodalomelméleti alapozó kurzusok hallgatóit segítse a tananyag alaposabb, mélyebb elsajátításában, vagyis: hogy egyfajta mankója és kiegészítője legyen az órai közös munkavégzéseknek, eszmecsere[re]knek. A *Prózaelméleti ismeretek* című tankönyv íróinak [Bényei Péter és Bodrogi Ferenc Máté: akik maguk nagyjából fele-fele arányban szerzői a kötet tanulmányainak] reményei szerint jóval tágabb hatókörrel rendelkezik: lényegében azon is bőven „túltesz” e tanulmányok gyűjteménye – ezt a recenzió szerzője szintén megerősítheti –, hogy egyfajta „kibővített jegyzetapparátusként” tekintsenek rá a hallgatók; egészen az irodalomtanári vagy magyar szakos bölcsészeti képzés végéig, sőt azon túl is, a magyartanári munkálkodás gyakran fáradságos és a kreativitást igénybevevő terepéig igencsak hasznosnak – és jól használhatónak [!] – mutatkozik. Egyszermind tehát e kézikönyv lehetőséget teremt arra, hogy a képzés során, annak bármely állomásán tananyagához, fejezeteihez és tanulmányaihoz a hallgatók visszatérhessenek, felevenítsék prózapoétikai tudásukat, [új] motiváció- vagy akár szakirodalmi forrást találjanak benne. Mindemellett a leendő és aktív tanároknak pedig abban is segítő kezet nyújt e gyűjtemény, hogy képesek legyenek „magabiztosan tájékozódni a prózai művek változékony poétikai szabályszerűségeiben” [8.], ami így egyúttal abban is támogatást adhat számukra, hogy a mintaelemzések poétikai-retorikai technikáinak elsajátításával elkerülhessék a „tankönyvszagú”, rögzített interpretációk magoltatását és azok gépies számonkérését, vagy legalábbis nyitottabbak lehessenek a tanulók – gyakran – szubjektív[ebb] értelmezésajánlataira.

Ezért, hogy e kötet egyes tanulmányai képesnek mutatkozzanak soha ki nem ürülő forrásként, egyszerre elméleti és pedagógiai alapként viselkedni, a tankönyv első fejezete [Bodrogi Ferenc Máté: *Az irodalmi fikció*] rögtön egy olyan témakör bővebb ismertetésére vállalkozik, amely a magyartanári praxisban – sajnálatos módon – még mindig és sokhelyütt, sok intézmény tanárai számára egyfajta szürke zónának,

legalábbis gyakran szimplex vagy akár leegyszerűsített jelenségnek mutatkozik. A kötet első tanulmánya éppen ezért e kérdéskört járja körbe, azt vizsgálja meg, hogy a prózai szövegek milyen fikciós karakterrel, karakterisztikumokkal rendelkeznek: ezt Iser triadikus modellje szerint (valós–fiktív–imaginárius) tárgyalja, kitérve a modell három komponensének alapvető praxisaira (transzgresszió, szelekció, kombináció, önbejelentés), majd mindennek a kultúratudományos távlataival, applikálhatóságával is számot vet. Arra pedig, hogy miként hasznosítható a hallgatók és a tanárok számára Iser elgondolása a prózai szövegek olvasása során, a mintaelemzés nyújt kiváló példát: itt Bodrogi Szerb Antal *A Pendragon legenda* című kisregényének passzusait olvassa mintegy „a fikcionalitás triadikus elméletének szinte tankönyvi pontosságú tükörszövegeként” [27.], olyan szövegegésként, amely önmaga is fiktív kéziratok és traktátusok diszkurzív mezőjeként állítja elő az ún. valóságot, magát a Pendragon-vár kompozit jellegű történetét – tehát remek próbakőként mutatkozik a fikciós eljárások felismerésének gyakorlására, beazonosítására és betanulására.

A következő két fejezet a fikciós szövegek egyik „zászlóshajó” műfajának (legalábbis 2024-ből nézve minden bizonnyal e kép mutatkozik relevánsnak) történeti kialakulását, létrejöttét és poétikai változását térképezi fel, Bényei Péter tollából. Az első ezek közül [*A regény születése és térhódítása: az antik regénytől a modern regényig*] kiváltképp a regény genezisére fókuszál, többek között az elbeszélés történeti funkciójának, használatának és egyszersmind értelmének (identitásképzés, emlékezés, történeti hagyomány, [ön]megértés) feltárásával: a két eredettörténet – amely e fejezetben megjelenik, az antik és modernitás korabeli – felrajzolásával, azoknak a kultúrtörténeti háttereit, jellegadó poétikai apparátusait jegyzi fel, majd röviden kitér a regény emancipációjának kérdéskörére is. Tehát egyfelől arra, hogy miért mutatkozik a regény az ún. episztemikus vagy társadalmi paradigmátikus fordulatok „esetében” igencsak virulens műfajnak, másfelől pedig arra, hogy a regény hogyan vált egyfajta megvetett státuszú művészeti alkotásmódból – mind az irodalomkritika, az irodalomtudomány, valamint a széles körű olvasói bázis által – elfogadott irodalmi műfajjá, olyan műfajjá, amely „egyszerre tárta fel és rejtette el saját fikciós mivoltát” [54.]. A második – *Regényváltozatok a modernitás korában: az érzékeny, a romantikus és a realista regény poétikája* című – e regénytörténeti fókuszú tanulmányok közül a 19. század két meghatározó regényalakzatáról gondolkodik el. Bényei e két alakzat – a realista és a romantikus regény – poétikai eljárásait párhuzamosan elemzi, persze kitér arra is, hogy e poétikai kódok éles elkülönítése és egy bizonyos műfaj alá tartozóvá címkézése gyakran leegyszerűsítésekkel jár. Állítása szerint a poétikai kódok és jellemzők esetében érdemes inkább egyfajta keveredésről vagy súlypontokról és nagyobb mértékben meghatározó jellemzőkről beszélni: azért mutatkozik talán mégis indokoltnak a paralel szerkesztésmód, mert meg lehet ezáltal mutatni, hogy melyek a főbb jellemzők, és ezek hogyan tudnak egy-egy műben összefonódva megjelenni. A négy fő poétikai eljárás vagy inkább jellemző összehasonlításával végzi el e tanulmány az említett munkát, amelyben kitér a kompozíció, tehát a cselekménybonyolalom struktúrájának egyénítő jellemzőire, a jellemteremtéshez, a világképhez, valamint a szöveg-hagyományhoz történő különböző viszonyulásaira e műfaji kategóriáknak.

A negyedik – *A regény átfogó műfaji-poétikai jellemzői, hatásfunkciói* című – fejezet az előző egységben tárgyalt poétikai eljárásokat, alapvetéseket mélyíti el

az eposz és a regény szembeállításának példáján keresztül, kitérve a narratív struktúrákra [az elbeszélés/történetmondás műveletei; a narrátor poétikai kategóriája, funkciója], a cselekményszervezésre [a történetegységek folyamatos kibomlása és elrendezésük módja], a jellemekre [a jellemteremtés konvenciói, stratégiái, jellemek viszonyrendszere, antropológiai hozadéka], a tér-idő koordinátáira [kronotoposz, világkép] és a nyelvi megalkotottság különböző kérdéseire [metaforikusság, motívumrendszerek, intertextualitás, az elbeszéltség esztétikai többlete]. A szintén – e fejezetre is jellemző – rövid mikroelemzésekkel [Kemény Zsigmond és Mihail Bahtyin regényelméleti írásai, Arany János *Buda halála*, Jósika Miklós *Az utolsó Bátor*] segített, megtámogatott gondolatmenetek jól érthetők és világosan strukturáltak, nagy segítséget nyújtanak a regénypoétikák rendszerezésére, átfogó tanulmányozására, működéseinek mélyebb átlátására.

A következő fejezetek az előbbiek folytatásaként, mintegy meghosszabbításaként és bővített kifejtéseként értelmezhetők: olyan „rázoomolásokként”, amelyek a főbb poétikai eljárásrendeknek, aspektusoknak szentelnek egy-egy tanulmányt. Az ötödik [*Narratopoétika 1.: az író, a szerző és a narrátor megkülönböztetése [implicit szerző és implicit olvasó]*] és hatodik számú [*Narratopoétika 2.: az elbeszélés alapváltozatai*] tanulmány a narrativitás kérdéskörével foglalkozik: egyfelől az író, a szerző és a narrátor különbségének elméleti alapjait mutatja meg, majd az implicit szerző és implicit olvasó fogalmain keresztül foglalkozik Michel Foucault, Paul Ricoeur és Umberto Eco szerzőifunkció-konceptióival. Mindezeket Asbóth János *Álmok álmodója* című regénye passzusainak narratológiai elemzésében applikálja, és mutatja meg, hogy miképpen körvonalazhatók benne az implicit szerző stratégiájának különféle poétikai – komplex narratív – műveletei. Másfelől pedig az utóbbi dolgozat már nem pusztán a szerzőség kérdéskörével foglalkozik, vagy pontosabban nem azzal, hogy ki a tulajdonképpen megalkotója a szövegnek, hanem hogy ki az, aki a történetet elbeszéli; hogyan teszi mindezt, milyen eszközökkel és eljárások alkalmazásával. Bényei ehelyütt kitér a történetmondás két alapvető modelljén (énelbeszélés, auktoriális) túl az elbeszélői hang és az elbeszélői nézőpont megkülönböztetésének problémájára, valamint Dorrit Cohn fogalmi rendszere alapján felvázolja a harmadik személyű elbeszélő szövegek három narratív stratégiáját (pszicho-narráció, idézett monológ, elbeszélt monológ), amelyeket a gondolatmenetek közben különböző szövegelemzésekkel [Móricz, Flaubert, Kemény] érzékletesen alá is támaszt. Mindezen túl a narratori hang komplexitására is kiemelt figyelmet fordít, ugyanis beszámol az elbeszélői hang szóródásának, állandó játékos változtatásának következményeiről is, valamint e megbízhatóság, a megbízható narrátor kérdéskörét is tárgyalja, Ricoeur és Wayne C. Booth egy-egy vonatkozó írása alapján.

A már említett poétikai funkciók közeli vizsgálatát folytatva szól a hetedik fejezet a jellemteremtés változatairól, a nyolcadik és kilencedik tanulmány pedig a nyelvi megalkotottság egy-egy aspektusát bontja ki részletesebben: az előbbi [Bényei Péter] a fabula és a szűzsé klasszikus megkülönböztetésének példáján gondolkodik el az elbeszélés és az elbeszéltség összefüggéseiről, minekutána ráközelít a történetmondás két stratégiájára: a metonimikus és a metaforikus formaelvre. Az utóbbi [Bodrogi Ferenc Máté] pedig szintén a nyelv kérdését középpontba állítva az intertextualitás létmódjának különféle mintázatait követi végig, kezdve Bahtyin

elméleteitől Julia Kristeván, Gerard Genette-en keresztül egészen a Kulcsár-Szabó Zoltán által kínált alapmodellig. Sőt még ezen is túl: a fejezet nagy erénye, hogy az ún. kultúratudományos nyitás belátásait és következményeit is mérlegre teszi a szövegköziség problematikáján keresztül, olyan szerzőkre és elméletekre is kitérve, mint Richard Dawkins és a memetika, vagy éppen a popkulturalitás és magaskultúra határait elmosó, egymásba montírozó posztmodern irodalom különféle működésmódjaira.

A kötet utolsó három tanulmánya – egyaránt Bodrogi Ferenc Máté tollából – a már említett intertextualitás kérdésköréhez kapcsolódva a posztmodern korszak és próza sajátságait elemzi [12. fejezet], a hatodik fejezet narratopoétikai modelljei közül a még részletesebben nem tárgyalt – és manapság igen nagy népszerűségnek örvendő – alakzatát, az énelbeszélést teszi mérlegre [11. fejezet], valamint a kötetben többször megemlített tágabb, kultúratudományi perspektíva kifejezetten izgalmas belátásait elemmezve gondolkodik el a prózaszövegek nem-hermeneutikai aspektusairól: a materialitásról, a performativitásról és a hangoltságról [10.].

A kötet fejezeteit olvasva, elméleti belátásain gondolkodva és mindezt a szövegolvasatok során végigkövetve arról győző meg Bényei Péter és Bodrogi Ferenc Máté, hogy nem pusztán értik, teljes kiterjedtségükben „bírák” a különféle teoretikus elgondolások – valljuk be, igen széles – tárházát, és (ebből következtethetünk) magasfokon művelik az irodalomelméletről szóló egyetemi diszkussziók irányítását, hanem egy olyan könyvet alkottak, amely rajtuk, a saját személyükön egyszersmind túl is mutat: egy olyan tankönyvvel vagy mondhatnám kézikönyvvel lett gazdagabb a hazai egyetemi szintű irodalomtudományos képzés, amely propedeutikai potenciálját magas fokon képes kibontakoztatni – sokunk nagy öröme. *(Debreceni Egyetemi)*

VINCZE RICHÁRD

Szintézis(kísérlet)

BALOGH GERGŐ: *A MODERN IRODALMI TUDAT MEGALAPOZÁSA ÉS MŰKÖDÉSE. IRODALMI MODERNSÉG ÉS TÁRSADALMI MODERNITÁS VISZONYA MAGYARORSZÁGON*

E kritika legelső változatát azzal a kissé patetikus, üresnek tűnő észrevétellel indítottam, hogy jelen kötet „önmagával harmonikus kapcsolatot tart fenn”. Nem volt nehéz rájönni, miért szükséges változtatni ezen a felütésen, azonban az utólagos ódzkodásom, illetve e gondolat teljes elhagyása, kitörlése eltakarta volna azt a talán egyértelműnek tekinthető, de az értekezés szempontjából mégis hangsúlyozandó megállapítást, hogy a szerzőnek sikerült önreflexív szintézist írnia. Tette ezt többek között azért, hogy nem kecsegtetett azzal az ábránddal, hogy minden, irodalmi modernséget és társadalmi modernitást érintő irodalomtörténeti és -elméleti kérdésre választ fog adni, hanem egy-egy reprezentatívnak mondható olvasaton, olvasási módot meghatározó korabeli jelenségen keresztül figyelte meg a 20. század eleji irodalmi működés lehetőségeit. De az elemzések egymásba fonódása miatt és a látszólagos szétartás ellenére mégis sikerült a modernség képlekenységének formát

adnia. Ez pedig az értekezés eleji bevezetés elméleti keretrendszere következetes alkalmazásának köszönhető.

Balogh Gergő első kötete, a 2018-ban megjelent *Karinthy nyelvet ölt. Nyelv, technika és felelősség Karinthy Frigyesnél* (FISZ) tanúsítja a szerző mélyreható érdeklődését a 20. század első felének irodalmi változásai iránt. A főleg Karinthy publicisztikai írásait, az *Így írtok ti!*, illetve az író kései verseit leginkább irodalomelméleti szempontok felől problematizáló kutatás megelőlegezte a mostani kötet kérdésfelvetéseit, sőt, éppen – a témából fakadó – korlátai ágyazhattak meg a nagyobb távlatú célkitűzéseknek. De az irodalmi szövegek újraolvasása, ezek jelenből való megértésének intenzív vágya a 2022-es, *Olvasásgyakorlatok* (Líceum) című második, valamint legújabb könyvét is áthatja. Miközben a szerző elsődlegesen szövegeket értelmez, elengedhetetlennek tartja bevonni interpretációiba azokat a történeti-kulturális kontextusokat, amelyek formálták a művek létrejöttét és recepcióját. Különösen szimpatikus, hogy Balogh mindeközben igyekszik saját interpretációs helyzetére utalni, értelmezései felépítettségét láthatóvá tenni, s így képes érzékeltetni e konstrukciók viszonylagosságát.

A módszertani felvezetés segít a szerző perspektíváját megérteni. A szerző Horváth János 1922-es *Magyar irodalomismeret* című tanulmányának felelevenítésével indítja harmadik könyvét, amely a „legalapvetőbb szinten az irodalmi és nem irodalmi szempontok elkülönítésén alapszik” [10.]. E megállapítás és a Horváth által kijelölt irodalomtörténeti narratívaképzés e kettősségen alapuló formája tulajdonképpen saját kötetére is érvényesnek mondható. A bevezetőt követő három fejezet az irodalmi állapotot meghatározó tényezőket tárgyalja – *Olvasók és szerzők, Szerzők és műveik*, illetve *Művek és közegeik* –, amely felosztás azt implikálja, hogy a Balogh Gergő által kínált irodalomtörténeti és -elméleti értekezés ugyan figyelmét lépésről lépésre más problémára helyezi, de mindezt szorosan a korábban vizsgált kérdések szem előtt tartásával teszi. Ennek a szerkezeti ívnek pedig az a jelentős előnye, hogy a kötet képes megmutatni ugyanannak a történetileg változó, de az irodalmi viszony nélkülözhetetlen tényezőinek többféle funkcióját, működésmódját. A Horváth-féle szöveg elemzéséből, ennek értelmezéséből következik, hogy az irodalom korszakonként változó fogalmát Balogh is a nyilvánosság diszkurzív terének tulajdonítja, így elfogadja, hogy ezt nem önmagában a művek, hanem ezek olvasói hozzák létre. Így a kötet ugyan számol a nemzeti elv működésével, de kutatási tárgyát nem korlátozza csupán ennek megfigyelésre, feltárására, hanem éppen a Horváth-tanulmány elemzésével mutat rá arra, hogy az önelvűség [azaz az irodalomban működő állandóság, a jelenség mint jelenség vizsgálata] és a tárgyi hűség [a történetiség által létrejövő változó, egyedítő mozzanatok] párhuzamos szem előtt tartása megalapozhatja egy összetett irodalomtörténeti és -elméleti narratíva létrehozását. Ennek az elvnek a foganatosítása határozza meg Balogh kötetét: miközben az irodalom magyarországi megnyilvánulására kíváncsi [mint amelyik eltér az angoltól, a franciától vagy a némettől], mindvégig figyel az általános érvényű, irodalmi viszonyt létrehozó tényezőkre, a szerző–mű–befogadó és ezek közegének relációjára. Horváthnál e két követelmény együttműködése a „fejlődés” fogalma által érthető meg, és Balogh helyesen fel is hívta a figyelmet arra, hogy ez az önmagában teleologikus kifejezés másképpen értendő az idézett tanulmány kontextusában. Itt ugyanis a fejlődés „nem több mint az azonos különböző alakokban való testet öltése, történetileg kondicionált,

állandó és kikerülhetetlen változási folyamat, mely azonban nem érinti az irodalmiság önidentikusságának dimenzióját” [19.]. Horváth nyomdokain haladva ugyanis Balogh irodalmi tudaton az elkülönült irodalmi rendszer önreflexív struktúrájának a jelölőjét, pontosabban a korszakok vizsgálatának központi fogalmát érti. Horváthot parafrazálva szerinte az irodalmi tudat „határozza meg az egyes korszakok önszemléleti pozícióit és perspektíváit, ami azt is jelenti, hogy nem csupán reprezentálja, hanem létesíti is az adott kor irodalomszemléletének és irodalomfogalmának kereteit” [23.]. Mint látható, Balogh e perspektívából beszél, így az irodalmi tudat fogalmának ezen olvasata elengedhetetlen az elemző fejezetek és a kötetadó cím értelmezésekor. Az irodalmi tudat sajátos, modernként jellemezhető típusáról összegzően a kötetet lezáró ötödik, *A modern irodalmi tudat megalapozása és működése* című fejezet tájékoztatja az olvasót.

Nem elhanyagolható módszertani kiindulópont, hogy a szerző az értekezés poétikatörténeti keretrendszeréként Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténeti modelljét alkalmazza, amely a klasszikus modern, történeti avantgárd és későmodern felosztással különbözteti meg a modernség különböző alkotásmódjait, szemléleti horizontjait. Balogh többek közt abban látja e személet integratív jellegét, hogy „a jelentés nem adott, hanem létesül, és az értelmező szükségszerű módon vonódik be – vagy másként: integrálódik – a jelentés létesülésének folyamatába” [37.]. E módszertan, kiegészülve a Horváth-féle felvetésekkel, olyan fontos, a befogadó szituáltságát magyarázó belátásokat eredményez, mint hogy „az olvasó értelmezői horizontja – így az ő történeti-kulturális helyzete: hagyománytudatának és hagyomány általi tudattalan érintettségének, képzettségének, tárgyi ismereteinek, elvárásainak, előítéleteinek és előfeltevéseinek stb. összessége – meghatározza a szöveghez való viszonyulás lehetséges módjait” [38. kiemelés: A. V. Ö.]. Az irodalmi tudat koronként változó megértéséhez ugyanakkor azt is tudatosítani kell, hogy az új paradigmátikus irodalmi jelhasználati módok nem eredményezik a korábbiak maradéktalan eltűnését, de a változási folyamat megfigyelése, ennek rekonstrukciója felhívhatja a figyelmet az utóbbiak „nagyfokú erodáltságára, a korszakban való egyidejű egyidejűtlenségként érzékelhetővé váló, maradványszerű jelenlétére” [41.]. Az előbbi hermeneutikai téziseket kiegészítően Balogh az irodalomtudomány kultúratudományi fordulatának eszközeit, hipotéziseit és eredményeit hasznosítva fogadja el, hogy az irodalmi nyelv nem függetleníthető az irodalom létrehozásáért, befogadásáért, közvetítéséért felelős média- és kultúrtörténeti körülményektől. A kultúra meghatározó vonásának elismerése, e megközelítés nyomatékositása újabb magyarázattal szolgál arra, miért helyez hangsúlyt a korszak intézményi és társadalmi kontextusainak feltárására.

Az elemző fejezetek e kijelölt módszertan terhelhetőségét vizsgálják. Az *Olvasók és szerzők* abból a felvetésből indul ki, hogy a tantervek, segédletek, könyvek nemcsak egyszerűen tanítási-tanulási eszközök, hiszen ezek lényegileg formálják a létesülő tudást az oktatási folyamat által, miközben rálátást engednek a létrehozni vágyó tudásképre is. A szerző az 1869-től 1963-ig a magyar tantervekben szereplő beszéd- és értelemgyakorlatok nevű – irodalmi kontextusban kevésbé tárgyalt – tantárgy követelményeinek, időben változó funkciójának értelmezésén keresztül mutatja meg, miért szükséges az írás és olvasás gyakorlatának megértéséhez figyelembe venni az ezt előkészítő és segítő gyakorlatokat is. A 19. század végi, 20. század eleji,

irodalmi fogyasztói szokásokat érintő kutatásokban rendszerint cezúraként kerül elő – legtöbbször különösebb részletezés nélkül – az Eötvös-féle 1868-as törvény, amely kötelezővé tette úgy a fiúk, mint a lányok 6 és 12 éves kor közötti taníttatását. E fejezet azonban meggyőzően érvel amellett, hogy Magyarországon egészen az 1930-as évekig nem lehet olyan általános kultúrafogyasztási lehetőségekről, tudásról vagy anyagi hozzáférésről beszélni (többek között éppen az alfabetizáció lassú folyamata miatt), mint amilyen például az angolhoz, némethez vagy franciához volna mérhető. A fejezet legmarkánsabb hozadéka, hogy azért kell részletekbe menően, történeti forrásokra alapozva feltárni ennek a tantárgynak a jelentőségét, mert ma már mást jelent az alfabetizáció, mint ezelőtt száz éve. A többszörösen megváltozott írás és olvasás tanulási módja miatt pedig nem látunk rá, hogy a 19. század végén kialakuló tömegoktatás, illetve a 20. század elején használt oktatási módszerek miként befolyásolták a korabeli olvasók gondolkodási sémáit, nyelvhez és irodalomhoz fűződő kapcsolatát.

A következő fejezetben főleg a szerzőség intézményéért felelős jogi és gazdasági összefüggések feltárására kerül sor, ugyanis Balogh hipotézise szerint a modern magyar irodalmi tudat létesülésének e dimenziója teremti meg a modern magyar szerző létrejöttének feltételeit. Választ keres arra, hogy „mi a szerző”, és ennek funkciója mennyiben egyeztethető össze a szerzőség konstitúciójával. E differenciálás rávilágít arra, hogy a szerző nem univerzális, transzkulturális és -historikus kategória, tehát a modern magyar szerző sajátosságainak felvázolásában nem a többi nemzetben is hasonlatos funkciója, sokkal inkább eltérő konstitúciója segíthet. Ehhez azonban szükséges a 19. századi előzményeket feltárni, ugyanis „a modern magyar szerző nem a 20. század terméke” [105.]. Toldy Ferenc 19. század közepi szerzői joggal kapcsolatos írásainak elemzésével amellett érvel, hogy e gondolatmenet szerint az, aki megsérti a szerző jogait, az tulajdonképpen a szerző konstitúciója ellen intéz támadást, ami metonimikusan a nemzet támadását jelenti. Balogh abban látja Toldy szerepét a modern irodalmi tudat megalapozásának történetében, hogy elsőként vázolta fel komplex módon Magyarországon szakmaként a szerzőséget. E szerint a szerző megérdemli az anyagi juttatást, munkája védelméhez jogokra van szüksége. Ehhez a – főleg az alkotót védő – felfogáshoz áll közel az az első, 1884-es magyar szerzői jogi törvény, amely kodifikálta az írók politikai-jogi lehetőségeit, s lényegét tekintve egyúttal „az irodalmi mű konstitúciójában működő, potenciálisan felforgató [...] erő szabályozására és felülírására” [119.] vállalkozott. Az 1921-es törvény értelmezése rámutat arra a változásra, hogy a modern szerzői jog valódi alanya nem egyszerűen a mű, hanem sokkal inkább a mű által közvetített gondolat lett. E történeti változás-folyamat háttérrel nyújt annak megértéséhez, hogy a 20. század elejére a szerző már nem írhatta ki magát szövegeinek jogi, politikai, etikai dimenzióiból ugyanúgy, mint a kodifikáció előtt, s így műve autonómiájának biztosítása is akadályokba ütközött.

Megfontolandó a következő összegző gondolat, amely az irodalmi modernség társadalmi modernitásba ágyazottságát, illetve ennek következményeit tükrözi: „Az írottak, a nyelvi test csonkolásának vagy megsemmisítésének szüntelenül fennálló lehetősége implicit módon a modernség leginkább autonómnak tetsző pillanataiban is az irodalmi alkotás, valamint az irodalmi művek befogadásának folyamataiba íródik [például a cenzúra, a sajtó- és irodalmi perek, a kétes tartalmúnak ítélt lapszámok

elkobzásának vagy bezúzásának formájában).” [127.]. A szerző az utóbbi, példaként felhozott esetekre külön-külön fejezetben is kitér, így például a *Fortissimo* keletkezés-, fordítás- és befogadástörténetének vizsgálatával Babits Mihály verse is új interpretációs helyzetbe kerül.

A harmadik elemző fejezetben a művek megjelenésének körülményei kapnak hangsúlyos szerepet, így a szerző a sajtó működését, ennek nyilvánosságát, majd ezen belül szabályozásának következményeit vizsgálja. Eredményei jól támaszkodnak a korábbi elemzésekre, a történetileg felvázolt olvasási szokásokra vagy az írók szerzői jogának ugyancsak időben változó határaitra. Balogh a magyar irodalmi modernség egyik lényeges tényezőjének az írás és az újságírás, azaz az irodalom és a sajtó összefonódottságát, inherens konfliktusát tartja, és a sajtó médiumán belül egy újabb modern foglalkozásforma, az újságíró alakja felől értelmezi a modern író kettősségét. Ugyan a polgári mecenatúra intézménye jelenthette volna a szorongató, az irodalmi rendszertől eltérő feltételekkel működő sajtó, és ennek kielégítési kényszeréből való ideiglenes kitörést, azonban a „rendi társadalom hagyományfolytonosságának e megnyilvánulásával” szemben Balogh sokkal inkább a Baumgarten Alapítványt jelöli meg az irodalmi mecenatúra modern formájaként. Az alapítvány a „tisza irodalom” ideáját tűzte ki célként, ennek megvalósítóját szerette volna üzleti és politikai érdekektől mentesen segíteni, amelynek viszonylagosságát Balogh is tematizálja. Ettől nem független, hogy a piac és a művészet modern szembeállításának hazai megnyilvánulása szerinte úgy jellemezhető, mint amely a nyugat-európai irodalom képviselőiéhez képest kevésbé határozta meg a magyar modernség alkotóinak irodalmi horizontját. Pontosabban előbbieknél más lehetőségeik voltak Magyarországon, más kapcsolatuk volt az olvasóközönsséggel, amit különben az olyan kanonizált, modernként számontartott szerzők, mint Jókai Mór, Krúdy Gyula vagy Móricz Zsigmond közönség- és anyagi sikere támaszthat alá. Balogh azzal a kérdéssel is foglalkozik, hogy miért jelentett az újságírás fenyegetést az írói autonómiára. Ezt azzal a korabeli felfogással magyarázza, hogy akik egyszerre voltak az irodalmi intézményrendszer, illetve a sajtó munkatársai, és szépirodalmat akartak létrehozni, azok úgy tűnt, „kiteszik a mű irodalmiságát a sajtó destruktív erejének, felszámolva ezzel a mű esztétikai önelvűségének elvi lehetőségét” [223.]. A fejezetet négy, különböző programú időszaki kiadvány célkitűzésének vizsgálata zárja, amelyeket a szerző a modern irodalomszemlélet eltérő stratégiáiként azonosít.

A már említett összegző fejezet végén a szerző három, további távlatokat nyitó kérdéskörrel előlegezi meg, hogy a jövőben még foglalkozni fog az e kötetben érintett problémákkal: az irodalmi modernség és társadalmi modernitás viszonyán belül feltehetően a szerzői–olvasói–kiadói stratégiákkal, a modernség műfaj történeti viszonyrendszerével, ezek színtereivel, a közönsséggel és az írói testtel. A szerző tehát pontosan látja, hogy a vizsgált kutatások mellett hogyan lehetne a továbbiakban bővíthető, kiszélesíthető a létrehozott, komplex szintézisként értékelhető munka. Erénye abban az oszcillációban érhető tetten, hogy miközben az elemzett szövegek új olvasatát nyújtja azáltal, hogy a szövegek nyelvi működését is a vizsgálat középpontjába helyezi, nem feledkezik meg azokról a sok esetben ismert, de viszonylag feltáratlan (vagy legalábbis nem eléggé hangsúlyozott) történeti jelenségekről sem, amelyek döntő fontosságúak voltak az irodalmi szövegek korabeli megértésében. A kötet nar-

ratívája jó érzékkel helyez hangsúlyt olyan apróságoknak tűnő jelenségekre, amelyek képesek új megvilágításba helyezni a magyarországi irodalmi modernséget. [Ráció]

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE

Mennyi könyvet lehet elolvasni az életben?

KARL OVE KNAUSGÅRD: *AZ ÖRÖKLÉT FARKASAI*, FORD. KÚNOS LÁSZLÓ

Izgalmat semmi esetre sem okoz Karl Ove Knausgård *Hajnalcsillag*-sorozatának második része, a magyarul tavasz óta olvasható *Az öröklét farkasai*, és meglepetést sem. Azonban aki azzal a türelemmel ül le hozzá, amely egy ekkora lélegzetvételi vállalkozásnak kijár, az stabil, sőt, kellemes, apróságokból felépülő valódi nagyprózai olvasmányélményt tárhat fel, részben mert Knausgård engedményeket tesz a történetmondásnak, és a személyes tapasztalatot, sokrétű tudást és érzékeny megfigyeléseket olyan mesévé írja, mely *szurkolni* valót merészel adni élet és halál, életutak, és persze a prózai örököző: az emberi viszonyok témakörében. Mert a közös, a költő szereplő, Vasziliszsa szavaival élve, „[v]alamennyien a halál gyermekei vagyunk.” [760.]. A kötet még abban a gesztusában sem lep meg a *Harcom*-regényfolyam prózapoétikai eljárásai után, amikor szembemegy az első részben gondosan kialakított várokozásokkal, ugyanis első ránézésre nem alkalmazható rá sem a misztikus, sem a társadalomkritikus olvasat. Ezúttal nem tipizáló-sűrítő pillanatképek összegyűjtésére vállalkozott a szerző, amelyek tablóvá állnának össze, hanem néhány, családi háttérből, személyiségjegyekből mintegy szükségszerűen kibomló választás során kialakuló életutat rajzol fel. Ehhez nem csupán a korábbinál jelentősen kevesebb számú, de egymással egyértelműbben összekapcsolódó [új] szereplőt alkot meg, akiket évtizedeken keresztül elkísér.

Az író, bő húsz évvel első könyve után, nemcsak saját érdeklődését ismeri, de az erősségeit is, így megtette magának azt a szívességet, hogy regényének olyan vázat alkotott, melybe beleönthette kedves elmélkedéseit a halálról, szerkeszthetett fiktív esszét, melyet az egyik szereplő nevével ír alá, és bizonyára nagyon élvezte egy irodalmárból lett biológus szerepeltetését, aki elkalandozhat a bioszemiótika felé, és komolyan megfontolhatja az erdő mint kommunikációs hálózat kutatását. Ez az alkotói élvezet előnyére vált *Az öröklét farkasainak*: a terrárium életképes ökoszisztéma lett. Olyannyira, hogy a regény önmagában is megállná a helyét, ezért egyelőre céltalannak hat, hogy valamiképpen az új csillag felkeltés és a halál megszűntét tematizáló sorozatba illesztődik. Valamiképpen, mert ehhez az eseményhez, horderejéhez, jelentéséhez hajszálnyi kerülünk csak közelebb, ahhoz is a regény utolsó ötödében. A kötet terjedőssége a [norvégul már ötrészes] sorozat szempontjából szándékos késleltetésnek hat.

Fellelhetőek persze motivikus kapcsolódási pontok a korábbiakkal. Ilyen Jézus említése és az utalások az utolsó ítéletre, egy lelkes mellékszereplő, a temetkezési

vállalkozás hangsúlyossága, a metálzene, az egyiptomiak túlvilágképét, valamint a halál mibenlétét tematizáló párbeszéddek. Syvert azonban, aki megszakítatlan elbeszélésével magáénak tudhatja a regény jóformán felét, újra a *Játék* és az *Élet* nyolcvanas évekbeli Norvégiáját idézi fel: gyár, foci, bulik és a helyi újság. Nem pusztán idősíkot vált ezzel a cselekmény, de felcseréli a *Hajnalcsillag*ban megtanított tájékozódási pontokat máshonnan ismerősekre; ezért a – kétségtelenül önálló atmoszférával bíró – fiatal felnőtt énelbeszélés száz meg száz oldalán keresztül tűkön ülünk valami szokatlanért. A szobában keringő legyek összefüggnek a korábbi biblikus jelenségekkel? Vagy a kertbe merészkedő szarvasok a jel? No de Csernobil felhője bizonyosan! Hiszen szokatlanul életszerű álmokat kezdenek látni a szereplők. Minden apróságtól *csodát várunk*. Vagy szimbolikát keresünk, amikor a szánkba rája a szöveg, hogy Syvert neve úgy hangzik, mint a radioaktivitáshoz köthető mértékegység, a sievert [94.]. Játszik, persze, az író az olvasói elvárások kielégítésének késleltetésével, de azt kockáztatja, hogy mire visszatér a történet a jelenbe, és az újonnan bevezetett szereplők számára is felkel a különös csillag, addigra már túlhaladt a történet a tetőponton. Pótolja ugyan a halál birodalmába vezető lezárt hídra és az utolsó ítéletre vonatkozó kérdések megválaszolását egyéni történetszálak élvezetes tétjeivel; és utóbbiak is elvonatkoztathatók persze az egyes embertől. Azonban az arány már megborult: a mellékes szereplők fejezetei még rövidebbek, mint a *Hajnalcsillag* kiragadott pillanatai, és még lazábban szervesülnek a regényegészbe, valamint párbeszédből és belső monológból egyaránt nem mutat fel különösen emlékezeteset a kötet.

Szinte kínosnak tűnik Knausgårdon számonkérni a női szereplők hiteles és emberi ábrázolását, mégis szóvá teszem, mert e tekintetben fejlődött, ehhez kötődik ráadásul a regény egyik jól sikerült vonulata: Vaszilisza és Alevtyina kapcsolatában a szerző elkapott valami igazit, amikor érzéketesen, megértően ábrázolja a barátság egy talán nem is olyan ritka módját, a nagyon különböző emberek közötti, félreértésekkel és sérelmekkel terhelt szeretetet. A barátok messzire költöztek egymástól, csak akkor találkoznak, amikor az egyik ráér és erre igénye van, és főleg arról a barátságról van szó, amelyben mindkét fél azt gondolja, hogy tisztábban látja a másikat, mint az önmagát. Az egyik jelenetben például az alábbi telefonbeszélgetést olvassuk:

Elhallgattunk. Szinte tapintani lehetett Vászja magányosságát. Még egyszer felnéztem a fénylő égítestre, aztán behúztam a függőnyt.

Akar tőlünk valamit, ezt éreztem szinte minden porcikámban.

– Hogy haladsz *A magány farkasaival*?

– Az *Öröklétfarkasokra* gondolsz?

– Igen, arra.

– Freudi elszólás volt? Mit gondolsz?

Kimentem a szobából, óvatosan behúztam magam mögött az ajtót.

– Úgy érted, hogy igazából magányos vagyok.

– Vagy azt gondold, hogy én vagyok magányos. [...]

– Magányos vagy?

– Egyedül élek, így aztán egyedül vagyok. De szeretek egyedül lenni.

Egyre jobban, ami azt illeti. [768.]

Syvert és Alevtyina átmeneti életszakaszban találja magát, melyben nem tudják, merre forduljanak: a leszerelés vagy a kutatási irányt vesztett doktori jelentkezés után, az anya betegsége vagy halála után. Krízis során látjuk őket először, elvesztetten, amikor maguknak sem vallják be, hogy mekkora a baj. Azt nem látjuk, amikor kibogozzák az életüket, csak új élethelyzetükben olvashatunk róluk újra, a kötetben ugyanis rengeteg az – akár évtizedes – időbeli kihagyás. De nem okoz gondot kitölteni a réseket, a kimaradtakat a szöveg is jólnevelten elősorolja, összefoglalja. A frissen hazaköltözött, gyerekstátusza ellen küzdő, munkanélküli norvég férfi és a kamaszgyereket nevelő, egyetemi tanár orosz nő ellentétei egymásnak, vagy inkább egy érem két oldala. Syvertnek rengeteg a kérdése a világ működéséről, melyekre könyvtárban, nála tájékozottabbaktól és szakértőktől keresi a válaszokat. Őt erősen oktondira rajzolja Knausgård, és ez folyamatosan akadályozza a közel kerülést az elbeszéléséhez, mert felhúz ezzel elé egy falat. Alevtyinának hipotézisei vannak a világról, valamint határozott elképzelései a helyes életmódról és a körülötte élők jelleméről, de valójában nem találja a helyes kérdéseket, és csak távolítana magától mindenkit. Kettősük a regény kulcspontján kap értelmet, amikor egyértelművé válik: Alevtyina az a „fantasztikus dolog”, amely „mindent visszafordíthatatlanul megváltoztat”, ahogy a halott apa holmija között talált cirillbetűs levélben fogalmaz Syvert apjának szovjetunióbeli szeretője, és amely levelet a már felnőtt fiú egy oroszul tudó helybelivel lefordítatva olvas el. Mindkét testvér határozottan és következetesen félreérti, hogyan kellene viselkednie másokkal, köztük a hozzájuk közel állókkal, de csak épp annyira tévednek, mint bármelyik ember. Amikor a leveleknek köszönhetően tudomást szereznek egymás létezéséről, és amikor további évek múltán, immár középkorúként találkoznak, Syvert például azokkal a kérdésekkel kezdi Alevtyinával az ismerkedést, hogy milyen volt elnyomásban élni a Szovjetunióban, merthogy ezt ő, nyugati emberként, fel sem tudja fogni.

Az orosz szereplőkkel a sorozat világának szociokulturális tágítása történik: belép a csáj, a vonatozás, az orosz kultúrtörténet. Paszternak, Mandelstam és Hrennyikov, Bogdanov és Bibihin, Tolsztoj, Dosztojevszkij és Szolovjov, Cvetajeva és Fjodorov... Utóbbi egyenesen a porond közepére perdül, és szónoklata olyan karizmatikus, hogy meglehet, nem a Bibliában, nem is a vikingeknél, hanem az ő filozófiájában kell keresni a magyarázatot az új csillagra és kísérőjelenségeire. A két ország között szimbolikusan a testvérek képezik a hidat, mely először, épp a kulturális különbségek miatt, kétséges, hogy megépül-e, de aztán az alkohol [a közös tényező norvég és orosz és még annyi értékrendben] összeköt. Az új kultúrkörbe Knausgård épp akora lelkesedéssel és széleskörű érdeklődéssel veti bele magát, ahogyan korábban a norvég és angolszász textuális hálót mozgatta: kanonizált és kevésbé ismert nevek elősorolásával, a tudás aktív működtetésével, kapcsolódási pontokat keresve, avagy előállítva. Mivel az oroszok részei az egyetemes műveltségnek, biztos kézzel nyúlhat hozzájuk, de akit érdekel, annak a felhasznált irodalom jegyzékében be is mutatja, milyen összefoglaló szakcikkekben merítette, hogy ki hogyan viszonyul mihez. A sorozatnak dedikált honlapon, mely transzmediálissá hivatott bővíteni a textust zenével, képekkel, videókkal, alaposabban követhető, milyen olvasmányokra, értekezésekre alapoznak a *Hajnalcsig*-könyvek. Hol helyezi el a prózához képest a művet, hogy a végén bibliográfia szerepel? Hitelesíteni akar? Védi magát a szerző? A fiktívnek

feltüntetett esszé függeléke lenne? Megöli az intertextualitás lényegét, ha nem lehet találgatni, játszani? A szépirodalomból nem emeli ki, fajsúlyosabbá a szereplők esszéista gondolatfutamai tennék.

Hol van mindeközben a halál? A szinte csak ezért megalkotott Jevgenyij szállítványozó sofőr látogatása egy raktárban, ahol lefagyasztott testeket őriznek (néha csak a fejet és vele az agyat), megerősíti az elképzelést (mármint az olvasóét, mert Jevgenyij mint regényszereplő erről semmit sem gondol), miszerint megszűnt a halál, sőt, arra enged következtetni, hogy a már halottak életre keltése is megkezdődött. Az örök élet, a feltámadás hangsúlyos szerepe magyarázza az orosz kultúrkör bevonását is. Az onnan eredő kozmizmusnak Knausgård nem annyira az űrbe lépő vágyát mazsolázza ki. Amikor Nyikolaj Fjodorovics Fjodorov manifesztószerű filozófiáján elmélkednek a szereplők írásban és szóban, az ő „közös ügyén”, akkor az összes korábban élt ember utópiaszzerű feltámasztására, ennek lehetőségességére avagy szükségességére gondolnak. A fiktív – Vasziliszának tollba mondott – esszé Fjodorov elgondolását tőle látszólag távoli képzetkörök összekötő láncszemeként tünteti fel. Az az állítása, hogy a régi vallások, köztük a kereszténység racionalizálódásával ebbe az elméletbe került az inherensen emberi, az örök élet iránti vágy, majd onnan az újabb és újabb határok meghódításával egyre irracionálizálódó tudományba. Példaként hozza erre a szöveg a Szilícium-völgy Isten-komplexusos techcézárait, köztük Peter Thielt, a PayPal alapítóját, aki fiatal vérrel árasztja el ereit – ezt a hírt maga Thiel cáfolja, de a start-up vállalkozás, mellyel kapcsolatba hozták az alapítót, az Ambrosia, valóban létezik, és kínál ilyen szolgáltatást. Vaszilisz a visszatérő tételmondatokat egy másik (valódi) költőtől, Marina Ivanovna Cvetajevától idézi: „Bármennyit eteted is a farkast, mindig az erdőbe vágyik. Mind farkasok vagyunk az öröklét sűrű erdejéből.” [492., 691.] Minden mindennel összefügg tehát, vallás, misztérium, metafizika és tudomány közötti határvonalak tovább mosódnak, ahogyan az irodalom és a biológia közötti is, Alevtyinának köszönhetően. Csak egy dolog tűnik konstansnak és biztosnak: hogy a halál emberi ésszel nem feldolgozható, nem tűnik szükségszerűnek, inkább csak afféle diszkurzív, szociális normának. Jól viselkedünk, és elhiszük, hogy elkerülhetetlen.

Személyes sebekből táplálkozik ez az érdeklődés: nem a vallás, a filozófia, a tudomány egyetemességre törekvéséből, hanem a szereplőktől ered. Talán emellett is érvel Knausgård, hogy az elmélet soha nem is volt egyetemes, mert mindig kölcsönhatásban állt az egyedivel. Vaszilisz családtagjai halála után indul el a címbe is emelt Cvetajeva-féle motívum nyomán, Alevtyinának az anyja, majd az apja hal meg, a temetkezési vállalkozó embere pedig azért idézi a halált máshogy felfogó egyiptomiakat, hogy nap mint nap higgadtan dolgozzon a holttestekkel. Hogy mennyire a személyesben, a gyászban, a vágyban, a hiányban gyökerezik minden „nagy gondolat”, azzal az esszé is foglalkozik: „Fontos emberek haláláról írok, köztük a családtagjaim – nagyanyám, nagyapám, anyám, öcsém –, valamint néhány történelmi személyiség – eddig Tolsztoj, Napóleon, Woolf, Curie, Cvetajeva és Rilke – utolsó napjairól.” És: „Akkor is írnám, ha volna egy lányom?” [759.].

Ha az emberiség valóban feltámasztana mindenkit, aki valaha meghalt, Syvertnek és Alevtyinának sem kellene azon gondolkodniuk, vajon öngyilkos lett-e az apjuk, hogy milyen ember volt, sőt, akkor nem is hiányozna már az életükből. Az általa okozott törést sem kellene gyógyítaniuk abban az esetben? Mik lennének

a valódi következményei egy ilyen horderejű eseménynek? Létezne a szülők halála nélkül egyáltalán felnőtté válás?

A kötet gazdagságába beleért az is, hogy Alevtyina (nevelő)apja, volt zeneszerző, hegedűs személyében Knausgård megénekelte a mohó kultúrafogyasztó, az alkotó és befogadó, az örökké tanuló ember keserű sorsát. Mint a lánya visszaemlékszik, „Mama mesélte, egyszer milyen pánikba esett ötvenvalahány éves korában, amikor hirtelen rádöbbsent, hogy az ideje véges, hogy nem fog beleférti az életébe minden, amit meg akart tanulni vagy el akart olvasni.” [501.] Simogatja a lelket ez a motívum, ugyanakkor annyira célzatos, mintha direkt arra lenne kitalálva, hogy író és a knausgård-i regény feltételezhető olvasótípusa összekacsintson a közös dilemma fölött. Csakhogy, ha továbbbszövöm – tehát tisztába jőve azzal, hogy nem lehet mindent meglátogatni, megnézni, meghallgatni és elolvasni, ezért leszögezve, hogy tudatos és nagyon szigorú szelektálás szükséges –, akkor az ügyesen kivitelezett jólmegírtságon felüli többletérték híján nem biztos, hogy épp ez a regény bekerül az egy élet alatt időt érdemlők közé. [Magvető]

ORBÁN KRISZTINA

Kié az anya?

KÁLLAY ESZTER: *VÉREHULLÓ FECSEKFŰ*

Kállay Eszter kötete nem előzmények nélküli. Maga a szerző többször hivatkozott Hollie McNish angol költő *Nobody Told Me* című naplószerű verses memoárjára. McNish kendőzetlen őszinteséggel lépi át az anyasággal kapcsolatos nyelvi tabukat. Az intimszféra határait felszámolva (saját maga irányítja a rávetülő tekintetet) használja testi, lelki, szellemi tapasztalásait, melyek segítségével kilép a társadalmi viszonyulások által rátestált szerepekből. „Évekig kerestem ezt a testet, amit szerintetek vissza kellene / szereznem, mintha csak hiányzó csontokról lenne szó, / vagy kóbor macskáról, akit hazavárok. Végül minden utcában / plakátot tűztem az összes fatörzsre: Eltűnt a testem, nem látta valaki? / Eltűnt a testem, nem látta valaki?” [*Visszaszerezni a szülés előtti testem*, ford.: Kállay Eszter] Jelen kötet előzményeit azonban nem tudjuk pusztán irodalomtörténeti távlatból vizsgálni. A *Vérehulló fecsekfű* hátterében sokkal inkább olyan szövegeket kell keresnünk, amelyeket nem vettek komolyan, amelyeket visszautasítottak a szerkesztőségek, amelyek nem kerültek be a kánonba, amelyek lehetőségként bent rekedtek valahol. „[E]gy milliárd év, amely során nem született elég vers rólunk, akik most is félálomban olvasnak és olvasás közben szoptatnak, pelenkáznak, mosnak, feltörölnek és vigasztalnak” [*ne add tovább*].

A maga módján ez a verseskönyv egy (feminista) kiáltványként is olvasható. Van annyira erőteljes, mint Annie Sprinkle *Public Cervix Announcement*-je, aki egy hüvelytűkór nyilvános felhelyezésével tette reflexió tárgyává saját vagináját a nézők számára, akiktől az előadás alatt azonnali visszajelzést is kért. A *Vérehulló fecsekfű* Sheela na gig táguló vaginájával fordítja szembe az olvasót: „sheela na gig nem zavartatja magát / derűsen ül a templom falán, a lábai széttárva, a vulvája kéken világít /

azért ül ott, hogy mindenkit emlékeztessen / van testünk, és nem félünk tőle” (*sheela na gig a bunkerbe költözik*).

Kállay már legelső kötetében (*Kéz a levegőben*) érzékeny mozgalmiság felől nyúl a kollektív női identitás, a közös női sors kérdéseihez. „rohannom kell a bolttól, el a nők súlyával a karomban, el az étellel, a nők felé” (*mérleg*). Verseiben a női test feletti önrendelkezés visszaszerzésére tesz kísérletet a társadalmi hatalmi gyakorlatokkal szemben. Az első kötet kereső líraiságát, érzékekre épülő esztétikáját felváltja a második kötet elkötelezett dekonstrukciós munkája. A *Vérehulló fecskefű* szövegei elsősorban a hiteles helyteremtés céljával szólnak meg. A költői megnyilatkozás csupasz, dísztelen, sallangmentes, a legtöbb esetben eltolódik a hétköznapi beszéd irányába. Azokban a helyzetekben, ahol a *Kéz a levegőben* lírai énje még hasonlatokban beszélt (habár az érzékeny önironikus reflexiók már itt is kérdésessé tették a lírai beszélő számára ennek a költői megnyilatkozásnak a hitelességét), ott a *Vérehulló fecskefű* puritán kérdései, a döntéshelyzetek fókuszba helyezésével nagyon erős kulturális számonkérésként olvashatók. „egy kéz, ami kérdés nélkül hatolt beléd, / a formáját akkor felvette a méhed, és emlékeztet, hogy / te / ezt / hagytad / magadat el” (*ne érezd*).

A kötet versei azok ellen a hagyományok ellen dolgoznak, melyek az anyatest kulturális kisajátításával nők millióiban hoznak létre olyan identitáskrízist, melyben a biológiai nem, a társadalmi én, valamint a társadalmi elvárások felől projektált én kerül összetűzésbe. Az anyatestről alkotott képet törli szilánkosra. Ez a radikalitás elmosza a határokat a biográfiai én és a lírai én között, ugyanakkor a szövegesülés elevenében a megnyilvánulások egy empátiára, hitelességre és sebezhetőségre épülő kollektív tudatot generálnak a kötet női befogadói számára. Így a versek közös beszédként, közbeszédként társadalmi üggyé válnak. A közösségalakítás szándékát nemcsak az olyan tartalmi elemek közvetítik, mint a *rászorul* című vers alábbi sorai: „mintha valami szorítaná a csuklóm. / rászorul. ha elküldök egy verset, enged egy kicsit. / az ügyfélszolgálat másik oldalán ülőket is / az feszítette, ami engem. miért ilyen az életem? / küldtük egymásnak egyre versszerűbben.”, hanem a kétszerzős (Szirmai Panni – Kállay Eszter) *Belső zaj* mondatainak szétszálazhatatlansága, ezzel együtt pedig közös tapasztalatátétele.

Kállay verseiben az egymás mellé játszott perspektívák azonban a kritikai tekintet bevezetésére is szolgálnak. A női testet monitorozzák a telefonra telepített appok, az orvos, a szomszéd néni, idegen tekintetek a tömegközlekedési eszközökön, a munka törvénykönyve, a főnök, a gyermek, a férj – és a sor folytatható. A tekintetek által felszabdalt szubjektum legtragikusabb olvasata, hogy tulajdonképpen nem létezik. A társadalom által kitakart én kér itt szót, az, akit az anyaság elfed. „a testem közügy, nem vihetem ki úgy az utcára, hogy ne szóljon hozzám valaki” (*szívcsap*); „a sarki bolt előtt egy bácsi boldogan látja, hogy a *helyemen* vagyok” (*a láthatatlanok földje*); „azért kapta meg ezt a munkát, *anyuka*, mert ez csak négy óra, home office, és ne haragudjon, látszott, hogy rászorul” (*rászorul*). A szerzői kurzívókból is jól látszik, hogy hatalmas feladatot vesz magára a kötet. A kulturális gondolkodásban rögzült közhelyek szétírásával, a tekintet visszafordításával próbál helyet csinálni egy még alakuló, autentikus énközlésnek azokon a pontokon, ahol a nyelv szimptomája a problematikus gondolkodásnak.

A versek rámutatnak, hogy a társadalom akaratlagos emlékezete (*Jan Assmann*) hogyan taszítja a gyermeket vállaló nőket olyan neurotikus állapotba, ahol a félelem-,

feszélyeztettség-, undor- vagy szégyenérzések között kell újra megtalálniuk magukat, és ezzel egyidőben egy felelős énképet közvetíteni gyermekük felé. Kállay Eszter vállalásának nehézségét az is mutatja, hogy egy olyan hagyományba próbálja beleírni a szövegeit, amelynek eddigi sajátja sokkal inkább a hallgatás, a beletörődés, a kiosztott szerepek automatikus elfogadása, valamint a külső valóságtól való teljes elszigetelődés volt. „Nem beszéltünk ilyenekről, bogaram, nem tudom, nem emlékszem, nagyon rég volt már.” [Tera]; „Itthon nem jutok szóhoz, ha mégis, magamat hallgatom.” [Belső zaj, Szirmai Panni – Kállay Eszter]; „nem hiányzik, hogy beszéljek róla, bármit megteszek, csak beszélni ne kelljen” [prizma]. A freudiánus elméletek szerint maga az elszigetelődés, a csoportból való kiválás a neurotikus zavar közös mozgásirányaként észlelhető. „[A]z utcákhoz, az ügyintézéshez, a haladáshoz, ezekhez már semmi, az üres játszótéren a rigókhöz van némi közöm” [szívcsap]. A *Vérehulló fecskefű* a neurózis észlelési mintázatait bravúrosan játssza össze a versnyelv töredékességével, a beszéd szaggatottságával, az izolált kijelentések egymásra pakolásával, a szorongást kifejező ismétlésekkel, valamint az írás és történés időszávjainak egybehúzásával, a versritmus felpörgetésével. „[H]irtelen felindulásból írom most az összes verset, / olyankor, amikor hiányzol, ez ritkaélmény. / most ömlik a papírra az igyekezet, mint a tej, / hogy életben tartsalak, hogy jó legyek, jó legyek, jó legyek” [zárvatermő].

Kállay versei feltárnak és témává tesznek olyan alapélményeket, melyek az anyák számára evidensek, ugyanakkor tapasztalataik mégsem kapnak visszaigazolást a nyilvánosság tereiben. Ilyen például a társadalmi rendszerből kiszakadó anya időtapasztalata, amely során egyszerre lassul bele a gyermeki megismerés konstans jelen idejűségébe („egyesével nézzük meg a fűszálakat”), és szembesül az állandó lemaradás, elkészttség frusztráló érzésével. „[R]ugó a gyomrom, és folyton indulni akarok.” [fűszálak] Az anya és gyermek ilyen szintű együttmozgása („fölvesszem a ritmusod”, *lochia*), szimbiózisa az én kereteinek újragondolását sürgeti: „miután megszületett, mindenre téged kellett kérjelek. / hadd menjek el zuhanyozni, hadd ihassak egy teát, / hadd tartson szünetet a mellkasom...” [ma én alszom tíz perccel többet]. Az anyaság társadalom által elővetített misztikuma mögé ez a kötet kemény, sokszor fájdalmas énmunkát kapcsol: „egy szétvert test, ami nem találja, merre induljon, épphogy / csak felugrik a buszra, épphogy eléri a reggeli-esti rutint, épphogy / nem veszélyeztetni önmagát és másokat, vezetni nem mer, és nem akar. [...] zene kell, hogy ébredjen, morajlás, / hogy aludjon. figyelnie kell, hogy merre billenti a nehézkedési erő.” [innenről a köcsönd már nem fenyeget]

Azokon a pontokon, ahol a lírai beszélő eljut a megértés határáig, ahol az épp alakuló test még nem képes reflektálni magára, és a tapasztalat még nem válik nyelvileg hitelesen leképezhető gondolattá, a növényi létmód változatainak leírásai helyettesítik az elmondhatatlant. A *vérehulló fecskefű*, illetve *nádnővérem*, *nádhúgom* című szövegek akár Assisi Szent Ferenc *Naphimnuszának* allúziójaként is olvashatók. Kállay versében a kiterjesztett birtokviszony nem a teremtés univerzalitásának dicséretére helyezi a hangsúlyt, hanem épp a teremtés által összekuszálódott kapcsolódásokban elveszett én kereső mozdulatait nagyítja fel. „[A] nád azt susogta, nincs itt senki, / elbújtatott magamba.” [nádnővérem, nádhúgom]

A biológiai folyamatok növényi létezésre vetített versképei azonban nemcsak a kötet terén belül értelmezhetők, hanem a feminista lírahagyományba történő elegáns

bekapcsolódásként is. Menyhért Anna *Jelenkorban* [2013/5.] megjelent *Saját hagyomány* című értekezésében kiemeli: „A kortárs női írók elsősorban talajtalanságként, gyökértelenségként érzékelik ezt a hagyománytalanságot.” Kállay költészete számol ezzel az olvasattal, ugyanakkor mintha le tudná vetkőzni a hagyományteremtés felelősségéhez kapcsolódó szorongást. Lírájának helyét, a gyökéresetést nem feltétlenül történeti szerepkapcsolódások sorozataként gondolja el, hanem a saját hang megtalálásával, a kötetben végigfuttatott identitáskrizis feloldásaként: „ez olyan növény, akit nem féltek már, aki bátran beszél, / mert évszázadokig csak nőtt, figyelt és hallgatta az emberi szót. / mikor megszólalt, kijött belőle egy sűrű nedv, amitől / mindenki megijedt. / olyan növény, aki nem engedi, hogy a fent–lent hierarchiája / tagolja őt. aki befelé ugyanannyira szeretne terjedni, / mint kifelé. / akinek nedve van, akinek terve van, akinek társa a talaj és az ég.”

A *Vérehulló fecske* élő kötet. Itt és most hat. Helyet csinál. És nemcsak magának. Nagyot szól, de elég szerény ahhoz, hogy tudja, nem tett pontot semminek a végére. Megnyitja a beszéd terét. Hagy másokat is szóhoz jutni. Például Kali Ágnes, aki a *Szifon-line-on* publikálta *Hogyan írjunk verset hathónapos baba mellett* című „hasznos szövegét”.

Kállay Eszter érzékeny akciója egy empatikus kiállítás az anyaság mellett. Egy olyan társadalmi réteget hoz helyzetbe, egy olyan közeget szólít meg, amelynek joga van ahhoz, hogy láthatóvá váljon. Köszönet érte. (Magvető)

PINTÉR VIKTÓRIA

• • • • •

Felelős kiadó: FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége

Grafikai terv, layout: Alkotópont Grafikai Műhely Kft.

Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége

Nyomás: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza elnök-vezérigazgató

Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 68. E-mail: alfoldfolyoirat@gmail.com — Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál [Bp., VIII. ker. Orczy tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900]. További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 10800 Ft, félévi 5400 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az *Alföld* irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.